

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ**

Збірник наукових праць

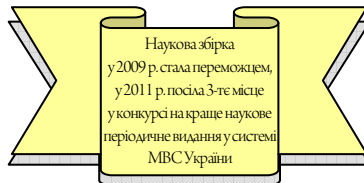
Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік

Заснований у грудні 1995 р.

№ 4 (59) 2012

Частина 1

Харків 2013

Збірник включено
до переліку наукових
фахових видань України
з юридичних та соціологічних наук
(постанови президії ВАК України
від 10.02.2010 № 1-05/1,
від 26.05.2010 № 1-05/4)

Друкується за рекомендацією
Вченої ради ХНУВС,
протокол № 10 від 28.12.2012

Редакційна колегія:

С. М. Гусаров – д-р юрид. наук, член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (головний редактор); **О. М. Головка** – д-р юрид. наук, проф. (заступник головного редактора); **П. О. Білоус** (відповідальний секретар); **В. С. Бакіров** – д-р соціол. наук, проф., акад. НАН України, член-кор. НАПН України; **Т. С. Воропай** – д-р філос. наук, проф.; **О. П. Гетманець** – д-р юрид. наук, доц.; **В. А. Греченко** – д-р іст. наук, проф.; **В. В. Ковальська** – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб.; **А. Т. Комзюк** – д-р юрид. наук, проф.; **В. В. Конопльов** – д-р юрид. наук, доц., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України; **Т. М. Кравцова** – д-р юрид. наук, проф.; **О. М. Литвинов** – д-р юрид. наук, доц.; **О. В. Марцеляк** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України; **Є. О. Мічурін** – д-р юрид. наук, доц.; **О. М. Музичук** – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб.; **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, доц.; **І. П. Рущенко** – д-р соціол. наук, проф.; **М. М. Саппа** – д-р соціол. наук, проф.; **О. Ю. Синявська** – д-р юрид. наук, проф.; **С. В. Слінько** – д-р юрид. наук, доц.; **В. М. Трубников** – д-р юрид. наук, проф.; **О. В. Тягло** – д-р філос. наук, проф.; **Р. Б. Шишка** – д-р юрид. наук, проф.; **О. Н. Ярмиш** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України

У статтях збірника висвітлено широке коло актуальних проблем держави і права, боротьби зі злочинністю та охорони правопорядку, адміністративного права та процесу, фінансового, цивільного, господарського, трудового та екологічного права, соціології тощо.

Для науковців, правоохоронців-практиків, слухачів, курсантів та студентів юридичних вузів.

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Гусаров С. М. Шляхи удосконалення законодавчого регулювання діяльності органів внутрішніх справ України в умовах розвитку правової держави.....	6
Балинська О. М. Адресант і адресат як антропосеміотичні чинники права ...	12
Вільгушинський М. Й. Взаємодія судів з Кабінетом Міністрів України: деякі теоретичні та практичні питання.....	20
Жаровська І. М. Правова природа народовладдя	26
Журавльова Г. С. Зміст принципу рівності в конституційному праві України	34
Загурський О. Б. Принципи сучасної кримінальної процесуальної політики України	40
Книженко О. О. Конструювання кримінально-правових санкцій: прийоми та правила юридичної техніки	48
Корнієнко В. В. Особливості лібертарно-юридичного мислення	55
Петров Є. Ю. Конституційні обов'язки іноземців в Україні.....	58
Прохазка Г. А. Конвенція ООН з продовольчої допомоги та її роль у боротьбі з голодом.....	68
Сворак С. Д. Народовладні інститути у державно-правових поглядах декабристів.....	73

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ

Бершов Г. Є.

Покарання за втручання у діяльність судових органів..... 83

Блажівський Є. М.

Інформаційні ресурси моніторингу протидії злочинності... 91

Вознюк А. А., Пиняга Р. О.

Характеристика осіб, які вчиняють злочини, пов'язані
із зайняттям гральним бізнесом 96

Головкін Б. М.

Напрями удосконалення діяльності правоохоронних,
контролюючих та інших державних органів щодо
протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері..... 103

Даниленко А. В., Купріянова Л. С.

Правове регулювання проведення судово-медичної
експертизи стосовно визначення ступеню втрати
працездатності відповідно до положень нового
КПК України 113

Житний О. О.

Місце міжнародно-правової зумовленості заборони
суспільно небезпечного діяння серед детермінант
його криміналізації 121

Кононенко В. П.

Встановлена Конституцією України та практикою
Європейського Суду з прав людини презумпція
свободи в нормах нового КПК України..... 127

Кононець В. П.

Дії працівників міліції у разі виникнення окремих
надзвичайних подій на території аеропорту 132

Кушнар'єв І. В.

Основні типи корупції в сучасному світі 138

Ратушняк В. І.

Завдання та структура підрозділів міліції (поліції)
громадської безпеки України та інших країн СНД:
порівняльно-правовий аналіз 145

Россіхін В. В.

Правове регулювання режиму у виправно-трудовах
таборах у процесі ствердження командно-
адміністративної системи в СРСР (1929–1938 рр.) 154

Стецюк Б. Р.

Завершальні стадії кримінального процесу
за КПК УСРР 1922 і 1927 рр. 163

Уваров В. Г.

Зняття інформації з електронних інформаційних
систем: новели КПК України та євростандарти..... 171

Царенко О. О.

Умови формування неповнолітнього, який вчиняє
насильницький злочин..... 177

ПИТАННЯ СОЦІОЛОГІЇ

Бобро Н. В.

До питання про сутність соціального капіталу
правоохоронних органів та правоохоронців:
соціологічний аналіз 184

Довгаль І. В.

Статусно-рольові особливості діяльності прямих
експертів у рамках соціального діалогу 190

Котеленець К. М.

Університет Донбасу очима студентів (за даними
анкетування студентів)..... 196

Мосаєв Ю. В.

Соціологічний вимір футбольних дербі країн
Північної Європи 204

Свеженцева Ю. О., Щербакова І. В.

Методичні аспекти соціологічного вимірювання
модальностей страху..... 211

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ..... 219

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ 222

НАШІ АВТОРИ 228

ДО УВАГИ АВТОРІВ..... 231

УДК 351.746

С. М. Гусаров

Шляхи удосконалення законодавчого регулювання діяльності органів внутрішніх справ України в умовах розвитку правової держави

У зв'язку з необхідністю орієнтації органів внутрішніх справ України на соціально-сервісний характер діяльності обґрунтовано значущість суттєвого оновлення національного законодавства. Окреслено пріоритетні напрямки удосконалення нормативно-правової бази діяльності МВС України, яка б відповідала міжнародним нормам і стандартам.

Одним із основних критеріїв, за якими оцінюється рівень розвитку демократичної, правової держави, є створення належних умов для практичної реалізації громадянами наданих їм прав та свобод. Зважаючи на те, що до основних функцій держави належить правоохоронна, особливої уваги потребує підвищення ефективності діяльності органів виконавчої влади щодо гарантування безпеки та добробуту громадян, яке здійснюється у результаті забезпечення правопорядку та боротьби зі злочинністю. Цей обов'язок покладається, у першу чергу, на органи внутрішніх справ України.

Ефективна діяльність органів внутрішніх справ щодо підвищення рівня захищеності громадян від протиправних посягань вимагає розробки та прийняття відповідних нормативно-правових актів, норми яких мають відповідати кращим світовим стандартам. З урахуванням нових реалій сьогодення, зокрема зважаючи на необхідність орієнтації органів внутрішніх справ України на соціально-сервісний характер діяльності, законодавство, норми якого регламентують їх діяльність, потребує суттєвого оновлення, провідна роль у чому належить, насамперед, Верховній Раді України.

За роки діяльності народним депутатом України на посаді голови підкомітету законодавчого забезпечення і парламентського контролю за діяльністю органів внутрішніх справ, органів виконання покарань та інших правоохоронних органів Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України V скликання автору випало брати безпосередню участь у законопроектній роботі, причому саме з питань організації та діяльності органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів. На посаді першого заступника голови Комітету з питань правової політики Верховної Ради України VI скликання ця робота практично була продовжена, тепер уже з питань формування правової політики держави, в тому числі у сфері правоохорони. Мова йде про розробку низки проектів

© Гусаров С. М., 2012

нових законодавчих актів, внесення змін та доповнень до чинного законодавства, метою яких було створення належних умов для реалізації громадянами своїх прав і свобод, зокрема шляхом підвищення ефективності діяльності органів внутрішніх справ України. Це, зокрема, проекти законів з питань проведення оперативно-розшукової діяльності, вдосконалення регулювання у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, попередження несанкціонованого прослуховування телефонних розмов, подання невідкладної допомоги особам, які перебувають у небезпечному для життя і здоров'я стані, вдосконалення організаційно-правових основ боротьби зі злочинністю та корупцією, протидії поширенню наркотичних засобів тощо.

Варто підкреслити, що за останні роки з метою удосконалення законодавства, яке регулює діяльність органів внутрішніх справ, було зроблено досить багато, подальший же його розвиток має відбуватися в руслі реформування цих органів. Мається на увазі поставлене Президентом України завдання щодо докорінної перебудови діяльності всіх правоохоронних органів, включаючи органи внутрішніх справ, з метою приведення її у відповідність до світових стандартів.

На координаційній нараді керівників правоохоронних органів 13 листопада 2012 р. Президент України з приводу реформування цих органів зазначив: «В основу реформи має бути покладено реалістичний підхід. В умовах обмеженого фінансування слід подумати над перегрупуванням сил і засобів, ефективним розподілом компетенції між правоохоронними органами. Основний акцент – на структурні перетворення. Неefективні органи мають ліквідуватися, а ефективні – зміцнюватися. Не можна в умовах непрості кримінальної ситуації йти на необдумане скорочення основної оперативної ланки. Необхідно істотно підсилити мотивацію для сумлінної роботи правоохоронців, забезпечити кадрову стабільність» [1]. Президент України також спеціально наголосив на необхідності широкого залучення науковців, адже існуючі проблеми потребують глибокого науково-теоретичного опрацювання.

Саме в цьому руслі має відбуватися реформування системи органів внутрішніх справ шляхом перетворення їх на потужний механізм забезпечення безпечної життєдіяльності суспільства. Таку основну ідею закладено і в проекті Концепції реформування органів внутрішніх справ України [2], в якій кінцевою його метою названо поетапне перетворення системи МВС України в багатофункціональне правоохоронне відомство європейського зразка.

Реформування органів внутрішніх справ України має супроводжуватися удосконаленням нормативно-правової бази, що регламентує їх діяльність [3, с. 160]. Згідно з проектом Концепції реформування органів внутрішніх справ України поряд з організаційними питаннями реформування органів внутрішніх справ планується протягом 2012–2013 років створити оновлену

нормативно-правову базу діяльності МВС України, яка б відповідала міжнародним нормам і стандартам.

Першочерговим завданням законодавчого врегулювання діяльності органів внутрішніх справ є розробка базового Закону «Про органи внутрішніх справ», в якому насамперед має бути визначено їх поняття та функції, систему та види; законодавчо врегульовано порядок проходження служби в органах внутрішніх справ. У наш час на законодавчому рівні відсутнє навіть визначення терміна «внутрішні справи». Які саме справи ним охоплюються? Які органи є органами саме внутрішніх справ? Наприклад, до них в існуючих проєктах пропонується включити поліцію, Внутрішні війська (Національну гвардію чи Сили внутрішньої безпеки), Прикордонну службу, Цивільну оборону, органи пожежного нагляду тощо. Такі пропозиції існують, вони обговорюються на сторінках наукових та інших видань, на різних наукових форумах. На ці та багато інших запитань має дати відповідь зазначений законопроект.

Із прийняттям такого Закону стане зрозумілою і система законодавчих актів, які визначатимуть правові основи діяльності структурних підрозділів зазначених органів. Адже правовий статус кожного з них має бути врегульовано окремим законом.

Особливого значення в цих умовах набуває розробка та прийняття Закону України «Про поліцію», принципово нового нормативно-правового акта, нормами якого має бути сформовано належну правову основу діяльності поліції в Україні відповідно до положень Конституції України [4] та Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [5].

На сьогодні у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону України «Про поліцію» [6], в якому пропонується визначити ключові принципи її діяльності, організаційну структуру, права та обов'язки працівників, порядок проходження служби в поліції, окреслено гарантії правового і соціального забезпечення працівників поліції, а також особливості матеріально-технічного забезпечення поліції. Згідно з цим законопроектом метою створення поліції є переорієнтування міліції на структуру з надання послуг громадянам, захисту їх конституційних прав і свобод, а оцінка її діяльності має даватися за результатами довіри до неї населення. Зрозуміло, що до того часу, поки цей чи інший проєкт стане законом, ще треба багато попрацювати.

Необхідність зміни назви «міліція» на «поліція» зумовлена насамперед тим, що термін «міліція» означає нерегулярні збройні формування, які використовуються в тому числі і для підтримки громадського порядку, що формуються з добровольців під час революційних перетворень в державі і не входять до складу системи державних правоохоронних органів. Саме у такому значенні традиційно використовується термін «міліція». Що ж стосується терміна «поліція», то під ним розуміють систему державних служб і

органів, які виконують на професійній основі функції з охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю. Таким чином, термін «поліція» найбільше відповідає статусу та завданням того органу виконавчої влади, який на сьогодні в Україні називається «міліція».

Водночас необхідно підкреслити, що основною метою такого реформування є не просто заміна на законодавчому рівні назви «міліція» на «поліція». Воно має здійснюватися виключно шляхом вироблення та реалізації комплексу заходів, спрямованих, у першу чергу, на проведення системних структурних та функціональних перетворень (зміни змісту та форм діяльності міліції), що у результаті має привести до створення найбільш оптимальної моделі органів внутрішніх справ, здатної забезпечити виконання покладених на них завдань на рівні європейських стандартів та забезпечення соціально-сервісного характеру діяльності органів внутрішніх справ України (переходу від каральних до соціально-сервісних функцій) [7, с. 166]. При цьому діяльність поліції не повинна асоціюватися виключно із боротьбою зі злочинністю, першочергова увага в її діяльності має бути приділена оперативному реагуванню на потреби суспільства щодо захисту від різноманітних загроз, наданню допомоги населенню в усуненні потенційно загрозливих явищ тощо. Це повинна бути не карально-охоронна сила, яка піклується про інтереси держави, а демократичний інститут, невід'ємна частина суспільства, покликана захищати законні права та інтереси конкретної особи, гарантувати людині безпечні умови життя [3, с. 148].

Революційним, певним чином навіть епохальним у розвитку правової держави, зокрема законодавчої бази діяльності органів внутрішніх справ, як і інших правоохоронних органів, стало прийняття 13 квітня 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу України [8]. На згаданій нараді Президент України, назвавши його прийняття «історичною подією», наголосив, що цей факт «переконливо свідчить про прагнення України розвиватися як європейській правовій державі, зміцнювати верховенство права та всебічно утверджувати права і свободи громадян» [1].

У новому Кримінальному процесуальному кодексі України враховано низку сучасних наукових ідей у сфері кримінально-процесуального права. Зі слів Президента України, «у першу чергу це стосується широкого впровадження принципів змагальності та рівності сторін, розширення процесуальних гарантій захисту прав людини, спрощення та удосконалення процедур досудового розслідування та судового розгляду». Тобто «новий Кримінальний процесуальний кодекс України надає у розпорядження правоохоронних органів сучасні та дієві механізми боротьби зі злочинністю» [1].

Належна реалізація положень нового Кримінального процесуального кодексу, який є принципово новим для національної правової системи нормативним актом, вимагає також прийняття нових законів та підзаконних актів, унесення численних змін і доповнень до чинного законодавства.

У першу чергу потребують внесення поправок чинні закони – «Про міліцію» [9], «Про оперативно-розшукову діяльність» [10], «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [11], «Про загальну структуру і чисельність МВС України» [12] та інші. Поставлено також завдання щодо розробки Кодексу про адміністративні проступки та Закону України «Про кримінальні проступки». В останньому має бути визначено нове поняття – кримінальний проступок, а також встановлено критерії його відмежування від злочину та адміністративного проступку. Ці законодавчі акти також стануть правовою основою діяльності органів внутрішніх справ, адже провідна роль у протидії і тим і іншим проступкам належить саме органам внутрішніх справ.

Особлива увага під час вироблення законодавчих засад діяльності органів внутрішніх справ України має бути приділена забезпеченню прозорості діяльності їх працівників, створенню їх позитивного іміджу, підвищенню рівня довіри до них населення, а також формуванню дієвих механізмів запобігання проявам корупції. Негативні явища, що мають місце серед працівників органів внутрішніх справ, призводять до помітного зниження їх професійної активності, знівечення образу працівників міліції, підриву довіри до органів внутрішніх справ з боку населення [13, с. 11]. Знову варто згадати слова Президента України, сказані саме з цього приводу: «Ефективність роботи у боротьбі зі злочинністю вимірюватиметься, у першу чергу, рівнем довіри громадян до правоохоронних органів» [1].

У цьому плані дуже важливим є безумовне виконання вимог Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» [14]. Це відносно новий Закон (у повному обсязі він набув чинності 1 січня 2012 р.), в якому враховано світовий досвід протидії корупції. Він покладає важливі завдання щодо протидії зазначеному явищу на органи внутрішніх справ, причому і щодо їх працівників. Цей Закон діє майже рік, і практика показала необхідність доопрацювання деяких його положень, що дозволить підвищити ефективність запобігання і протидії корупції.

Отже, ми звернули увагу лише на основні, глобальні питання розвитку законодавчого регулювання діяльності органів внутрішніх справ. Прийняття нових законів, уточнення чинних законодавчих актів потребуватиме доопрацювання численних підзаконних актів, які також становлять правову основу діяльності органів внутрішніх справ, про що варто говорити окремо.

На завершення можна зробити висновок, що подальше удосконалення законодавчого регулювання діяльності органів внутрішніх справ України є необхідною умовою розвитку правової держави. Завдяки йому має бути створено сучасну систему цих органів, яка буде виконувати соціально-сервісні функції на рівні світових стандартів, забезпечуватиме належний захист громадян від будь-яких протиправних посягань.

Список літератури: 1. Виступ Президента на координаційній нараді керівників правоохоронних органів на тему «Забезпечення протидії злочинності та корупції в державі в умовах реформування кримінального процесуального законодавства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/26057.html>. **2.** Віталій Захарченко: «Реформування системи має перетворити МВС на правоохоронне відомство європейського зразка» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://umvspdz.gov.ua/news/weekly/v-tal-j-zacharchenko-reformuvannja-sistemi-ma.html>. – Веб-сайт УМВС України на Придніпров. залізниці. **3.** Бандурка О. М. Теорія і практика управління органами внутрішніх справ України : монографія / О. М. Бандурка. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 780 с. **4.** Конституція України : від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. **5.** Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : закон України від 18 берез. 2004 р. № 1629 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367. **6.** Проект Закону про поліцію : реєстр. № 10688 від 03.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=43877. **7.** Фомін Ю. В. Органи внутрішніх справ України в системі публічної адміністрації: адміністративно-правові засади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Фомін Юрій Володимирович. – Запоріжжя, 2012. – 227 с. **8.** Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. // Голос України. – 19.05.2012. – № 90–91. **9.** Про міліцію : закон України від 20 груд. 1990 р. № 65-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20. **10.** Про оперативну-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303. **11.** Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : закон України від 30 черв. 1993 р. № 3341-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358. **12.** Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України : закон України від 10 січ. 2002 р. № 2925-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 16. – Ст. 115. **13.** Матюхіна Н. П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Матюхіна Наталія Петрівна. – Х., 2002. – 38 с. **14.** Про засади запобігання і протидії корупції : закон України від 7 квіт. 2011 р. № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.

Надійшла до редколегії 27.11.2012

В связи с необходимостью ориентации органов внутренних дел Украины на социально-сервисный характер деятельности обосновано значимость существенного обновления национального законодательства. Определены приоритетные направления обновления нормативно-правовой базы деятельности МВД Украины, которая должна отвечать международным нормам и стандартам.

Significance of the material update of national legislation due to the necessity of orientation of the bodies of internal affairs of Ukraine on the social service nature of activity is substantiated. Priority areas of the update of regulatory framework of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine are identified for it to conform to the international norms and standards.

УДК 340.14

О. М. Балинська

АДРЕСАНТ І АДРЕСАТ ЯК АНТРОПОСЕМІОТИЧНІ ЧИННИКИ ПРАВА

Розглянуто право як результат означення, називання речей, предметів, явищ, дій, подій, фактів, об'єктів, суб'єктів і т. д. правової реальності, а також як сам мовленнєвий процес, що представляє безперервність зв'язку право-адресанта і право-адресата.

Правову реальність як функціонально зорієнтовану сферу комунікації намагалися вивчати з позицій різноманітних підходів та методологій як у суспільних, так і в гуманітарних науках. Адже право як специфічний різновид комунікації має безліч контекстів – міжособистісний, культурний, політичний, міжнародний, расовий, етнічний, організаційний, структурний, дискурсний тощо. При цьому вважалось, що будь-яка модель комунікації завжди передбачає наявність таких складових, як адресант і адресат. Беручи за основу цю аксіому, проаналізуємо право як певний тип мовлення та комунікації з точки зору функціонування у ньому людського чинника (адресанта й адресата), а також з урахуванням його (права) антропологічного спрямування.

Окреслену проблему до певної міри вивчали в різних галузях науки. У такому ракурсі теоретичним підґрунтям нашого дослідження можуть стати дослідження лінгвістів (наприклад, цікавим і доречним буде вивчення права в контексті мислення й мовлення – Л. Виготський, мови як духовного адеквату світу – О. Федик, комунікативної практичної філософії – А. Єрмоленко тощо), психолінгвістів (Р. Фрумкіна, І. Беляєва, А. Славська), психологів (особливо біхевіористів – Е. Торндайк, Д. Б. Уотсон, Е. Толмен, Б. Скінер), соціологів (І. Троцук, В. Кудрявцев, А. Менегетті), філософів (Р. Барт, Ю. Габермас, Х.-Г. Гадамер, Г. В. Ф. Гегель, Ж. Деріда, Е. Левінас, Ж.-Ф. Ліотар, Г. Маркузе, Е. Фром) та філософів права (В. Бачинін, М. Братасюк, П. Рікер, С. Сливка, І. Честнов, Г. Чумаченко), а також науковців у сфері семіотики (унікальним є словник семіотики Б. Мартин і Ф. Рингхем) та інших.

Одразу ж означимо основні термінологічні співвідношення, що супроводжуватимуть цей аспект нашого дослідження, але які не окреслювалися в такому контексті. Насамперед, це стосується дихотомії «мовлення – комунікація». Мовлення може бути ідентичним поняттю «комунікація», якщо розуміти його як спілкування людей між собою за допомогою мови (мовлення як процес); може виступати окремим структурним елементом комунікації, якщо йдеться про передачу повідомлення (мовлення як продукт мовленнєвого процесу); його можна розуміти як певний стиль викладу інформації (мовлення як окремий жанр). Натомість комунікація завжди передбачає зв'язок (шляхи сполучення, обмін інформацією, спілку-

вання), що, зі свого боку, означає наявність хоча би двох елементів співвідношення на основі взаємозалежності та взаємозумовленості.

Тобто, коли говоримо про право як тип мовлення та комунікації, йдеться про притаманність йому вищезазначених характеристик мовлення, а також усіх властивостей комунікації, однак із поправкою на специфіку підходу до аналізу «дійових осіб» у сфері права. Іншими словами, право: 1) є продуктом мовленнєвої діяльності – результатом мовлення, означення, називання речей, предметів, явищ, дій, подій, фактів, об'єктів, суб'єктів і т. д. правової реальності; 2) з огляду на певну специфіку викладу інформації та обов'язковість її використання на практиці право є водночас самим мовленнєвим процесом, оскільки представляє безперервність зв'язку право-творця і право-адресата.

Мета нашої статті – проаналізувати наявність у праві таких антропосеміотичних комунікативних чинників, як адресант і адресат у контексті його розуміння як результату мовної практики та водночас як самого процесу мовлення.

Першим у окресленій нами схемі аналізу права є підхід, що визначає *право як продукт мовлення*. Якщо адаптувати його до семіотичного контексту, то право є результатом людської діяльності, зорієнтованої на означування певними мовними знаками (словами, термінами, поняттями) правової реальності як сукупності певних означуваних (явищ, дій, подій, фактів, предметів і т. д.). Як зазначають постструктуралісти, природа відношення «означник – означуване», часова природа акту сигніфікації (регулятивний принцип поведінки через посередництво мови – за Л. Виготським [див., наприклад, 1]) і центральність відмінності як керівної сили будь-якого акту мови мають значущий вплив на формування знаків; а оскільки акт сигніфікації є довільним, то будь-яке значення, виражене в мові, – це фактично результат культурних припущень, ідей та схильностей [2, с. 167]. І пріоритетну функцію тут відіграє людина як творець цих мовних сигніфікованих знаків.

У цьому випадку основним (а може, і єдиним) суб'єктом виступає адресант, який внаслідок людської здатності до абстрактного мислення творить право як сукупність загальновідомих вербальних знаків з високим ступенем узагальнення (те, що постмодерністська філософія називає як «трансцендентний означник» – концепт або керівний принцип, який насичує всю систему мови права значенням). Та без чіткої наявності суб'єкта, якому був би адресований зміст створених знаків, не зовсім доречно говорити про адресанта як особу, яка адресує комусь певну інформацію. Тут ідеться радше про іншу сутність, що мовою семіотики можна визначити низкою таких понять, як «автор» (відправник замовлення або дискурсу [3, с. 33–34]), «агенс» (суб'єкт дії, який виконує особливу наративну програму [3, с. 34], «антипод» – пацієнс як суб'єкт стану), «актант» (хтось, хто виконує певну дію або здійснює вплив [3, с. 35–36]), «актор» (антропоморфний агенс, який виділяється на дискурсному

рівні й виконує в ньому певну роль [3, с. 37–38]), у деяких випадках – «арбітр» (актор, який визначає успіх чи невдачу виконання іншим суб'єктом своїх дій [3, с. 44–45]), можливе щодо означення ролі судді), «розкажчик-наратор» (адресат розповіді-нарації, предстваник актанта у письмовому тексті, якому делегував свій голос автор шляхом прийому переключення [3, с. 146–147], доречне щодо репрезентатора, офіційного інформатора, наприклад, ЗМІ), «суб'єкт» (без будь-якого уточнюючого доповнення означає наротивну функцію – актанта [3, с. 179]), «суб'єкт діяння» (діє, здійснює певну трансформацію певного об'єкта, по-іншому «оперуючий агентс» [3, с. 180–181]), «фокалізатор» (суб'єкт, очима якого описано означувані явища, предмети та ін., синонім – спостерігач [3, с. 192]), «шифтер» (термін Р. Якобсона, рівнозначний семіотичним термінам «перемикач» і «вмикач», що означають суб'єкта переміщення дискурсу, відповідно, з точки висловлювання або в бік точки висловлювання [3, с. 197]) тощо. Така різноманітність семіотичних понять на позначення адресанта у праві демонструє різноаспектність властивих йому характеристик.

Тобто *адресант у праві як результаті мовлення* – це активний суб'єкт створення функціонально зорієнтованого мовного феномену як певного типу наротиву (повідомлення), відправник замовлення позитивного типу поведінки в суспільстві, виконавець певної наротивної (інформативної) програми через відображення семіотичних відносин у сфері означування елементів правової реальності та їх трансформації у вербальні знаки.

На підставі цього можна назвати такий підхід до аналізу права та суб'єктів його творення *наротивним*. Теорію «наротиву» розробив філософ-інтелектуал Ж.-Ф. Ліотар, давши йому визначення «технічного апарату для впорядкування, накопичення та повторного аналізу інформації, яка суперечить науковому знанню» [2, с. 58]. У контексті «наротивістської перспективи» він виділяє великий і малий наротиви як системні стратегії та можливості домовленості [4, с. 68]. Термін «великий наротив» був запроваджений для позначення оповіді того виду, яка лежить в основі конкретних варіантів вибору, що їм культура приписує властивість бути можливими напрямками діяльності, а також надає легітимності цим варіантам та пояснює їх [2, с. 58]. Великий наротив, або головний наротив, забезпечує взаємозв'язок різноманітних конфліктів, що виникають в історії розвитку суспільства. Як приклади таких наротивів Ліотар визначає християнство, Просвітництво, капіталізм і марксизм. У сфері правовідносин також є великі наротиви, метанаротиви, кожний із яких пропонує свою певну модель знаковості права: наприклад, правовий позитивізм, правовий реалізм, юснатуралізм, детермінізм та інші. Таким чином можливий і правовий семіологізм як метанаротив, що складається з притаманної тільки йому сукупності елементів (правових знаків, символів, кодів, їх конструктів і систем) та передбачає свою окрему «ідеологію» –

семіозис права як безперервний процес взаємодії цих елементів. Тобто семіологія права є своєрідним термінологічним апаратом для впорядкування, накопичення та повторного аналізу інформації, яка суперечить науковому знанню про наявність і функціонування у правовій реальності тих чи інших знаків.

Постмодерністи, аналізуючи проблему великого наративу, дійшли висновку, що Ліотар, очевидно, абстрагувався від тверджень К. Леві-Строса, які той висловив у своїй «Структурній антропології» про те, що «міфи є зразком альтернативного або протонаукового пошуку зв'язних пояснень для пережитого досвіду». Адже саме у такий спосіб функціонує і великий наратив: «щойно кому-небудь щастить добутися до місця адресата, він опиняється в точці, з якої може продовжити наратив» [2, с. 58].

Таким чином соціальний суб'єкт, опрацюовуючи правовий матеріал (нарратив), може досягнути його настільки, що здатний буде бачити всі його вади й недоліки, прогалини й недопрацювання, і тоді сам, пропонуючи зміни й доповнення, перетворюється на адресанта (розкажчика-наратора) оновленого великого наративу правового поступу. При цьому будь-які неузгодженості, недосконаlostі у праві стають своєрідними диферендами.

Диференд, за Ліотаром, – це конфлікт, для вирішення якого немає адекватних юридичних засобів [2, с. 59]), а також нестабільний стан і момент мови, в який те, що напевне може бути об'єднане у фрази, ще не піддається цьому об'єднанню, і який включає в себе мовчанку, що є негативною фразою, але він також звертається до фраз, які в принципі є можливими [2, с. 129]. Диференд у правовій дискурсивній модальності можна розуміти як щось поки що не висловлене, але вже ймовірно передбачуване. Наявність таких диферендів (неузгодженостей, неспівмірностей) у праві може призвести до порушення право-семіотичної рівноваги. Результатом таких диферендів є поява малих нарративів. Малі нарративи, як вважав Ліотар, виходять на передній план, коли великі нарративи втрачають свою вірогідність. У тій сфері, де правове втручання великого масштабу виявляється майже неможливим, тільки локальне втручання пропонує справді ефективний спосіб вирішення проблеми. Йдеться про залагодження справ не на глобальному рівні, а лише стосовно конкретних об'єктів. Наприклад, демонстрація феміністок чи сексуальних меншин має різне знакове наповнення для столиці держави і для віддаленого гірського села.

Синонімами до поняття «малий нарратив» Ліотар застосовував альтернативні терміни «мовна гра» або «паралогія» (що означає в цьому контексті несподіваний, контрінтуїтивний хід). Це своєрідні винятки із правил, які не підпорядковуються загальній парадигмі системного наукового знання. Приймаючи юридичну антропологію як один із великих нарративів правової реальності у структурі постмодерного соціокультурного простору, людина як соціальний суб'єкт виступатиме малим нарративом у випадку виокремлення її

із загалу. Наприклад, ті ж феміністки, відвоювавши свої емансиповані права й отримавши підтримку як «відчайдушних домогосподарок», так і державних мужів, викликають спротив традиційного суспільства (з його усталеними кодами статі) щодо, скажімо, радикальних проявів маскулінізму (набуття жінками властивостей, характерних чоловічому типові організму) чи фемінності (набуття чоловіками жіночих рис у поведінці, одязі, способі життя).

Другий підхід, який ми пропонуємо для аналізу права як процедури та основи співіснування учасників правовідносин у ролі адресанта й адресата, можемо означити як біхевіористський, бо *за основу аналізу тут братимемо поведінку* (англ. behavior).

Біхевіоризм – це окремих напрям психології, що виник на початку ХХ ст. на противагу самонедостатній інтроспективній психології, основним методом якої був процес спостереження за діями власної психіки з метою виявлення законів, що нею управляють [5, с. 184]. Відкидаючи положення метафізичних теорій, що займалися вивченням поняття сутності речей, біхевіоризм був зосереджений на дослідженні зовні проявлюваних поведінкових реакцій у відповідь на подразнювальні стимули (звідси основний предмет вивчення біхевіоризму – дихотомія «стимул – реакція»). Його філософським підґрунтям стали позитивізм і прагматизм. Звернення у нашій роботі до методології вербально-поведінкової психології при аналізі поведінки людини у соціумі (зокрема правового прояву цих її характеристик) є доречною і навіть нагальною потребою часу. Адже вербальний біхевіоризм постулює, що поведінкою людини можна управляти і передбачати її через посередництво мовленнєвого впливу, що, зі свого боку, є надзвичайно актуальним для налагодження належного функціонування правової держави.

Основне завдання біхевіоризму, яке сформулював послідовник Дж. Торндайка – Д. Уотсон, полягало у накопиченні спостережень за поведінкою людини з таким розрахунком, щоб у кожному даному випадку, при даному стимулі (ситуації) біхевіорист міг сказати наперед, якою буде реакція, або – якщо дана реакція – якою ситуацією ця реакція викликана [6, с. 7]. Коментуючи виражене у такій конкретній формі основне положення науки про поведінку, можемо резюмувати: якщо біхевіорист (у застосуванні цього методу до сфери правовідносин це може бути слідчий, суддя, дільничний інспектор міліції тощо) знав би всі факти, то після спостереження за індивідом (підозрюваним чи злочинцем), який виконує певні дії, він зміг би вказати на факт, що викликав саме цю дію – феномен передбачення; або ж коли суспільство вимагає від індивіда певної поведінки (у нашому контексті – правомірної), біхевіорист (тут уже право-творець) зміг би створити такий вербально відтворений стимул (нормативно-правовий акт), після чого була би зреалізована необхідна дія (виконання його вимог, дотримання заборон, використання дозволів чи застосування санкцій при правопорушенні) – феномен управління. Єдине, що викликає у нас застереження у

цьому контексті, – це те, що біхевіоризм у класичному варіанті займається передбаченням дій людини та управлінням ними, але не бере до уваги і не аналізує феномен свідомості, яка є основою цих дій. Адже, за класичним визначенням, біхевіоризм – це провідний напрям психології поведінки, який вважає основним предметом психології не свідомість, а поведінку, що розуміється як сукупність рухових і зведених до них словесних та емоційних відповідей (реакцій) на вплив (стимули) зовнішнього середовища [7, с. 50].

Натомість необіхевіоризм, зважаючи на потужну критику відверто позитивістської методології класичного біхевіоризму у психології та намагаючись подолати обмеженість уже попередньо згадуваної основної схеми біхевіоризму «стимул – реакція», ввів до неї опосередковану ланку – так звані «проміжні змінні» [8]. Саме такими змінними можемо вважати будь-які прояви свідомого мислення, спрямовані на управління поведінкою в соціокультурному просторі. Такий «свідомий» прорив у теорії біхевіоризму започаткував Г. Райл, який, остаточно не заперечуючи залежність ментального від фізіології, запропонував поєднання менталістського та наукового підходів, визначивши свою концепцію як логічний біхевіоризм. Ментальні терміни Райл переводить у гіпотетичні припущення про поведінку, адже «ментальний феномен як такий зводиться не до актуальної поведінки, а до диспозиції (налаштованості. – О. Б.) до певної поведінки, що реалізується у певній ситуації, за наявності певних умов» [цит. за: 9, с. 76].

Найяскравішим прикладом знаковості у поведінці людей в контексті біхевіоризму є використання типів мімічних і кінетичних рухів. Іншими словами, це використання усталеного трактування часто повторюваних, а іноді навіть ідентичних рухових реакцій на один і той самий збудник (наприклад, опускання очей, коли соромно або є що приховати; потирання носа під час брехні; покусання губи при хвилюванні; надмірна жестикуляція руками в емоційно збудженому стані тощо). Це власне ті семіотичні, знакові дії людини, розуміючи значення яких можна з упевненістю сказати, який стимул їх викликав (гнів, радість, сором, бажання щось приховати, страх і т. д.). Повертаючись до контексту нашого дослідження, мусимо зауважити, що йдеться про дії не тільки адресата, на чію реакцію, власне, і розраховує адресант, а й про дію самого адресанта. Адже він може спеціально використовувати саме такі збудники (як вербальні, так і невербальні), щоб викликати необхідну реакцію: налякати, збадьорити, змусити повірити, розсердити та інше.

З часом і представники «архібіхевіоризму», прихильники так званого дескриптивного біхевіоризму (від англ. descriptive – описовий, наглядний) переглянули свою концепцію на користь мовлення як одного з основних регуляторів поведінки. Зокрема, Б. Скінер, якого вважають одним із теоретиків класичного і водночас найяскравішим представником необіхевіоризму, став ініціатором про-

грамованого навчання у школах, заклавши в його основу управлінську функцію зовнішнього мовлення [5, с. 417]. Найбільш влучно, на нашу думку, характеристику необіхевіоризму дав Е. Фром, який писав так: «Психологія Скінера – це наука маніпулювання поведінкою; її мета відшукування механізмів «стимулювання», що допомагають забезпечувати необхідну «замовникові» поведінку» [10, с. 117]. І саме теорія вербального біхевіоризму Б. Скінера [див. 11] може стати основним підґрунтям нашого підходу до аналізу людського чинника у правовій комунікації.

Як бачимо, перший (нарративний) підхід дає підстави вважати право продуктом мовленнєвої діяльності його суб'єктів (у даному випадку суб'єктом права виступає не право-реалізатор – той, хто виконує, додержує, використовує чи застосовує норми права, а право-творець). Враховуючи різні аспекти виконуваних завдань, такого суб'єкта тільки умовно можна називати адресантом: він радше виступає дієвим ґенсом (якщо хочемо наголосити на творенні права як великого нарративу зі своїми виконавцями й провідною ідеєю), ґктором (якщо акцентуємо власне на діяльнійшому аспекті активного учасника правового дискурсу) чи актантом (найбільш узагальнене, на нашу думку, поняття, що охоплює сукупність попередньо зазначених характеристик автора права з позиції семіології). Право як нарратив виступає вираженням низки інструкцій і норм у різних практиках комунікації, засобом упорядкування таких практик, доповненням змісту ідеї свободи, рівності та справедливості, основою механізму захисту, виправдання чи покарання, становленням і закріпленням системи певної галузі знань. І право має цікавити нас не тільки з точки зору його «авторського» походження чи можливих смислових інтерпретацій, а й як індивідуальне втілення універсальних оповідних (нарративних) законів.

Натомість із позицій вербального біхевіоризму правові відносини є сукупністю певних актів комунікації з виокремленими специфічними типами дуалістичних відношень «адресант – адресат». По-перше, поведінка соціальних суб'єктів у суспільстві є джерелом інформації про те, що є бажаним і корисним для загалу та як можна взаємоузгодити різні інтереси цих суб'єктів (тут суспільство – це своєрідний адресант); ця інформація адресується право-творцеві (до моменту створення права це може бути тільки умовна назва з проекцією на його майбутню діяльність), який на її основі (як адресат, що адекватно сприйняв надану йому інформацію) формулює загальні правила співіснування (право). По-друге, держава (як адресант) у словесній формі передає соціальним суб'єктам (своїм адресатам) правову інформацію, сподіваючись на їхню певну реакцію – позитивну поведінку, дозволену і схвалювану правом, водночас застерігаючи про покарання за негативну поведінку, заборонену правом. По-третє, самі ж соціальні суб'єкти, вступаючи у правові відносини, комунікують і також сподіваються на певну

реакцію своїх правових адресатів (наприклад, одні повідомляють умови договору й чекають їх виконання від інших; домовляються про шлюбні відносини; погоджуються виконати певний обсяг роботи взамін на певну оплату; вносять плату і сподіваються на певні послуги – здобуття освіти, організацію дозвілля, впорядкування побуту тощо). Й у всіх цих випадках яскраво виявляється основний біхевіористський механізм «стимул – реакція». У першому: суспільна поведінка – це стимул, право – реакція; у другому: право – стимул, поведінка соціальних суб'єктів – реакція; у третьому: поведінка соціальних суб'єктів виступає одночасно і стимулом, і реакцією з ремаркою лише на те, що йдеться про різних соціальних суб'єктів, де одні – стимули (адресанти), інші – реакція (адресати). Говорячи мовою комунікації, в даному випадку стимул – не що інше як адресант (причому це може бути як суб'єкт, так і його діяльність), а реакція – комунікативний результат діяльності адресата. Тобто назагал біхевіористський підхід до аналізу права в контексті адресованості й адресності по-іншому можна назвати діяльнісним, процесуальним, бо власне поведінка як різновид комунікативної діяльності є джерелом і наслідком функціонування права.

У контексті комунікативного підходу право можна також розглядати і як особливий стиль подачі відомостей, який за структурою текстів, застосовуваними терміно-поняттями й адресним спрямуванням не схожий на жодний текстографічний жанр; а також як різновид комунікації, бо має комунікативну мету – вплинути на того, кому адресовано зміст інформації (повідомити, що дозволено, застерегти від забороненого й налякати покаранням за порушення встановлених правил).

Список літератури: 1. Выготский Л. Мышление и речь. Психика, сознание, бессознательное / Л. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с. 2. Энциклопедия постмодернизма / за ред. Ч. Вільквіста та В. Тейлора. – К. : Основи, 2003. – 503 с. 3. Мартин Б. Словарь семиотики / Б. Мартин, Ф. Рингхем; пер. с англ. – М. : ЛИБРОКОМ, 2010. – 256 с. 4. Ліотар Ж.-Ф. Постмодерністська ситуація / Ж.-Ф. Ліотар // Після філософії: кінець чи трансформація? / упор. К. Байнес. – К. : Четверта хвиля, 2000. – С. 67–90. 5. Краткая философская энциклопедия / сост.: Губский Е. Ф., Короблева Г. В., Лутченко В. А. – М. : Изд. группа «Прогресс»–«Энциклопедия», 1994. – 576 с. 6. Основные направления психологии в классических трудах. Биехевиоризм. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – 704 с. 7. Кондаков И. Психология. Иллюстрированный словарь / И. Кондаков. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 512 с. 8. Толмэн Э. Когнитивные карты у крыс и человека / Э. Толмэн // История психологии (10-е – 30-е гг. Период открытого кризиса) : тексты. – 2-е изд. / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С. 124–143. 9. Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века / [сост., общ. ред.: Е. А. Найман, В. А. Суровцев]. – Томск : Водолей, 1998. – 320 с. 10. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1993. – 416 с. 11. Skinner B. Verbal Behavior / B. Skinner. – N.Y. : Appleton-Century-Crofts, 1957. – 374 p.

Надійшла до редколегії 05.12.2012

Рассмотрено право как результат означивания, называния вещей, предметов, явлений, действий, событий, фактов, объектов, субъектов и т. д. правовой реальности, а также как сам речевой процесс, представляющий непрерывность связи право-адресанта и право-адресата.

The law is examined as a result marking, naming things, subjects, phenomenon, actions, events, facts, objects, individuals, etc. of a legal reality, and also as speech process that is continuous communication between a law-senders and a law-recipients.

УДК 342.56(477)

М. Й. Вільгушинський

ВЗАЄМОДІЯ СУДІВ З КАБІНЕТОМ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ

Розглянуто базові нормативно-правові питання взаємодії судів з Кабінетом Міністрів України. Показано значення та роль судів у становленні сучасної правової системи держави.

Сьогодні визначальним постає питання з'ясування процедури та форми взаємодії органів судової влади з Кабінетом Міністрів України, що не знайшло належного висвітлення в науковій літературі. Тим більше, що такі відносини відбуваються рівною мірою як з боку судів стосовно Кабінету Міністрів України, так і з боку Кабінету Міністрів України щодо судів.

Слід зазначити, що цією проблемою опікувались такі вітчизняні дослідники, як В. Маляренко, А. Селіванов, В. Серьогін, В. Смородинський, О. Ярмиш та інші вчені. Однак певні питання означеної взаємодії залишились недослідженими. Тому метою статті є встановлення особливостей взаємодії органів судової влади з Кабінетом Міністрів України.

Здебільшого ця дослідницька проблема набуває актуальності через те, що Кабінет Міністрів України сьогодні є однією з найважливіших ланок у державному механізмі, що шляхом взаємодії з органами судової влади здійснює вплив на політичний та економічний стан держави. Розглянемо відносини між цими державними органами, виходячи з того, що Конституція України [1] й законодавство України визначають юридичний статус Кабінету Міністрів України.

Як відомо, згідно зі ст. 113 Конституції України Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Тому він як забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України, так і вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також, серед інших завдань, здійснює

заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю тощо (ст. 116). Саме останні завдання Кабінету Міністрів пов'язані з потребою його взаємодії з органами судової влади. Більше того, організаційні питання з реалізації вказаних завдань у складі Кабінету Міністрів України виконує Секретаріат, у складі якого діють Департамент інформації та комунікацій з громадськістю та Департамент юридичного забезпечення.

Структурні підрозділи відповідно до основних завдань та з питань, що належать до їх компетенції, сприяють взаємодії Кабінету Міністрів України з об'єднаннями громадян, міжнародними організаціями, засобами масової інформації тощо. І хоча О. Н. Ярмиш і В. О. Серьогін зазначають, що «координація діяльності уряду з судами базується на невтручанні у відправлення правосуддя і визнанні незалежності суду. Тому взаємодія уряду з судовими органами обмежується формуванням Державного бюджету, забезпеченням діяльності суддів і виконанням судових рішень» [2, с. 273], сфера взаємодії судів та Кабінету Міністрів України дещо ширша. Зокрема, як зазначається у статті «Взаємовідносини органів публічної влади із судовими органами», взаємодія судових органів з органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування полягає, у першу чергу, в організаційному забезпеченні діяльності судів (матеріально-технічне, кадрове, інформаційно-правове забезпечення, забезпечення виконання судових актів), що здійснюється Міністерством юстиції України, Міністерством юстиції Автономної Республіки Крим і управліннями юстиції на місцях. Крім того, при здійсненні правосуддя з кримінальних справ суди функціонально взаємодіють з органами досудового слідства, що діють в органах внутрішніх справ, Служби безпеки, а також з Державною пенітенціарною службою України [3].

Зокрема, Міністерство внутрішніх справ України забезпечує охорону приміщень судів і громадського порядку під час здійснення правосуддя, здійснення спеціальних заходів щодо гарантування особистої безпеки суддів та членів їх сімей, а також охорону майна, що їм належить (у тому числі шляхом видачі суддям зброї та інших засобів індивідуального захисту, встановлення сучасних засобів охоронної сигналізації у приміщеннях, в яких проживають судді та їх сім'ї).

Для з'ясування основних моментів зазначеної взаємодії слід піддати більш глибокому аналізу закони України «Про судоустрій і статус суддів» [4] і «Про Кабінет Міністрів України» [5] та приклади їх реалізації.

Так, Закон України «Про Кабінет Міністрів України» визначає всього декілька основних повноважень Кабінету Міністрів України щодо органів судової влади. Зокрема, Кабінет Міністрів України:

– здійснює заходи щодо забезпечення виконання судових рішень органами виконавчої влади та їх керівниками у сферах

правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина;

- створює умови для вільного розвитку і функціонування системи юридичних послуг та правової допомоги населенню;

- здійснює заходи щодо забезпечення функціонування системи безоплатної правової допомоги;

- забезпечує фінансування видатків на утримання судів у межах, визначених законом про Державний бюджет України, та створює належні умови для функціонування судів та діяльності суддів;

- організовує фінансове і матеріально-технічне забезпечення діяльності правоохоронних органів, соціальний захист працівників зазначених органів та членів їхніх сімей;

- приймає рішення щодо забезпечення представництва інтересів Кабінету Міністрів України під час розгляду справ у Конституційному Суді України (п. 3 ч. 1 ст. 20).

Взаємодія судів з Кабінетом Міністрів України на виконання норми Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [5] щодо забезпечення виконання судових рішень органами виконавчої влади та їх керівниками у сферах правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина опосередковано здійснюється Державною виконавчою службою, обов'язками якої є узагальнення роботи з питань виконання судових рішень; своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень судових і несудових органів, перелік яких передбачений ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження» [6]; безпосереднє виконання підвідомчими органами рішень судів та інших органів тощо.

Що стосується фінансування видатків на утримання всіх судів в Україні, то воно здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету. Це прямий результат взаємодії Кабінету Міністрів України з органами судової влади. Так, суди загальної юрисдикції фінансуються згідно з кошторисами і щомісячними розписами видатків, затвердженими відповідно до вимог Закону «Про Державний бюджет України» на відповідний рік (приміром, Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» [7]), у межах річної суми видатків, передбачених Державним бюджетом України на поточний фінансовий рік, у порядку, встановленому Бюджетним кодексом України. Бюджетні призначення на утримання судів належать до захищених статей видатків Державного бюджету України. Функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення діяльності судів здійснюють: Конституційний Суд України, Верховний Суд України, вищі спеціалізовані суди – щодо фінансового забезпечення діяльності цих органів; Державна судова адміністрація України – щодо фінансового забезпечення діяльності всіх інших судів загальної юрисдикції, діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України,

органів суддівського самоврядування, Національної школи суддів України та Державної судової адміністрації.

Порядок представництва інтересів Кабінету Міністрів України під час розгляду справ у Конституційному Суді здійснюється відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України» [8]. Так, інтереси Кабінету Міністрів у Конституційному Суді України представляє уповноважений Кабінетом Міністрів член Кабінету Міністрів. При цьому член Кабінету Міністрів погоджує та уточнює правову позицію Кабінету Міністрів із Прем'єр-міністром або за його рішенням з Першим віце-прем'єр-міністром, а участь у розгляді справи в Конституційному Суді України за рішенням Прем'єр-міністра можуть брати інші члени Кабінету Міністрів або керівники центральних органів виконавчої влади (§ 140 Регламенту).

Взагалі слід зазначити, що Регламентом Кабінету Міністрів України передбачені правила і порядок підготовки матеріалів на вимогу Конституційного Суду України (§ 141); виконання рішення Конституційного Суду України (§ 142); представництво інтересів Кабінету Міністрів (§ 143), підготовка матеріалів (§ 144); моніторинг розгляду справ (§ 145); виконання рішення суду (§ 146) у відносинах із судами загальної юрисдикції, а також захист прав та інтересів України (§ 147); представництво України в Європейському суді з прав людини (§ 148) у відносинах із закордонними юрисдикційними органами.

У свою чергу, в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [4] окреслені наступні найважливіші положення взаємодії органів судової влади з Кабінетом Міністрів України:

– Пленум вищого спеціалізованого суду приймає рішення про звернення до Верховного Суду України про направлення конституційного подання щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України ... (п. 4 ч. 2 ст. 36);

– народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, адвокати, нотаріуси не підлягають включенню до списків народних засідателів та списків присяжних (п. 4 ч. 2 ст. 59);

– у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, народним засідателям, присяжним за час виконання ними обов'язків у суді виплачується винагорода. Їм відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові. Зазначені виплати здійснюються територіальними управліннями Державної судової адміністрації України за рахунок коштів Державного бюджету України (ч. 1 ст. 62);

– народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, голови судів, їх заступники, секретарі судових палат, їх заступники,

члени Ради суддів України, Вищої ради юстиції, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, а також посадові особи з дисциплінарним стягненням не можуть бути призначені до складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (ч. 6 ст. 93);

– у відносинах із Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою України під час підготовки проекту закону про Державний бюджет України на відповідний рік у межах повноважень, визначених Законом, суди представляє Державна судова адміністрація України (п. 1 ч. 1 ст. 146).

Слід зазначити, що такий вид взаємодії судів з Кабінетом Міністрів України, як прийняття Пленумом Вищого спеціалізованого суду України того чи іншого рішення про звернення до Верховного Суду України про направлення конституційного подання щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, відбувається за потребою з'ясування невідкладних питань з проблем судової діяльності. Такою, наприклад, є Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про звернення до Верховного Суду України про направлення до Конституційного Суду України конституційного подання щодо офіційного тлумачення положень Кримінально-процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України в контексті зі статтею 55 Конституції України» [9], за якою для з'ясування були представлені питання про те, «за правилами якого виду судової юрисдикції (кримінальної чи адміністративної) підлягають розгляду заяви, предметом оскарження в яких є бездіяльність органів дзнання, слідства та прокуратури під час розгляду заяв чи повідомлень про злочини» та «який порядок розгляду судами відповідної категорії справ, якщо така процедура безпосередньо не передбачена в процесуальному кодексі».

Інші види взаємодії органів судової влади з Кабінетом Міністрів України за Законом України «Про судоустрій і статус суддів», на нашу думку, достатньо широко розкриті в науковій літературі. Разом із тим саме в останній час викриваються також і проблемні питання з означеної взаємодії. Деякі з них викладені у Зверненні Ради суддів України до органів державної влади щодо необхідності забезпечення державного захисту суддів та працівників апарату судів. Це, на думку Ради суддів України, «формальні гарантії незалежності суддів, ефективний, а не декларативний державний захист суддів, членів їх сімей та працівників апарату судів» [10]. Такий стан обставин пояснюється недостатнім фінансуванням заходів державного захисту суддів і працівників апарату судів та недостатністю заходів забезпечення охорони громадського порядку, безпеки суддів і працівників апарату судів, а також учасників судового розгляду.

На нашу думку, з цього приводу дієвим елементом посилення взаємодії органів судової влади та Кабінету Міністрів України слід вважати висунуті Кабінету Міністрів України Радою суддів України

пропозиції із: вжиття невідкладних заходів стосовно належного виконання вимог закону щодо фінансування заходів забезпечення державного захисту суддів та працівників апарату судів, в тому числі фінансового забезпечення діяльності відповідних правоохоронних органів; визначення видатків на фінансування у повному обсязі заходів забезпечення безпеки та соціального захисту суддів і працівників апарату судів під час розробки проектів законів України про Державний бюджет України на відповідний рік; підтримки розробленого Радою суддів України проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення державного захисту суддів та працівників апарату судів».

Наприкінці слід зазначити, що базові Конституція України та законодавство України, що регламентують організацію та діяльність органів судової влади в державі, у достатній мірі містять основні елементи забезпечення відносин Кабінету Міністрів України та судів, хоча дослідження, з огляду на судову реформу, за своєю актуальністю потребує подальшого розвитку. Певна проблема сьогодні полягає у недотриманні на практиці органами виконавчої влади, підлеглими Кабінету Міністрів України, окремих норм і положень нормативно-правових актів, що мають забезпечувати належний рівень означеної взаємодії.

Список літератури: 1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 2. Ярмиш О. Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник / О. Н. Ярмиш, В. О. Серьогін ; за заг. ред. Ю. М. Толика. – Х. : Вид-во ХНУВС, 2002. – 672 с. 3. Взаємовідносини органів публічної влади із судовими органами [Електронний ресурс] / Сайт «Юридичні послуги Online». – Режим доступу: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/dergh_bud/97.php. 4. Про судоустрій і статус суддів : закон України від 07.07.2010 № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, 43, 44–45. – Ст. 529. 5. Про Кабінет Міністрів України : закон України від 07.10.2010 № 2591-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 9. – Ст. 58. 6. Про виконавче провадження : закон України від 21.04.1999 № 606-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207. – В ред. закону України від 02.10.2012 № 5411-VI. 7. Про Державний бюджет України на 2013 рік : закон України від 06.12.2012 № 5515-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 97. – Ст. 3903. 8. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2180. 9. Про звернення до Верховного Суду України про направлення до Конституційного Суду України конституційного подання щодо офіційного тлумачення положень Кримінально-процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України в контексті зі статтею 55 Конституції України : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 24.06.2011 № 4 // Закон і бізнес. – 06–12.08.2011. – № 32 (1019). 10. Звернення Ради суддів України до органів державної влади щодо необхідності забезпечення державного захисту суддів та працівників апарату судів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.court.gov.ua/22474>. – 21.12.2012.

Надійшла до редколегії 17.12.2012

Рассмотрены базовые нормативно-правовые вопросы взаимодействия судов с Кабинетом Министров Украины. Показаны значение и роль судов в становлении современной правовой системы государства.

Basic standard-legal basis interplays of courts with Cabinet Council of Ukraine are considered. Meaning and a role of courts in formation of the modern system of law of the state is demonstrated.

УДК 342.5

І. М. Жаровська

ПРАВОВА ПРИРОДА НАРОДОВЛАДДЯ

Висвітлено аспекти правової природи народовладдя з точки зору механізму відносин «суб'єкт – об'єкт» державної влади і народу. Визначено вплив засобів прямого і опосередкованого народовладдя на державно-владні відносини у сучасному суспільстві.

Влада як соціальна категорія передбачає вольові відносини керівного впливу та підпорядкування. Водночас «поняття влади як соціального явища вчені вважають передумовою у вивченні будь-яких державно-правових явищ» [1, с. 5]. Сучасні демократичні держави декларують принципи народовладдя, або по іншому влади народу як способу здійснення державної влади.

Останнім часом у науковій літературі з'явилася значна кількість наукових праць, присвячених проблемам державної влади. Теоретичні аспекти проблеми влади та її ролі в соціальному бутті розглянуто у працях як політологів, так і юристів, серед них роботи Ю. Барабаша, В. Ковальчука, М. Козюбри, О. Ситника, Л. Шипілова та ін. Разом із тим, можна констатувати, що комплексного теоретичного аналізу правової природи народовладдя не проводилося.

Метою цієї статті є дослідження правової сутності народовладдя і механізму його здійснення у демократичних державах, встановити співвідношення об'єкта і суб'єкта влади у прямому і опосередкованому народовладді.

Структура державної влади – це ті компоненти, без яких вона не відбудеться. Такими є її суб'єкт, об'єкт, джерела і ресурси. Влада може здійснитися тільки за допомогою взаємодії суб'єкта влади та її об'єкта. Суб'єкт виражає свою волю відносно об'єкта через наказ (розпорядження, команду), що супроводжується загрозою санкції у разі його невиконання. Владні відносини слід розглядати за формою окремого абстрактного співвідношення, що гіпотетично виникають між двома суб'єктами, де суб'єкт влади об'єднує всі можливості впливу на об'єкт, характерні для різних форм влади, а об'єкт влади допускає усі можливі форми підпорядкування суб'єктові влади. Джерелом влади суб'єкта (владна першооснова) можуть виступати його сила, краса, багатство, авторитет, закон,

традиція, санкції. Природа, сутність народовладдя як правового явища передбачає пізнання діалектики взаємин між суб'єктом та об'єктом влади і механізму здійснення народовладдя. Тобто, вважаємо, що дослідження правової природи народовладдя лежить у площині аналізу народу як джерела влади і механізмів, засобів здійснення державної влади цим народом.

Л. Шипілов визначає народовладдя як належність і здійснення влади народом у власних інтересах у правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини [2, с. 26]. Механізм державної влади класично передбачає елементи відносин між суб'єктом влади як керівною вольовою субстанцією і підлеглим суб'єкту об'єктом влади, що повинен виконувати волю керівного суб'єкта. Народовладдя декларує домінування влади народу, визнає народ єдиним джерелом влади, при цьому сам же народ виступає і об'єктом впливу, а не тільки суб'єктом державної влади.

Ключовим елементом дослідження є поняття «народ», що має різні галузеві наукові характеристики, так що йому притаманні полісемантичність та багатовекторність розуміння. У зв'язку з цим один із відомих фахівців у сфері теорії демократії американський політолог Дж. Сарторі виділяє наступні широко вживані визначення: «народ» дослівно означає всіх членів суспільства; «народ» означає аморфну більшу частину суспільства, масу; «народ» означає нижчі класи; «народ» є неподільною сутністю або чимось органічно цілим; «народ» є більшою частиною суспільства, вираженою принципом абсолютної більшості; «народ» є більшою частиною суспільства, вираженою принципом обмеженої більшості [3, с. 83].

У юриспруденції поняття «народ» аналізується у двох онтологічних площинах: громадянській (спільнота громадян держави) та національній – як спільнота людей, котрих еднають спільні об'єктивні (походження, історія, традиції, мова, культура тощо) та суб'єктивні (спільність відчуттів, переконань, внутрішніх та зовнішніх стереотипів) ознак.

Громадянство формує зв'язок особи з конкретною державою та їх взаємну відповідальність. Рівність і свобода реалізації прав, у першу чергу політичних, створює умови для вільного виявлення державно-правової позиції кожного громадянина та побудову держави на демократичних принципах. Належність до громадянства створює правову сферу захищеності особи, але поряд із цим дає право впливу на діючу інституційну владу та можливість формувати державно-владні інституції. Народ як сукупність громадян – це не просто формальна належність, а державна і правова активність, можливість правовими засобами її реалізувати.

Формування більшості сучасних держав відбувалося навколо ідеї національної держави шляхом імплементації національної ментальності у правотворчі та правореалізаційні субстанції. Це природний, онтологічний процес, оскільки особливості правової культури та правосвідомості народу, що формує державу, є

невід'ємним модусом, протоідеєю держави і самого природного права. При цьому, зауважимо, мова не йде про домінування корінної нації чи національної ідеології у шовіністичному прояві, а про ґрунтування державної політики на національно-державній ідеї та національному духу права; при цьому в міжетнічній площині забезпечуються рівність і свобода прояву інтенцій інших націй, народностей, що проживають на державній території. Державна влада формується демократичним шляхом через вільне представництво кожної нації в інституційних установах. Завдання державної влади – не допустити девіантних проявів утілення національної ідеї у різних вимірах, від нівелювання національного духу та превалювання глобалістичних ідеалів (правовий космополітизм) до іншого радикального «обоженого» сприйняття вузько національної ідеї як єдиної підстави вірної політики (правовий шовінізм). Адже подібні збочені деонтологічні прояви заперечують саму можливість існування правового, законного, демократичного, а не виключно декларованого народовладдя.

Говорячи про здійснення народовладдя, не акцептуємося виключно на одній з парадигм (громадській чи національній). Ці засадничі гносеологеми, вплітаючись проникаючи одна в одну через державну політику, створюють конгломерат явищ політико-правового розвитку конкретної держави у напрямку наближення до так званої «ідеальної» держави.

Народовладдя базується на концепції народного суверенітету. І. Бентам писав, що суверенітет означає верховну «конститутивну» владу народу, зокрема, його право призначати і через певний час усувати своїх уповноважених на здійснення владних функцій під своїм контролем. Але ще у 1649 р. ідея народного суверенітету вперше закріплюється в парламентському акті. У постанові палати громад про оголошення себе верховною владою Британської держави було записано: «Народ ... є джерелом будь-якої законної влади». Однак тільки під час війни за незалежність Америки ідея народного суверенітету вперше знаходить втілення у чинній конституції. У «Декларації незалежності» 1776 р. проголошувалося: «Уся влада належить народу і відповідно до цього здійснюється ним. Чиновники є його довіреними особами і слугами і завжди несуть перед ним відповідальність». Державна влада здійснювалася, отже, на основі об'єднаної волі тих людей, які вийшли з природного стану і перейшли в новий соціальний стан – державний союз. Таким чином, ідея народного суверенітету нерозривно пов'язана з теорією суспільного договору і мотивувалася логічною необхідністю знайти для системи низхідного авторитету вище джерело законності влади. «Процедура визначення народної волі не розуміється і не може розумітися як пошук істинного рішення. Народ може помилятися, але його воля все одно повинна розглядатися як вище джерело законної влади, тому що народ – суверенний, тому що право вибору належить йому» [4, с. 28].

У механізмі влади народ виступає єдиним джерелом влади (суб'єкт) та, здійснюючи свою владу особисто, тобто «сам стосовно себе», або через представницькі органи, володіє ще й ознаками об'єкта влади. Внаслідок цього в демократичному суспільстві підвладний учасник також розуміється як вольовий суб'єкт влади і навпаки. Кожен громадянин, будучи елементарною часткою цілого (народу), виступає джерелом влади і є підлеглим цієї влади. У той же час, якщо підлеглисть має суб'єктивну, особистісну характеристику, то владність здійснюється тільки в тандемі через прояви масовості, хоча за особистою свідомою рефлексією кожного індивідуума. «Можна випрацювати найдемократичніші форми реалізації влади самим народом, теоретично спроектувати найоптимальніші в цьому сенсі моделі, але якщо маси не будуть відчувати потреби в такій політичній участі, якщо їх інтереси будуть далекі від цього, якщо так званий спільний інтерес, яким часто виправдовують ту чи іншу акцію, не буде базуватися на інтересі кожного окремого члена суспільства, розраховувати на дієвість самоврядних начал, на їх дійсну реальність буде складно. Правильною є думка, що спільний інтерес стає фікцією, коли з-під нього вимита реальна база – інтерес окремої людини. Така аномалія неминуче обертається спочатку недовірою до загального інтересу, що себе скомпрометував, точніше, до того, що видається за такий, а потім і висуванням на перший план різноманітних окремих інтересів, що протистоять уже реальному загальнонародному інтересу» [5, с. 14].

Нерідко висловлюється сумнів стосовно спроможності рядових членів суспільства здійснювати владні функції у складних питаннях державного управління. Пересічні громадяни, мовляв, – це представники маси, неспроможні на зріду інтелектуальну діяльність. Наприклад, С. Верба підкреслював, що проблема політичної компетентності ставить низку питань, відповіді на які ще слід шукати: наскільки компетентні громадяни є теоретиками, що міркують про державні проблеми, і судьями, здатними судити про них з моральних позицій; наскільки громадяни здатні до соціальної аналітики; чи володіють вони адекватною, неупередженою і точною інформацією, чи знають, як її знайти; чи здатні громадяни використати цю інформацію, щоб зробити висновки про ймовірні наслідки різних дій; чи властиві для громадян такі моральні риси, які є достатніми для ефективного функціонування демократії, зокрема турбота про державні справи і громадський добробут, відкритість і неупередженість до інших за суттю поглядів [6].

Історичні реалії систематично заперечують вказану позицію. Відповідаючи скептикам, Р. Даль вказує, що «демократія є правлінням народу, і вона може спиратися тільки на твердження, що прості люди зазвичай компетентні управляти собою» [7, с. 144]. Народ у демократичній державі виступає єдиним джерелом влади, здійснюючи її безпосередньо чи через своїх представників. Державна влада повинна виражати народні інтереси, оскільки первинно

створена з цією метою. Як констатує В. О. Затонський, «держава та особистість мають розглядатися як найбільш важливі суб'єкти політичного та правового життя суспільства, не як інстанції, які протистоять одна одній, а як рівновеликі соціальні сили, які активно взаємодіють між собою» [8, с. 50]. У сфері їх взаємодії відбувається формування та існування правових реалій, історичний аспект функціонування права як найвищої соціальної цінності.

На нашу думку, потрібно шукати у сфері моральності особистості. Людина як суб'єкт права є моральним суб'єктом, тобто є раціональною істотою, що має свою власну мету і здатна до почуття справедливості [9, с. 26–27]. Почуття справедливості через ретроспекцію моральності дозволяє говорити про повноцінність особистості у владних відносинах, її автономну волю. У широкому розумінні державна влада встановлюється для створення справедливого співбуття суспільства. Хто як не особистість може визначити справедливість чи асправедливість створених нею ж інституцій? Окрема особистість є центральною віссю самобутнього існування, векторальним налагоджувачем власного життя та визначальним чинником розвитку, тому вона має достатній рівень правосвідомості та політико-правової культури не тільки для того, щоб усвідомити дії перманентно створюваної нею влади, але й вказати на необхідну поведінку з її боку, бути критерієм правомірності рішень державної влади. Тут необхідно обумовити важливий момент: вихідним принципом формування адекватних державно-владних особистостей є забезпечення необхідного рівня інформаційно-правових знань, які б слугували гарантією свідомої політичної активності.

В онтологічному вимірі державно-владні відносини трансформуються через морально-автономного індивіда, котрий не потребує зовнішньої опіки під час здійснення ціннісно-нормативного вибору. Саме через це правопорядок є соціальним простором людської моральності, в якому автономна особа здійснює і відтворює себе, будучи «витребувачем прав» [10, с. 28]. Атрибутом сучасної особистості є прагнення до самореалізації, що є основоположною установкою функціонування правової держави та громадянського суспільства. Самореалізація у праві можлива тільки через самореалізацію у державній владі, хоча й не для кожної людини автономність та міра владної активності є однаковою.

В деонтологічному вимірі саме органи державної влади повинні забезпечити можливість отримання достовірних знань громадянам, бути медіатором транспарентності державної влади. У протилежному випадку, у свою чергу, різна роль участі у формуванні державної влади різних соціальних груп потенційно має наслідком різні можливості для їх участі в органах цієї влади. Побудова ж державної влади на основі домінування носіїв певних уявлень про соціальну справедливість неминуче призводить до побудови моделі держави, котра б до певної міри дозволила реалізувати мрію про

соціальну справедливість, але не всього суспільства, а саме визначеної, домінуючої групи.

Механізм здійснення народовладдя у межах правозаконної характеристики передбачає правову природу владних відносин. Взаємодія державно-владних інституцій і громадянського суспільства рефлексує у сфері безконфліктності та тандему у справжніх демократіях. Ілюзорна демократія, «прикриваючись» виборністю і легітимністю, девальвує принципи народовладдя та узурпує владу.

Українське законодавство закріплює низку правових механізмів народовладдя. Чинне законодавство передбачає певну участь громадськості у процедурах обговорення і вирішення деяких рішень органів державної влади. У першу чергу слід зазначити конституційні норми. Стаття 4 Конституції встановлює, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Йому дано право здійснювати свою владу через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також, як зазначено у ст. 69 Конституції, через вибори та референдум. Статтею 38 Конституції України передбачено, що громадяни України мають право брати участь в управлінні державними справами.

Механізм народовладдя поєднує складові безпосереднього та опосередкованого народовладдя. Раціональна діяльність щодо реалізаційної ідеї прямого народовладдя передбачає свідому діяльність громадян, що реалізується ними перманентно від імені певного суб'єкта прямого народовладдя і спрямована на вираження ними власної волі з певного питання шляхом волевиявлення через її трансформацію у юридично значущий акт, який входить до загальної системи правових актів. Об'єктивна обумовленість феномену прямого народовладдя не означає, що він діє автоматично, стихійно, оскільки втілення у життя – результат усвідомлених, цілеспрямованих дій суб'єктів соціуму в тандемі з відповідними уповноваженими державними органами, які спрямовують свої зусилля на здійснення цілей права для загального блага. У філософському вимірі правове становище суб'єктів прямого народовладдя має ознаки самостійності у сфері реалізації своєї волі завдяки критичному розуму індивідуумів та остаточності, кінцевості рішень прийнятих у рамках сформованої громадської думки, що розглядається як необхідний природний атрибут суспільного буття.

Раціональні форми прямого народовладдя дають безпосередній поштовх інтенціям правотворчості, що зрештою виражається у позитивному відображенні «правової природи» суспільних відносин у нормативно-правових актах. Важливим критерієм суспільної значущості прямої демократії виступає також реалізація завдяки їй принципу гуманізму. Правові акти прямого народовладдя покликані акумулювати в собі загальнолюдські цінності як основу соціального та державного світобуття. Людина, її інтереси перебувають у центрі прямої правотворчої діяльності в результаті її ж безпосередньої волі.

Прямі демократичні процедури, особливо це стосується референдумного процесу, на нашу думку, пов'язані із ноосферним патерном, оскільки, за В. Вернадським, ноосферу можна охарактеризувати як єдність «природи» і «культури», як визначальний чинник розвитку суспільства. Державно-владні відносини для ефективного функціонування повинні фундаментально спиратися на ноосферні патерни. О. Мурашин, розглядаючи питання про значення звичаїв та традицій для прямої правотворчості, вказує, що їх можна розглядати в кількох аспектах. По-перше, суб'єкти прямого народовладдя враховують звичаї (насамперед місцеві), які відіграють позитивну роль на сучасному етапі розвитку суспільства і надають їм правового загальнообов'язкового значення. При цьому вони зберігають якість традиційних настанов і стають звичаєво-правовими. По-друге, формально сконструйовані норми та інститути можуть набувати в суспільному житті різних за формою конкретних способів реалізації, які, у свою чергу, також можуть стати звичаєм, традицією. Виходячи з цього, традиції та звичаї прямої правотворчості можна розглядати у різних аспектах, враховуючи різноманітність її інститутів, норм і конкретних форм їх застосування. По-третє, суб'єкти безпосередньої демократії будують свою діяльність у відповідності до нормативних актів, що регулюють процедуру прямої правотворчості і які, у свою чергу, створені з урахуванням історичних традицій та звичаїв [11, с. 25–26].

Сучасний етап демократичних трансформацій в Україні потребує посилення механізмів безпосередньої участі громадян у суспільно-політичних процесах, оскільки неефективність основних інститутів політичної системи великою мірою обумовлена саме недостатністю громадського контролю за їх діяльністю у міжвиборчий період та обмеженням політичної участі громадян лише електоральними процесами. Подальший розвиток форм прямої демократії в Україні потребує, перш за все, удосконалення конституційних засад реалізації механізмів безпосередньої участі громадян в управлінні державними справами через врахування ноосферних, культурно-звичаєвих інтенцій в об'єктивному праві та державно-владних відносинах.

Весь народ, усі громадяни не можуть здійснювати владу безпосередньо і безперервно, що пов'язано з темпоральними та масовими перепонами об'єктивного характеру. Державна ж влада вимагає постійності, стабільності, безперервності й професіоналізму, тому переважно здійснюється не всім народом, а через представницькі органи. Інституційний вимір влади ґрунтується на делегуванні народом суверенних прав щодо здійснення влади компетентним професійним органом. Представництво онтологічно походить від влади народу і легітимується через демократичні виборчі процедури. Парадокс у тому, що останні мають тенденцію деонтологічно відхилитися від народної волі, партикуляризуватися, діючи при цьому від імені народу. За умов демократичного устрою

державно-владні відносини між народом і представницькими органами не повинні мати конфліктного характеру. Поряд з тим, діяльність представницьких органів державної влади не може задовольнити інтереси кожної особи, що зумовлюється антагоністичністю самих інтересів у межах соціуму. Представницькі органи повинні задовольняти законні інтереси більшості суспільства, при цьому захищати і дбати про окремого індивідуума, забезпечуючи рівність і свободу кожного.

Висновок. Правова природа народовладдя виражається в адекватній правозаконній взаємодії народу як суб'єкта і об'єкта влади. При цьому насильство і сила як ресурси владних відносин нівелюються, оскільки об'єкт виконує волю суб'єкта за власною згодою та бажанням, оскільки ця воля походить від нього самого. Механізм здійснення народовладдя сублімує прямі та опосередковані засоби здійснення державної влади, при цьому вказаний тандем, ґрунтуючись на законних принципах демократії, унеможливає деформацію волі народу представницькими органами останнього.

Список літератури: 1. Нижник Н. Р. Виконавча влада: поняття, сутність / Н. Р. Нижник // Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування : зб. наук. пр. – Ч. 1 / [наук. кер. кол. авт. Н. Р. Нижник]. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – С. 4–6. 2. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія / Л. М. Шипілов. – Х. : ФІНН, 2009. – 216 с. 3. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія : Дослідження структур, мотивів і результатів / Джовані Сарторі ; [пер. з 2-го англ. вид.]. – К. : АртЕк, 2001. – 211 с. 4. Бирюков Н. И. Становление институтов представительной власти в современной России / Н. И. Бирюков, В. М. Сергеев. – М. : Агентство «Издательский сервис», 2004. – 544 с. 5. Петров С. М. Категория интереса в теории советского государственного управления / С. М. Петров, Г. П. Туманов // Советское государство и право. – 1990. – № 8. – С. 13–20. 6. Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / С. Верба // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 943–984. 7. Даль Р. Демократія и её критики / Р. Даль ; [ред. М. В. Ильина ; пер. с англ.]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с. 8. Затонский В. А. Эффективная государственность / В. А. Затонский ; [ред. А. В. Малько]. – М. : Юристъ, 2006. – 286 с. 9. Ролз Дж. Теория справедливости / Ролз Дж. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1995. – 535 с. 10. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації : Вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010) / С. І. Максимов. – Х. : Право, 2010. – 336 с. 11. Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі / О. Г. Мурашин. – К. : Знання, 1999. – 182 с.

Надійшла до редколегії 18.09.2012

Освещены аспекты правовой природы народовластия с точки зрения механизма отношений «субъект – объект» государственной власти и народа. Определено влияние средств прямого и опосредованного народовластия на государственно-властные отношения в современном обществе.

The article highlights mechanism and aspects of the legal nature of democracy in the prism of relations «subject – object» of the government. The impact of direct and indirect democracy on state-power relations in modern society is determined.

УДК 342.722

Г. С. Журавльова

ЗМІСТ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Розглянуто теоретичні підходи до розуміння змісту принципу рівності в конституційному праві України, визначено його місце в системі принципів права.

Конституція України проголошує рівність людини і громадянина, що має принципове значення для всього суспільства. На жаль, існує протиріччя як з боку законодавчого закріплення цього принципу, що повинно означати можливість його втілення, так і з боку реальної дійсності, тобто неможливості його реалізації повною мірою.

В юридичній науці питання рівності та рівноправності неодноразово розглядалося як у теорії права, так і в рамках спеціальних досліджень таких радянських учених-правознавців, як М. Вітрук, Л. Воеводін, Б. Ебзеєв, Г. Мальцев, В. Масенніков, М. Матузов, В. Патюлін, Ф. Рудинський, А. Савицька, В. Сокурєнко, І. Фарбер, В. Шевцов, А. Явич; таких сучасних українських учених, як О. Дашковська, В. Колісник, А. Колодій, А. Олійник, М. Орзіх, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Шаповал, Ю. Тодика, М. Цвік; таких сучасних російських учених, як М. Баглай, М. Бондар, К. Козлова, Г. Комкова, О. Кутафін, О. Лукашева, В. Нерсесянц, В. Чиркін. Натомість, незважаючи на те, що ідея правової рівності нині постає як основа побудови всієї правової системи, а також на велику увагу з боку фахівців до цієї проблеми, й донині не вироблено узгодженого підходу щодо розуміння змісту принципу рівності, його співвідношення з рівноправністю.

Відповідно метою цієї статті є уточнення сутності та змісту принципу рівності, який є не лише принципом конституційного права, але й однією з основних правових ідей, які визначають основу всього вітчизняного права. На нашу думку, для вирішення цього питання насамперед доцільно провести аналіз чинного законодавства. Аналізуючи текст Конституції України щодо принципу рівності, зазвичай мають на увазі статтю 21, де вказано, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах», та статтю 24, яка визначає, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; забезпечується рівність прав жінки і чоловіка [1].

У ч. 4 ст. 13 Конституції України зазначено, що всі суб'єкти права власності рівні перед законом. Стосовно прав і свобод людини й громадянина широко використовуються поняття «кожен має право», «ніхто не може бути позбавлений» тощо.

Конституційні положення щодо принципу рівності послідовно розвиваються в галузевому законодавстві. Зокрема, ст. 1 Цивільного кодексу України визначає, що цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Правосуддя здійснюється на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак (ч. 1 ст. 5 Цивільного процесуального кодексу). Згідно із Сімейним кодексом жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї (ч. 6 ст. 7); усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності (ч. 2 ст. 52). Кодекс законів про працю України закріплює рівність трудових прав громадян України: Україна забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин (ст. 2-1). Кодекс адміністративного судочинства України серед завдань адміністративного судочинства виділяє перевірку рішень суб'єктів владних повноважень щодо дотримання ними принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації (п. 7 ч. 3 ст. 2). До загальних засад кримінального провадження віднесено рівність перед законом і судом (п. 3 ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України). У ст. 8 Митного кодексу України закріплено принцип визнання рівності та правомірності інтересів усіх суб'єктів господарювання незалежно від форми власності.

Лише перерахування вищевказаних норм чинного законодавства показує, що в законодавстві відсутній єдиний підхід до визначення змісту принципу рівності. В одних випадках він зводиться до рівноправності, в інших – до рівності відповідальності, у третіх – до рівності підстав виникнення прав і обов'язків, у четвертих – до ідеї рівності можливостей учасників правовідносин.

Ряд авторів під час аналізу принципу рівності зосереджують свою увагу на розмежуванні понять «рівність» та «рівноправність». Рівність, як вважає О. С. Мордовець, – це не юридична категорія, а соціально-моральне, політичне явище. Рівність – це ідеал, загальнолюдська цінність, гарантія правового, політичного й соціального порядку, це оціночний критерій відповідності ідеалу й реальності його втілення в конкретній, соціально значущій сфері громадського

життя. Рівноправність – це, насамперед, рівні можливості суб'єктів прав людини [2, с. 8].

Визначаючи поняття «рівність», Л. Д. Воеводін виходить із положення, висловленого Ф. Енгельсом: «рівність полягає скоріше в тому, що з тієї загальної властивості людей, що вони є людьми, з рівності людей як людей вона виводить право на рівне політичне й відповідно соціальне значення всіх людей або принаймні всіх громадян даної держави або всіх членів даного суспільства» [3, с. 68]. Тобто саме в рівному, однаковому значенні всіх людей у сфері політичного, правового, соціального й економічного життя суспільства й полягає головне розуміння рівності. Рівноправність же сама по собі категорія багатоаспектна. Вона означає, що: кожному члену суспільства держава надає рівні з іншими його членами юридичні можливості; із закону випливають для нього рівні обов'язки; здійснення прав і обов'язків забезпечується йому на рівних підставах. Таким чином, ряд авторів представляє поняття «рівність» як певну теоретичну абстракцію, що конкретизується через поняття «рівноправність» [4, с. 64].

У той же час слід відзначити, що попри проголошення і гарантування рівноправності не можна повністю звільнити суспільство від різниці в соціальному статусі, матеріальній нерівності. Це пов'язано з тим, що за своїми природними здібностями, освітою, родом занять, свідомістю, психологією люди не є рівними. Тобто фактичної рівності між людьми не існує і бути не може, оскільки всі відрізняються за своїми індивідуальними параметрами. Як зазначає Ф. А. Хайек, «цілковита рівність більшості людей може означати лише однакове підкорення широких мас наказам певної еліти, що може задовольнити тільки державна влада з тоталітарними повноваженнями» [5, с. 120].

У радянській науці метою суспільства ставилося досягнення фактичної рівності. З погляду марксизму-ленінізму формальна рівність – це буржуазне право, буржуазне «рівне право», а фактична рівність – задоволення споживчих потреб «по потребах». Розвиток нижчої фази комунізму, соціалізму, до його вищої фази, повного комунізму, означає рух далі від формальної рівності до фактичної, тобто до здійснення правила «з кожного по можливості (здатності), кожному по потребах». Звідси формальна рівність, розглянута як рівне стосовно рівних, протиставлялася фактичній рівності, що досягалася через нерівне ставлення до нерівних людей. І хоча справедливість, наприклад, у соціалістичному суспільстві оцінювалася як діалектичне поєднання елементів рівності й нерівності, насамперед зверталася увага на досягнення фактичної, соціальної рівності, соціальної однорідності суспільства.

При такому підході категорія «формальна рівність» відсувалася на задній план. Політика загального зрівняння не сприяє реалізації прав і свобод особи. При цьому не слід забувати, що правосуб'єктність та суб'єктивні права будь-якої особи не є тотожними.

Неповнолітній і божевільний не можуть користуватися усіма правами нарівні з іншими особами [6, с. 54]. Формальна рівність полягає насамперед у тому, що для всіх учасників суспільних відносин встановлюються й застосовуються єдині правові засоби, які становлять основу механізму правового регулювання, тобто норми права, юридичні факти, акти реалізації прав і обов'язків.

У зв'язку з вищевикладеним слід відзначити, що люди між собою є не рівними, а рівноправними. Конституція України не містить норм, які виключили б можливість виникнення випадків нерівності. Насамперед, мова може йти про соціальне та матеріальне розшарування суспільства, яке є все більш помітним у нашій країні. Це пов'язано із закріпленням в Основному Законі права приватної власності та свободи підприємницької діяльності (ст. 41–42). В той же час не слід забувати, що в ч. 2 ст. 24 Конституції України встановлюється, що не може бути привілеїв чи обмежень залежно від майнового стану, люди незалежно від їх соціального походження визнаються рівними і повноправними учасниками суспільного життя, наділеними свободою волею і тому здатними відповідати за свої дії і їх правові наслідки [7, с. 32].

Основний Закон України не допускає «іммунітету» для соціальних груп і окремих осіб у частині несення ними встановлених обов'язків. Усі громадяни України і кожен з них окремо – незалежно від будь-яких ознак (походження, соціального та майнового стану, роду і характеру занять тощо) повинні поводитися відповідно до вимог, які містяться в Конституції. Винятки у несенні певних обов'язків повинні встановлюватися винятково законами і мають бути обґрунтованими [8, с. 170].

У теорії пропонується «правову абстракцію рівності» розкривати через поняття рівноправності. Однак сам по собі цей термін також не є досить певним через багатозначність самого терміна «право». Очевидно, що в цьому випадку мова не йде про об'єктивне право, тому що воно споконвічно «є рівним» для всіх учасників суспільних відносин. Рівноправність повинна припускати рівність суб'єктивних прав учасників суспільних відносин.

Не вдаючись до поглибленого дослідження теорії суб'єктивного права, вбачається доцільним навести визначення М. І. Матузова, яке, на наш погляд, є найбільш обґрунтованим. Він вважає, що суб'єктивне право виступає як право-поводження, право-вимога, право-користування, право-домагання [9, с. 100] або, якщо розкрити зміст цього поняття, містить у собі чотири можливості: а) можливість певної поведінки самого уповноваженого; б) можливість вимагати відповідної поведінки від інших осіб; в) можливість вдаватися в необхідних випадках до примусових заходів; г) можливість користуватися певним соціальним благом [10, с. 84].

Вважаємо, що поняття «суб'єктивне право» необхідно тлумачити широко, включаючи до його змісту поняття конституційних прав, як це роблять В. М. Ведяхін, Л. Д. Воєводін, М. І. Матузов,

Т. Б. Шубіна та інші автори. Загальні й, насамперед, конституційні права належать не тільки всім, але й кожному. Конституційні права також існують у рамках правовідносин, лише особливих, загальнорегулятивних, що виникають із дії норм Конституції й мають первинний, основний характер [10, с. 85].

З огляду на викладене, визначити співвідношення суб'єктивних прав і конституційних прав можна в такий спосіб: усі конституційні права є суб'єктивними, але не всі суб'єктивні права є конституційними.

Таким чином, необхідно визнати, що реалізація рівноправності учасників суспільних відносин найчастіше неможлива без створення дійсно рівних можливостей для реалізації прав і обов'язків. Однак що при цьому необхідно розуміти під правовими можливостями? Здається, що це поняття виступає у двох аспектах: по-перше, це система організаційних засобів, що є необхідними для реалізації прав і обов'язків учасників суспільних відносин (наприклад, створення системи правоохоронних органів, системи суспільного контролю, інформаційних ресурсів тощо). Саме в цьому значенні термін використовується у більшості чинних нормативних актів. Наприклад, під час прийому на роботу чоловік і жінка повинні мати рівний обсяг інформації про роботодавця, вакансію, умови праці, а також до них повинен пред'являтися рівний обсяг вимог. У випадку недотримання цих умов і чоловік, і жінка мають рівні права на захист своїх прав і законних інтересів.

У той же час рівність можливостей не може обмежуватися лише організаційними засобами. Мова повинна йти і про правові можливості, тобто про виключення із загальних правил правового регулювання. Наприклад, у ситуації, коли законодавець установлює підвищену відповідальність за неякісні товар, роботу або послугу, ми маємо справу зі створенням рівних можливостей для всіх учасників суспільних відносин: і для підприємців, і для споживачів. Система таких винятків обумовлена тим, що, виходячи із загальної ідеї права, створення абсолютно єдиної системи правового регулювання для всіх учасників суспільних відносин є неможливим, адже право повинне відображати існуючі відносини, а фактичні відносини такої рівності не передбачають. Тому винятком із загального правового режиму є рівність (причому саме формальна, іншого у сфері права бути не може) учасників суспільних відносин.

Таким чином, рівність можливостей є створенням двох систем:

- системи винятків із загального режиму правового регулювання для окремих учасників суспільних відносин;
- системи організаційних засобів, необхідних для реалізації прав і обов'язків учасників суспільних відносин.

Визначаючи зміст принципу рівності, неможливо залишити поза увагою питання про місце принципу рівності в системі принципів права. Принцип рівності відноситься не лише до конституційних принципів, а й до загальних принципів права. Як вже

зазначалося, принцип рівності являє собою основу права як рівної міри до нерівних людей, виявляється у всіх елементах системи права.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що принцип рівності – це ідея, що виражається в таких основних положеннях: установлення й застосування єдиних правових засобів, що становлять основу механізму правового регулювання, тобто норм права, юридичних фактів, актів реалізації прав і обов'язків, для всіх учасників суспільних відносин; передбачення системи винятків із загального режиму правового регулювання для окремих учасників суспільних відносин; передбачення системи організаційних засобів, необхідних для реалізації прав і обов'язків учасників суспільних відносин; забезпечення рівності прав і обов'язків учасників суспільних відносин, у тому числі конституційних прав і обов'язків.

Варто також звернути увагу на те, що конституційний принцип рівності є фундаментальним принципом правового статусу особи. Усі конституції, які стоять на позиціях демократичної правової державності, закріплюють рівність і рівноправність, тим самим одночасно забороняють дискримінацію. Отже, виходячи з важливого значення принципу рівності для конституційного будівництва, є підстави вважати його не лише принципом правового статусу особи, але й засад конституційного ладу України. І хоча про реальну рівність у нашому суспільстві сьогодні говорити ще зарано, її закріплення в Конституції є вагомим підґрунтям становлення України як демократичної, соціальної та правової держави.

Список літератури: 1. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 2. Мордовец А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина / А. С. Мордовец. – Саратов : ВШ МВД РФ, 1996. – 288 с. 3. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособие / Л. Д. Воеводин. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова ; ИНФРА-М – Норма, 1997. – 300 с. 4. Ефремов А.Ф. Принципы законности и проблемы их реализации / А. Ф. Ефремов. – Тольятти : Изд-во ТолПИ, 2000. – 142 с. 5. Хайск Ф. А. Право, законодательство та свобода : в 3 т. / Ф. А. Хайск ; пер. з англ. – Т. 2. Міраж соціальної справедливості. – К. : Сфера, 1999. – 200 с. 6. Дашковська О. Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія / О. Р. Дашковська. – Х. : Право, 2005. – 224 с. 7. Лейст О. Э. Гражданское общество и современное государство / О. Э. Лейст, И. Ф. Мачин // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 1996. – № 4. – С. 32–33. 8. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : монографія / Л. І. Летнянчин. – Х. : СПДФО Вапнярчук Н. М., 2006. – 256 с. 9. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 292 с. 10. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 295 с.

Надійшла до редколегії 28.11.2012

Рассмотрены теоретические подходы к пониманию содержания принципа равенства в конституционном праве Украины, определено его место в системе принципов права.

The theoretical goings near understanding of maintenance of principle of equality in a constitutional law of Ukraine are considered, its location in the system of legal principles is determined.

УДК 343.138

О. Б. Загурський

ПРИНЦИПИ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Досліджено правову природу принципів (засад) сучасної кримінальної процесуальної політики України, визначено їх класифікацію та характеристику. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення кримінального процесуально-го законодавства в контексті сучасної кримінальної процесуальної політики України.

У зв'язку з прийняттям 13 квітня 2012 р. нового КПК України значної актуальності набули питання необхідності дослідження правової природи нових принципів сучасної кримінальної процесуальної політики України. Для глибшого усвідомлення кримінальної процесуальної політики України необхідно звернутися до її принципів, які виражають основні тенденції у сфері регулювання кримінальних процесуальних відносин, відображають основний зміст і спрямованість кримінальної процесуальної політики, впливають на реалізацію принципів кримінального провадження.

У кримінальній процесуальній науці предметом наукових досліджень були, в основному, принципи кримінального процесу, які досліджували зарубіжні та українські вчені: С. А. Альперт, О. М. Бандурка, В. П. Бож'єв, Ю. М. Грошевий, Т. М. Добровольська, П. С. Елькінд, О. М. Ларін, В. Т. Мааяренко, М. М. Михеєнко, Т. М. Мірошніченко, Я. О. Мотовіловкер, В. В. Назаров, С. В. Слінько, М. С. Строгович, В. М. Тertiшником та ін. Проте питання принципів кримінальної процесуальної політики ще не були предметом самостійного наукового дослідження, окремим його аспектам були присвячені праці радянських, українських та зарубіжних учених-процесуалістів: О. І. Александрова, С. С. Алексеєва, М. А. Беляєва, В. С. Зеленецького, О. І. Коробєєва, М. А. Цвік, О. З. Челохсаєва та ін.

Метою нашого дослідження є формулювання авторських підходів щодо розуміння правової природи принципів сучасної кримінальної процесуальної політики України, їх класифікації, особливостей взаємозв'язку принципів (засад) кримінального провадження та принципів сучасної кримінальної процесуальної політики України.

Досліджуючи особливості кримінальної процесуальної політики, О. І. Александров, взагалі не розглядає таку категорію, як «принципи кримінальної процесуальної політики». Він вважає, що «найбільш суттєві риси кримінального процесу визначаються його принципами. Основні засади кримінального процесу визначають побудову і функціонування кримінального судочинства, і, ставши нормами права, вони звернені до державних органів і осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, як обов'язкові вимоги і дозволи для дотримання і використання. Відступлення від них грозить руйнуванням системи кримінального процесу і тому є недопустимим» [1, с. 418].

На думку О. З. Челохасева «кримінальна процесуальна політика держави формується за допомогою ідейно-владного вираження волі керівництва держави і її закріплення в принципах кримінального процесу. Стосовно принципів кримінального процесуального права необхідно говорити про кримінальну процесуальну політику (ідеологію) російської держави як одного з різновидів правової політики» [2, с. 6].

В. С. Зеленецький виділяє такі принципи кримінальної процесуальної політики:

1) принцип територіальної масштабності і змістовної цілісності політики; 2) принцип багатовекторності і функціональної предметності; 3) принцип законності; 4) принцип обґрунтованості; 5) принцип соціальної доцільності; 6) принцип прикладної реальності; 7) принцип правового гуманізму; 8) принцип предметної конкретності; 9) принцип прогресивності; 10) принцип науковості; 11) принцип стабільності; 12) принцип доброякісності [3, с. 95].

На нашу думку, до принципів сучасної кримінальної процесуальної політики України слід віднести: 1) принцип законності; 2) принцип соціальної обумовленості; 3) принцип наукової обґрунтованості; 4) принцип (засада) доцільності; 5) принцип гуманізму; 6) принцип демократизму; 7) принцип справедливості; 8) принцип комплексності; 9) принцип правового менталітету; 10) принцип відповідності міжнародним стандартам.

Принцип законності виражений безпосередньо в нормах Конституції України [4] (ст. 6, 8, 19, 57, 68), у ст. 9 нового КПК України: «під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства» [5].

Так, В. І. Борисов зазначає, що «у теперішній час в Україні лише формуються підходи щодо оцінки якості законодавства, які мають все ще незавершений характер, хоча відомо, що для будь-якої країни ефективність боротьби зі злочинністю визначається

значною мірою якістю законодавства, що є сутнісною складовою державної політики такої боротьби» [6, с. 14].

Принцип законності поширюється на всі сторони і сфери дії кримінальної процесуальної політики, включаючи правотворчу і правозастосовчу діяльність та особливі форми її реалізації. Зокрема, В. С. Зеленецький вважає, що «не викликає сумнівів, що вимогам законності і доцільності повинні відповідати не тільки вже існуюча політика, але й ті процеси, які пов'язані з формуванням нової політики, в тому числі і кримінально-процесуальної» [3, с. 97].

Принцип соціальної обумовленості. Соціальне призначення кримінальної процесуальної політики може бути розкрито тільки шляхом аналізу встановленої в кримінальному процесуальному законодавстві процесуальної форми як індикатора політичного й економічного устрою суспільства. Соціальна обумовленість кримінальної процесуальної політики відбиває і визначає становище особи в суспільстві, ступінь індивідуальної свободи.

На думку В. Я. Тація, «зміцнення ролі суду в кримінальному процесі, реформування системи досудового слідства, поширення змагальності й забезпечення прав учасників судочинства – це проблеми, від вирішення яких залежить не тільки техніко-юридичний зміст чинного законодавства України, а і його соціальна спрямованість» [7, с. 221].

Згідно з Концепцією реформування кримінальної юстиції України, затвердженою указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, «нові підходи у сфері кримінального судочинства мають кардинально змінити умови забезпечення прав людини, сформувати переконаність особи й суспільства в дієвості принципу верховенства права, підвищити рівень довіри громадян України до інститутів влади загалом і до органів та установ системи кримінальної юстиції зокрема» [8].

Зокрема, І. Б. Михайловська вважає, що «позитивна сторона діючого законодавчого формулювання соціального призначення кримінального судочинства полягає, по-перше, в тому, що вона позбавляє нормативного ґрунту тези про боротьбу зі злочинністю як мету процесуальної регламентації функціонування кримінальної юстиції. По-друге, сам термін «захист» ніби протипоставлений «карним (кримінальним) погрозам» кримінального закону. По-третє, з урахуванням практики, яка склалася десятиліттями (насамперед управлінської), законодавець спробував змінити ситуацію негативного відношення до припинення кримінального переслідування і виправдання підсудного [9, с. 115].

На нашу думку, соціальне призначення кримінальної процесуальної політики полягає в тому, що вона визначає способи вирішення конфлікту між особою і владою, тобто між порушником кримінально-правової заборони і державою, яка встановлює таку заборону. При цьому соціально значущим є не тільки результат вирішення конфлікту (застосування чи незастосування норм

матеріального права), але й процедура його вирішення (істотне порушення кримінального процесуального закону).

Принцип наукової обґрунтованості означає, що кримінальна процесуальна політика виражається на основі глибокого наукового пізнання закономірностей юридичної природи кримінального судочинства, аналізу кримінальних процесуальних відносин у сфері досудового розслідування, судового розгляду і вирішення кримінального провадження, прогнозування змін до кримінального процесуального законодавства, дослідження факторів, які впливають на ефективність кримінальної процесуальної політики.

Даний принцип відбиває специфічну місію юридичної науки, яка покликана служити інтересам суспільства і, як наслідок, особі, самореалізація якої відбувається на основі використання прав і свобод, установлених і гарантованих діючим кримінальним процесуальним законодавством. Так, із 1 січня 2008 р. в Інституті вивчення проблем злочинності АПрН України розпочато фундаментальне дослідження «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої практики», теоретична та практична значущість якого полягає в тому, що отримані під час роботи над проектом висновки повинні стати важливим внеском як у теорію кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого права, так і в практику застосування положень зазначених галузей права, що дозволить, у свою чергу, сформулювати конкретні рекомендації щодо вдосконалення кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого законодавства у напрямку підвищення ефективності законодавчого забезпечення боротьби зі злочинністю та практики його боротьби [6, с. 17–18].

На думку О. М. Костенка, «очевидно, що в Україні, як і в інших країнах, має відбуватися процес «науковизації» правосуддя. Міф про те, що наука може позбавити суддю незалежності, має бути розвіяний... «Науковизація» судочинства сприятиме реалізації принципу незалежності суддів, тому що справді незалежним від будь-чийого свавілля суддя може бути лише тоді, коли буде здатним приймати правильне рішення з тих чи інших проблем, які перед ним постають. А саме сприяти правильному вирішенню проблем і є призначенням науки, в тому числі і юридичної» [10, с. 13–14].

Принцип доцільності означає, що нова кримінальна процесуальна політика повинна переслідувати визначену мету, під якою слід розуміти забезпечення неухильного дотримання прав та свобод особи під час кримінального провадження відповідно до вимог Конституції України, міжнародних договорів, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Під принципом доцільності можна також розуміти обґрунтованість запровадження в національній кримінальній процесі об'єднаних кримінальних процесуальних норм та інститутів континентальної та англосаксонської правових систем.

Варто зауважити, що принцип доцільності може діяти тільки в рамках законності і не може їй суперечити. Саме в законі закладена можливість його доцільного застосування. В той же час порушення закону ніколи не може бути доцільним, оскільки підриває правову основу кримінальної процесуальної політики і, як наслідок, державної правової політики боротьби зі злочинністю.

Принцип гуманізму. Кримінальна процесуальна політика повинна визначати таку форму гармонізації відносин між особою і державою, за якої оптимально враховуються і забезпечуються не тільки інтереси боротьби зі злочинністю, але й законні інтереси і права особи. Гуманізація кримінально-процесуальної політики, в першу чергу, пов'язана з побудовою в Україні правової держави.

Гуманна кримінальна процесуальна політика – це атрибут правової держави, яка ставить у центр суспільного життя людину, її потреби, інтереси, права і свободи. Невід'ємні права людини набувають у правовій державі безпосереднього юридичного значення, а їх дотримання стає головною метою як правотворчої, так і правозастосовчої діяльності.

Так, згідно з Конституцією України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [4]. Аналогічні положення містяться в ст. 8 («Верховенство права») та ст. 11 («Повага до людської гідності»), ст. 17 («Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини») нового КПК України [5].

Таким чином, принцип гуманізму в кримінальній процесуальній політиці слід визначити як встановлення в текстах закону гарантій людини і громадянина на людське поводження і заборона будь-яких дій, які принижують честь і гідність, спричиняють їй фізичні і моральні страждання, а також заборона тортур та іншого насильства, забезпечення права на поводження з особою як невинуватою доти, поки обвинувальний вирок суду не набуде чинності.

Принцип демократизму, виражений в Конституції України, виявляється в кримінальній процесуальній політиці в тому, що в її виробленні і здійсненні беруть участь громадські об'єднання (політичні партії і громадські організації), трудові колективи і громадяни. Так, 14 жовтня 2009 р. Кабінет Міністрів України прийняв рішення про винесення проекту КПК України на широке громадське обговорення, яке тривало до 2 листопада 2009 р. А також у тому, що вона служить меті захисту основних прав і свобод людини; в тому, що кримінальна процесуальна політика повинна здійснюватися на демократичних засадах.

Згідно із Законом України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» до основних засад внутрішньої політики у сфері розбудови державності та у сфері формування інститутів громадянського суспільства є:

– розвиток демократії шляхом удосконалення механізму державного управління, здійснення парламентського контролю;

– утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави;

– проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави [11].

Принцип справедливості. На думку Ю. М. Groшевого, «справедливість – одночасно і правовий принцип, і морально-етична категорія. У сукупності зі свободою та вимогами рівності вона являє собою дійовий соціальний фактор, який нормує, впорядковує кримінально-процесуальний закон, визначає сутність правозахисних механізмів (наприклад, функцію судового контролю). Проте категорії справедливості та рівності тісно пов'язані. Справедливість немислима без рівності та полягає не тільки в ній, а й у соціально виправданій нерівності у відповідних ситуаціях» [12, с. 140].

Даний принцип впливає з аналізу таких нормативно-правових актів: Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006: «забезпечення доступного і справедливого судочинства, прозорості в діяльності судів, оптимізації системи судів загальної юрисдикції» [13]; Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008: «забезпечення ефективності кримінального судочинства та відповідності процедур досудового і судового провадження меті та завданням кримінальної юстиції; рівність усіх перед законом та процесуальна рівність сторін у кримінальному провадженні» [8]; Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI: «однією з основних засад політики у сфері розбудови державності є забезпечення справедливого і доступного судочинства» [11].

Принцип справедливості кримінальної процесуальної політики знайшов своє відображення у ст. 10 («рівність перед законом і судом»), ст. 21 («доступ до правосуддя та обов'язковість рішень суду») нового КПК України [5].

Принцип комплексності означає, що кримінальна процесуальна політика вимагає реалізації цілого комплексу взаємопов'язаних заходів економічного, соціального, ідеологічного, організаційного і виховного характеру. Зокрема, В. І. Борисов вважає, що «вирішення проблеми створення ефективної законодавчої системи протидії злочинності в Україні на сучасному етапі розвитку нашої держави зумовлює необхідність вироблення конкретних рекомендацій стосовно якості законодавства, що повинно забезпечити як подальше удосконалення Кримінального кодексу, так і роботу над іншими суміжними законами. Враховуючи комплексність проблеми ..., значна увага відводиться також розробці показників якості правозастосовчої діяльності, у тому числі у сфері розкриття і розслідування злочинів» [6, с. 15].

Принцип правового менталітету. На думку С. М. Стахівського, «правова політика повинна проводитися як державницька, незалежно від фінансової чи іншої підтримки Департаменту США чи будь-яких інших країн з цього приводу. Однозначно, що імплементації підлягають ті правові положення, які не суперечать духові і правовим традиціям (культури) українського народу» [14, с. 57].

Політична свідомість є своєрідним різновидом суспільної свідомості, що відображає політичне буття суспільства в усій його різноманітності. Оскільки політика є доцільною діяльністю, то вона потребує формування у громадян відповідних уявлень і знань про політичну дійсність, усвідомлення своїх домагань, визначення цілей і завдань, а також засобів і методів їх досягнення.

Правова система України відрізняється від правової системи країн Європейського Союзу, перш за все людським фактором, а цей фактор визначається соціальною культурою громадян, які творять законодавство і які його застосовують. Правова реформа не може відбуватися без «реформування» правової культури громадян України. А останнє означає узгодження волі і свідомості громадян України із законами природного права, як це сьогодні має місце у Швеції, Німеччині чи Японії [10, с. 18].

Принцип відповідності міжнародним стандартам відображений у таких нормативно-правових актах:

– Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006: «*становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право на справедливий суд*» [13];

– Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008: «*відповідність нормативних актів з питань функціонування кримінальної юстиції вимогам міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також удосконалення кримінальних процесуальних норм і суміжного законодавства, в тому числі з урахуванням світового досвіду*» [8];

– Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI: «сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань; пріоритет загально визначених норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права»; «забезпечення дотримання міжнародних стандартів незалежності суддів»; «підтримка зміцнення ролі міжнародного права у міжнародних відносинах, забезпечення дотримання та виконання чинних, вироблення нових принципів і норм міжнародного права» [11].

На думку О. М. Костенка, «проблема узгодження українського права з правом країн Європейського Союзу – це передусім проблема

узгодження соціальної культури громадян України з соціальною культурою громадян ЄС. І особливо актуальною у зв'язку з цим є проблема узгодження української правової доктрини з правовою доктриною, на якій засноване право ЄС» [10, с. 18].

Практичне значення принципів кримінальної процесуальної політики допомагає правильно сформулювати кримінальне процесуальне законодавство, яке лежить в її основі, забезпечити його єдність і ефективність. Зміст кримінального процесуального законодавства повинен визначатися принципами кримінальної процесуальної політики. Дані принципи повинні сприяти правильному застосуванню кримінального процесуального закону, не допускати слідчих та судових помилок під час його застосування, забезпечити прийняття законного, обґрунтованого, вмотивованого та справедливого судового рішення.

На нашу думку, ст. 7 нового КПК України від 13 квітня 2012 р. необхідно доповнити ч. 2, виклавши її в такій редакції: «Значення загальних засад кримінального провадження полягає в тому, що їх порушення є безумовною підставою для визнання прийнятого процесуального рішення або проведеної процесуальної дії незаконними, а отриманої інформації – такою, що не має доказового значення».

Список літератури: 1. Александров А. И. Уголовная политика и уголовный процесс в российской государственности: история, современность, перспективы, проблемы / А. И. Александров. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2003. – 562 с. 2. Челохсаев О. 3. Современная уголовно-процессуальная политика : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Челохсаев Олег Заурович. – М., 2009. – 26 с. 3. Зеленецкий В. Принципы современной уголовно-процессуальной политики Украины / В. Зеленецкий // Юридичний Радник. – 2007. – № 5. – С. 95–100. 4. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>. 5. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квіт. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651a-17>. 6. Борисов В. І. Дослідження Інститутом вивчення проблем злочинності АПрН України якості законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю / Борисов В. І. // Матеріали наукової конференції «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю», 15 трав. 2009 р. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; Ін-т вивчення проблем злочинності АПрН України ; [редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін.]. – Х. : Право, 2009. – С. 14–18. 7. Тацій В. Боротьба зі злочинністю на початку ХХІ ст. – проблема сьогодення / В. Тацій // Щорічник українського права : зб. наук. пр. – № 1. – 2009. – С. 215–228. 8. Концепція реформування кримінальної юстиції України [Електронний ресурс] : затв. указом Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008>. 9. Михайловская И. Б. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса / И. Б. Михайловская // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 111–118. 10. Костенко О.

«Натуралістична» юриспруденція і правова реформа в Україні / Олександр Костенко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2008. – № 4. – С. 12–20. **11.** Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : закон України від 1 лип. 2010 р. № 2411-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>. **12.** Грошевий Ю. Деякі проблеми кримінально-процесуальної теорії / Ю. Грошевий // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 134–145. **13.** Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Електронний ресурс] : схвал. указом Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>. **14.** Стахівський С. Новий Кримінально-процесуальний кодекс України / С. Стахівський // Право України. – 2008. – № 4. – С. 55–58.

Надійшла до редколегії 05.11.2012

Исследована правовая природа принципов современной уголовной процессуальной политики Украины, определена их классификация и характеристика. Сформулированы предложения относительно усовершенствования уголовного процессуального законодательства в контексте современной уголовной процессуальной политики Украины.

The legal nature of principles of modern criminal procedure policy of Ukraine is investigational, their classification and description are determined. Suggestions for to the improvement of criminal judicial legislation in the context of modern criminal procedure policy of Ukraine are set forth.

УДК 343.21

О. О. Книженко

КОНСТРУЮВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ: ПРИЙОМИ ТА ПРАВИЛА ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Розглянуто проблемні питання побудови кримінально-правових санкцій. Кримінально-правову санкцію розглянуто як своєрідну юридичну конструкцію. Проаналізовано та визначено правила й прийоми юридичної техніки, які використано законодавцем під час встановлення санкцій. Запропоновано на законодавчому рівні закріпити усталені правила вибору санкцій.

Питання відповідальності за вчинений злочин завжди привертало увагу не тільки правників, а й слугувало предметом дискусій серед філософів, публіцистів та політиків. Особливої гостроти воно набуває у зв'язку з прийняттям указу Президента України від 08.04.2008 № 311, яким було затверджено Концепцію реформування кримінальної юстиції України, що сформувала нові підходи у сфері кримінальної відповідальності та кримінального судочинства, оскільки згідно з її положеннями кримінально карані діяння мають поділятися на злочини та кримінальні проступки.

Вочевидь, що з'ясування актуальних проблем кримінальної відповідальності осіб лежить й у площині кримінально-правових санкцій.

У доктрині права кримінально-правові санкції досліджувалися в працях вітчизняних та зарубіжних вчених: Ю. В. Бауліна, О. А. Буніна, О. П. Горох, Н. О. Гурорової, С. І. Демєнтьєва, Ю. А. Демидова, Т. А. Денисової, І. Я. Козаченка, А. П. Козлова, А. І. Коробєєва, Л. Л. Круглікова, О. Е. Лейста, В. В. Мальцева, А. А. Музики, І. О. Нечаєвої, Н. А. Ниркової, Н. В. Огороднікової, Н. А. Орловської, П. П. Осипова, М. І. Панова, С. А. Полякова, В. П. Проценка, К. Р. Самвелян, В. П. Сілкина, Д. О. Хан-Магомєдова, П. В. Хряпінського, Ю. В. Філей та інших учених.

Однак у переважній більшості увага дослідників була прикута до механізму конструювання кримінально-правових санкцій. Вчені не ставили собі за мету розглянути актуальні питання встановлення санкцій через призму юридичної конструкції.

Метою цієї статті є аналіз правил та прийомів юридичної техніки, які використовуються законодавцем у моделюванні юридичної конструкції «кримінально-правова санкція».

Слід відзначити, що у правовій літературі немає єдності думок не лише щодо поняття юридичної техніки, а й щодо визначення її правил та прийомів. Не претендуючи на безпеляційність своїх тверджень, вихідними даними будемо вважати те, що правилами юридичної техніки є розроблені наукою та (або) офіційно розроблені нормативи, дотримання яких у процесі юридичної діяльності є критерієм її якості [1, с. 109], порядок застосування засобів та прийомів [2, с. 270]. Прийоми слід розглядати як специфічний інструментарій професійної юридичної діяльності, який забезпечує досягнення її цілей [1, с. 109], спосіб використання засобів [2, с. 281].

Отже, за допомогою юридичної конструкції «кримінально-правова санкція» як засобу юридичної техніки законодавець одержує модель, яка показує місце і роль санкцій у структурі норми права, правовому регулюванні та охороні суспільних відносин. Прийом показує, як одержати бажаний результат, а правило є нормативом, якого слід дотримуватися.

Оскільки за ступенем узагальнення конкретних показників у теорії права розрізняють два прийоми: абстрактний і казуїстичний, при визначенні санкцій у чинному кримінальному законодавстві використано абстрактний (узагальнюючий) прийом, тому що це такий прийом формулювання юридичних норм, за якого фактичні дані охоплюються узагальнюючим формулюванням, тобто родовими ознаками [2, с. 282].

Абстрактний прийом є властивим для норм як Загальної, так і Особливої частин Кримінального кодексу України (далі – КК України) [3]. З цього приводу цілком мають рацію О. В. Василевський та Л. Л. Кругліков, які вважають, що жодна санкція статті Особливої частини КК України не може дати суду повного і точного уявлення

про коло заходів впливу та їх межі, про строки і розміри, які суд має право чи зобов'язаний застосувати до особи, яка вчинила злочин [4, с. 282].

Враховуючи, що за способом викладу елементів юридичної норми вирізняють три прийоми: прямий, відсильний та бланкетний [2, с. 282], встановлюючи санкції, законодавець використовує перші два із зазначених, оскільки при прямому викладі всі елементи норми прямо формулюються в даній статті нормативного акта. При відсильному способі окремі елементи норми не формулюються в даній статті, в ній робиться посилання на іншу норму, в якій містяться потрібні розпорядження. Цей прийом викладу матеріалу застосовується для встановлення зв'язку між частинами нормативного матеріалу, а також для уникнення повторень. Зокрема, у нормах Загальної частини закріплено положення, дія яких поширюється й на норми Особливої частини КК України.

На увагу заслуговують також положення закону про кримінальну відповідальність, відповідно до яких до певної категорії осіб межі застосування покарання є менш вузькими порівняно із санкцією тієї норми, за якою кваліфікуються дії особи. Такі випадки виникають у разі передбачення в Загальній частині заборон на застосування конкретного виду покарання до певної категорії осіб. Тобто спостерігаємо неспівпадіння законодавчих меж призначення покарання та санкції статті Особливої частини КК України.

Ці межі покарання можуть також «видозмінюватися» у результаті застосування норм Загальної частини КК, в яких передбачено умови звільнення від відбування покарання або кримінальної відповідальності. Щоб у повному обсязі збагнути правила та прийоми законодавчої техніки при моделюванні юридичної конструкції «кримінально-правова санкція», порівняємо її з уже добре відомою та дослідженою конструкцією «склад злочину». Ні в кого не виникає сумнівів щодо відмінності та співвідношення понять «загальний склад злочину» та «склад конкретного злочину». За допомогою першого законодавець у нормах Загальної частини КК визначає ті спільні ознаки, які є властивими для будь-якого злочину. В Особливій же його частині вказує лише на ті ознаки, які є характерними для конкретних злочинів. При цьому, якщо в Особливій частині відсутні вказівки на окремі ознаки складу злочину, то інформацію про них ми одержуємо саме з норм Загальної частини КК України. Це стосується, наприклад, віку кримінальної відповідальності, форми вини й т. ін. Приблизно таким же чином законодавець формулює й модель «кримінально-правова санкція», закріплюючи в нормах Особливої частини лише те конкретне, що буде властиве для певного злочину.

Таким чином, встановлюючи санкції в законі про кримінальну відповідальність, в Загальній його частині необхідно вказати не лише систему заходів кримінально-правового впливу, а й відповідні приписи щодо їх вибору.

У цьому світлі коротко зупинимося на караності як ознаці злочину та аксіомі «немає злочину без покарання». Оскільки на сьогодні ми не можемо ототожнювати кримінально-правові санкції та покарання, між ними не можна поставити знак рівності. Санкції є набагато ширшою категорією, ніж покарання, ними охоплюються не лише покарання та інші форми реалізації кримінальної відповідальності, а й ті заходи впливу, які застосовуються у зв'язку із вчиненням суспільно небезпечного діяння, а тому вони передбачені у кримінальному законодавстві й застосовуються до осіб, які їх вчинили (наприклад, примусові заходи медичного характеру). Тому має рацію В. М. Трубников, який вважає, що покарання та інші заходи кримінально-правового характеру за своєю правовою природою є заходами державного примусу від імені держави, а тому є всі теоретичні підстави та підтримка практичних працівників щодо законодавчої заміни системи покарання системою заходів кримінально-правового характеру [5].

Така норма в жодному разі не зведе нанівець наведену вище аксіому, оскільки кримінальне право не повинно бути догматичним, незмінним, непорушним, а іноді, навпаки, має бути чутливим та уважним до потреб практики, особистості обвинуваченого. Однак від початку кримінальне право має виходити із процитованої аксіомі й лише у подальшому чинити відповідно до своїх положень та інститутів звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання [5]. Вважаємо, що саме це є основоположним при конструюванні санкцій у нормах Особливої частини КК України.

З цього приводу цілком можемо погодитися з К. К. Паньком в тому, що санкція норми Особливої частини утворюється санкцією статті або частиною статті Особливої частини КК і відповідними приписами статей Загальної частини КК [6].

У цьому сенсі конструкція «кримінально-правова санкція» Загальної частини є ширшою, ніж норм Особливої частини КК. Вважаємо, що цим самим вирішимо дискусію про застосування термінів «типове» чи «видове» покарання, які вчені використовують при аналізі санкції статті Особливої частини КК України. Враховуючи, що конструкція «кримінально-правова санкція» як засіб юридичної техніки є не чим іншим, як моделлю, то, безумовно, в ній законодавець передбачає типове, видове, а не конкретне покарання.

Крім визначення системи заходів кримінально-правового впливу, у нормах Загальної частини необхідно вказати перелік обставин, які вплинуть на суворість обраного правого заходу кримінально-правового впливу, а також зазначити правові наслідки їх урахування.

Ми підтримуємо думку правників стосовно того, що пом'якшуючі обставини, зазначені у законі, впливають перш за все на відповідальність, а не лише на покарання, вони характеризують злочин та винну особу й, безумовно, знижують ступінь їх суспільної небезпечності [7, с. 14, 15; 8, с. 16].

Усі вказані обставини можна охарактеризувати як такі, що впливають на індивідуалізацію відповідальності та покарання. Тому з цією метою законодавець повинен установлювати такі санкції, які б дозволили реалізувати цей процес.

Для вирішення кримінально-правових питань і, зокрема, під час призначення покарання належить враховувати об'єктивний зміст та суб'єктивне значення обстановки вчинення злочину. Аналіз її об'єктивного змісту дозволяє з'ясувати, які можливості були у суб'єкта, які фактори спонукали до вчинення злочину, а які з них перешкождали цьому. Суб'єктивне значення обстановки – це визначення її ролі в поведінці особи. У разі, якщо причини вчиненого злочину належать до зовнішніх об'єктивних факторів, це свідчить про менший ступінь вини суб'єкта й має враховуватися як пом'якшуюча обставина [9, с. 81].

Вважаємо, що положення, відповідно до якого за наявності пом'якшуючих обставин і відсутності обтяжуючих слід заборонити судам призначати максимальне покарання, а також неприпустимим є призначення мінімальної міри покарання без посилання на пом'якшуючі обставини, має одержати схвальну оцінку й враховуватися при індивідуалізації заходів кримінально-правового впливу.

У чинному кримінальному законодавстві санкції є альтернативними, відносно визначеними та кумулятивними. Тому цілком логічним є питання визначення меж відносно визначених санкцій. У законі не простежується будь-яких закономірностей при визначенні мінімальних та максимальних меж санкції кримінально-правової норми. Певні уявлення про них дають загальні засади призначення покарання, про які ми вже згадували вище. Однак і вони не дають повного уявлення про нормативи, яких повинен дотримуватися суд.

Компенсувати такі прогалини намагався Верховний Суд України у своїх постановках. Зокрема, це стосується застосування покарання. Так, у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» [10] чітко визначено, що коли санкція закону, за яким особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м'які види покарання, при постановленні вироку потрібно обговорювати питання про призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. У разі обрання покарання у виді позбавлення волі це рішення повинно бути вмотивовано у вироку.

Призначаючи покарання, суд ураховує ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність.

Із урахуванням ступеня тяжкості, обставин злочину, його наслідків і даних про особу суд повинен призначати передбачене законом більш суворе покарання особам, які вчинили злочини на ґрунті пияцтва, алкоголізму, наркоманії, за наявності рецидиву

злочину, у складі організованих груп чи за більш складних форм співучасті (якщо ці обставини не є кваліфікуючими ознаками), і менш суворе – особам, які вперше вчинили злочини, неповнолітнім, жінкам, які на час вчинення злочину чи розгляду справи перебували у стані вагітності, інвалідам, особам похилого віку і тим, які щиро розкалялись у вчиненому, активно сприяли розкриттю злочину, відшкодували завдані збитки тощо.

Неоднозначно вирішується питання щодо встановлення підвищеної кримінальної відповідальності за окремі злочини, поєднані із засудженням за попередній злочин. Вважаємо, що ця ознака має враховуватися при індивідуалізації відповідальності в кримінальному праві, оскільки може свідчити про стійкість антисоціальних установок особи. До цього висновку спонукають і загальні засади призначення покарання. Однак на сучасному етапі розвитку кримінального права констатуємо, що повторність ураховується й при застосуванні інших заходів кримінально-правового впливу. Зокрема, це стосується звільнення від кримінальної відповідальності на підставі норм Загальної частини КК України, за винятком звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. Враховується повторність й при звільненні від кримінальної відповідальності на підставі норм Особливої частини КК України, наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Призначаючи майновий вид покарання, суд враховує майновий стан підсудного, наявність на його утриманні неповнолітніх дітей, батьків похилого віку тощо. Вважаємо, що ці норми слід закріпити на рівні закону, що сприяло б однотипному вибору кримінально-правової санкції.

Щойно ми використали термін «вибір» санкції. Це не є випадковим, оскільки правила застосування санкцій та їх конструювання є взаємопроникними, а термін «вибір» буде характеризуватися як процес конструювання кримінально-правових санкцій, так і процес їх застосування.

Ураховуючи, що за ступенем узагальнення конкретних показників у теорії права розрізняють два прийоми: абстрактний і казуїстичний, констатуємо, що при визначенні санкцій у чинному кримінальному законодавстві використано абстрактний (узагальнюючий) прийом – це такий прийом формулювання юридичних норм, за якого фактичні дані охоплюються узагальнюючим формулюванням, тобто родовими ознаками.

За способом викладу елементів юридичної норми в юридичній конструкції «кримінально-правова санкція» використано два прийоми юридичної техніки: прямий, відсильний. Враховуючи, що санкція кримінально-правової норми може відображатися як у нормах Загальної, так і в нормах Особливої частин КК, вважаємо

за доцільне окремо говорити про способи закріплення санкцій в нормах Загальної та, відповідно, способи їх закріплення в Особливій частині КК України.

Правила вибору санкцій, які однозначно сприйняті як доктринально кримінального права, так і практикою його застосування, мають одержати своє законодавче закріплення.

Список літератури: 1. Давыдова М. Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии : монография / М. Л. Давыдова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. – 318 с. 2. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с. 3. Кримінальний кодекс України : від 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131. 4. Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Василевский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 300 с. 5. Трубников В. М. Система мер уголовно-правового воздействия вместо системы наказания / В. М. Трубников // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 945. – Серія: «Право». – Вип. № 9. – 2011. – С. 193–201. 6. Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России : [монография] / К. К. Панько. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 272 с. 7. Долиненко Л. А. Смягчающие ответственность обстоятельства по действующему уголовному законодательству и судебной практике : [учеб. пособие] / Л. А. Долиненко. – Иркутск : Иркутск. гос. ун-т, 1980. – 81 с. 8. Гаскин С. С. Отягчающие обстоятельства: уголовно-правовая характеристика и пути совершенствования законодательной регламентации / С. С. Гаскин. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1984. – 104 с. 9. Флоря К. Н. Назначение наказания с учетом причин совершенного преступления / К. Н. Флоря. – Кишинев : Штиинца, 1980. – 134 с. 10. Про практику призначення судами кримінального покарання : постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовт. 2003 р. № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03>. – Редакція від 06.11.2009.

Надійшла до редколегії 01.11.2012

Рассмотрены проблемные вопросы построения уголовно-правовых санкций. Уголовно-правовая санкция рассмотрена как своеобразная юридическая конструкция. Проанализированы и определены правила и приемы юридической техники, которые использованы законодателем при установлении санкций. Предложено на законодательном уровне закрепить устоявшиеся правила выбора санкций.

The problematic issues of construction criminal-law sanctions are considered. Criminal-law sanction is considered as an original legal construction. The rules of legal techniques, that are used by a legislator in establishing sanctions, are analysed and defined. It is proposed at legislative level to consolidate the established rules for the selection of sanctions.

УДК 340.1

В. В. Корнієнко**ОСОБЛИВОСТІ ЛІБЕРТАРНО-ЮРИДИЧНОГО МИСЛЕННЯ**

Проаналізовано провідні положення лібертарно-юридичної концепції, сформульовано пропозицію щодо доцільності покладення в основу класифікації основних підходів до осмислення права ідеї лібертарно-юридичного мислення стосовно ототожнення або розрізнення права і закону.

Питання щодо сутності права, виходячи із розуміння співвідношення природного і позитивного права, віддавна є наріжним каменем майже всіх правових концепцій, і взагалі, юридичної науки в цілому. Не виняток і лібертарно-юридичний напрям державно-правової думки. Розгляд специфічних особливостей лібертарно-юридичного способу обґрунтування сутності права є актуальним з огляду на відмінне від радикальних природно-правових концепцій бачення сутності права, котре не заперечує цінності закону та ролі держави в забезпеченні природного права, але разом із тим характеризується негативним ставленням до центральних ідей нормативізму. Розглядаючи провідні думки лібертарно-юридичної системи знань, можна констатувати запозичення представниками цієї концепції висновків позитивізму, які не суперечать природно-правовій позиції, при цьому зберігаючи провідні ідеї природно-правового підходу.

У зв'язку з перерахованими аргументами на користь лібертарно-юридичного підходу виникає потреба з'ясування питання щодо його приналежності до природно-правового типу мислення або виокремлення у самостійний тип праворозуміння, а також істотних характеристик права в аспекті співвідношення права і закону. Саме це і становить двоєдиність мети наукового пошуку у статті.

Об'єктом роботи є місце лібертарно-юридичного підходу в правовій науці та проблема сутності права.

Предмет наукової роботи складають специфічні риси лібертарно-юридичного підходу та проблемне питання співвідношення права і закону.

Новизна статті полягає у формулюванні особливостей лібертарно-юридичного мислення, а також у висловлених окремих поглядах на проблему співвідношення права і закону на основі переваг цього різновиду правового мислення.

Проблема співвідношення права і закону завжди перебувала в центрі уваги найвідоміших правознавців, котрі належали і до позитивістського, і до природно-правового типів мислення, оскільки від трактування цього співвідношення залежить пояснення сутності права. Плідні думки у своїх творах щодо цього висловлювали як позитивісти, так і прихильники природно-правового підходу. Зокрема серед представників позитивізму – це Ф. Бекон, Т. Гоббс,

Дж. Остін, Ш. Амос, А. Дайсі, Б. Віндшайд, К. Гербер, П. Лабанд, А. Цительман, К. Бергбом, К. Реннер, А. Меркель, А. Еспінас, М. Капустін, Н. Ренненкампф, С. Пахман, А. Гольмстен, Г. Кельзен, М. Коркунов, М. Палієнко, Г. Шершеневич, А. Рожественський, В. Катков, Д. Грімм. Природно-правовий напрям представлений у працях таких мислителів, як Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г.-В.-Ф. Гегель та ін. Концептуальні положення вищезазначених правників стали підґрунтям сучасних концепцій праворозуміння. Серед них і лібертарно-юридична концепція, автором якої є один із провідних мислителів у галузі права – В. С. Нерсесянц. Він у своїх наукових працях, але передусім мова йде про монографію «Право і закон: з історії правових учень», зосереджує увагу головним чином на проблемі співвідношення природного та позитивного права [1, с. 3], крізь призму якої розглядає питання стосовно сутності права взагалі, і в тому числі, які саме встановлені державою приписи можна віднести до категорії правових або, навпаки, не слід вважати такими [2, с. 40].

У рамках лібертарно-юридичної концепції розглядається питання, котре доцільно вважати критерієм поділу праворозуміння на відповідні типи. Це питання – про співвідношення права і закону, іншими словами, прихильники того чи іншого типу праворозуміння або розрізняють, або ототожнюють право і закон [1, с. 351; 3, с. 3–4].

Останнім часом у юридичній літературі спостерігається поновлення дискусій щодо типів праворозуміння. Різні автори висловлюють свої аргументи, що зводяться до виокремлення двох, трьох, інколи чотирьох і більше типів праворозуміння, тому відсутня навіть відносна єдність у поглядах як на кількість самих типів праворозуміння, так і стосовно критеріїв типології праворозуміння.

Так, О. В. Мартишин розкриває сутність юридичного позитивізму (який зводить право до системи встановлених державою норм), соціологічного позитивізму (котрий вбачає суть права у суспільних відносинах, що тягнуть за собою юридичні наслідки), теорій природного права (що бачать витоки права у природі людини і суспільства), філософського розуміння права (яке основним змістом права називає свободу) та інтегративного підходу (він включає в себе положення чотирьох вищезазначених у різних пропорціях) [4, с. 13].

С. І. Максимов у монографії «Правова реальність: досвід філософського осмислення» охарактеризував чотири основні способи осмислення права: правовий позитивізм акцентує увагу на системі норм, що забезпечуються державним примусом; погляди об'єктивізму зосереджено на соціальній обумовленості права; досягненнями суб'єктивізму є дослідження правових ідей, які знаходяться у свідомості індивіда; інтерсуб'єктивність робить наголос на «смысловій стороні права, що проявляє себе у процесі взаємодії суб'єктів, їх комунікації та інтерпретації позиції іншого» [5, с. 34].

В. О. Четвернін висловлює думку відносно виділення трьох груп типів праворозуміння: позитивістської, природно-правової та марксистської [2, с. 41–42].

Якщо знову звернутися до лібертарно-юридичної концепції В. С. Нерсесянца, то стане чітко зрозумілим розрізнення двох типів праворозуміння – позитивістського (він іменується «легістським») та природно-правового (котрий названо юридичним). В. С. Нерсесянц у зв'язку з цим справедливо зазначає: «Історія і теорія правової думки та юриспруденції пронизані боротьбою двох протилежних типів праворозуміння. Ці два типи розуміння права і трактування поняття права умовно можна означити як юридичний (від *jus* – право) та легістський (від *lex* – закон) типи праворозуміння і поняття права» [3, с. 3]. У такому разі поділ праворозуміння на два типи здійснюється на підставі одного з головних питань правознавства – співвідношення права і закону. Тут необхідно зауважити, що критерієм типології праворозуміння неодмінно має виступати питання співвідношення права і закону, а не факт ототожнення чи розрізнення права і закону, оскільки у межах юридичного позитивізму не завжди ототожнюється право і закон. За допомогою цього критерію вирішується питання стосовно плюралізму поглядів на типологію праворозуміння (або виокремлення двох, трьох і більше типів праворозуміння). Відповідаючи на **питання щодо ролі позитивного права у правовій дійсності**, будь-яку концепцію можна віднести до позитивістського чи природно-правового типу.

Розрізнення двох основних типів праворозуміння – позитивістського і природно-правового – вбачається найбільш доцільним та обґрунтованим не лише через значущість критерію, котрим виступає роль позитивного права у правовій дійсності, але і з огляду на цілісне відображення місця кожної з концепцій праворозуміння у системі знань про право. У той час, коли найбільш радикальні представники позитивізму – нормативісти – твердять, що правом слід вважати виключно систему загальнообов'язкових норм, встановлених волею держави, настільки ж радикальні прихильники природно-правового підходу заперечують значну роль держави у процесах правотворення та забезпечення права силою апарату примусу. Відтак, і ті, й інші знаходяться на діаметрально протилежних полюсах правової думки, між якими величезна відстань, що не дозволяє зблизитися у поглядах. На сьогоднішній день ця відстань активно почала заповнюватися численними положеннями так званого інтегративного підходу до осмислення права. І хоча нерідко навіть самі автори, котрі поєднують положення природно-правового і позитивістського типів мислення, кожного разу висловлюють аргументи нібито на користь нового, третього типу праворозуміння, вони все ж належать або до позитивізму, або природно-правового типу мислення. Якщо ж розглядати конкретно лібертарно-юридичну концепцію, то слід зауважити, що В. С. Нерсесянц

[З, с. 4] та його послідовники підреслювали важливість розмежування позитивного і природного права, надаючи пріоритет останньому.

Окрім розрізнення права і закону, лібертарно-юридична концепція має ще одну відмінну рису – нормативне вираження принципу формальної рівності розглядається як центральна та системоутворююча ознака права.

Таке розуміння сутності права є безумовно корисним для юридичної науки тому, що розвиває вчення про один з основоположних принципів права, але одночасно подібне трактування суті права є недосконалим, оскільки звужує право лише до цього одного принципу, не беручи до уваги інших, не менш значущих категорій, зокрема йдеться про свободу, гуманізм справедливості тощо.

Список літератури: 1. Нерсесянц В. С. Право и закон. Из истории правовых учений / В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1983. – 366 с. 2. Юшко А. В. Понимание права: теоретико-методологический аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юшко Александр Викторович. – Ростов н/Д, 2007. – 178 с. 3. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – 288 с. 4. Мартышин О. В. Совместимы ли основные типы понимания права? / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 13–21. 5. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.

Надійшла до редколегії 15.11.2012

Проанализированы ведущие положения либертарно-юридической концепции, сформулировано предложение о целесообразности положения в основу классификации основных подходов к осмыслению права идеи либертарно-юридического мышления касательно отождествления или различения права и закона.

The main guidelines of libertarian juristic concept are analysed, suggestion is set forth about expedience of position the idea of the libertarian juristic thinking concerning equation or distinction of right and law in basis of classification of the basic approaches near the comprehension of right.

УДК 342.74–054.6(477)

Є. Ю. Петров

КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ІНОЗЕМЦІВ В УКРАЇНІ

Проаналізовано конституційні обов'язки іноземців в Україні та їх особливості порівняно з конституційними обов'язками громадян України. На підставі проведеного дослідження визначено обсяг конституційних обов'язків іноземців в Україні та їх закріплення в законодавстві України.

Прийняття в Україні демократичної Конституції 1996 року та ратифікація ряду міжнародних договорів у сфері прав людини стали важливим кроком на шляху становлення нашої країни як правової держави. В Україні, окрім її громадян, проживають

© Петров Є. Ю., 2012

також особи без громадянства та іноземці, яких з кожним роком стає все більше. Це актуалізує проблему визначення їх правового статусу. Обов'язки як одна з основних складових частин правового статусу особи (в тому числі й іноземця) потребують особливої уваги, на рівні з правами та свободами, адже неможливо уявити людину, яка має лише права без обов'язків чи виконує лише обов'язки, та не має прав. Свобода лише тоді стає реальною, коли знаходиться в межах порядку, оснований на праві, а порядок і є єдністю прав та обов'язків. Вищевказана проблематика хоча і розглядається в юридичній літературі (зокрема такими вченими, як: В. Д. Андриєнко, О. Д. Анікієва, С. П. Бритченко, С. Ф. Константінов, В. В. Кравченко, Ю. М. Тодика С. Б. Чехович), але потребує подальшого вивчення.

Метою статті є визначення конституційних обов'язків іноземців в Україні на основі обов'язків громадян України.

Забезпечуючи права і свободи людини (в тому числі й іноземця), держава, у свою чергу, вимагає від неї певної поведінки, що формується в системі юридичних обов'язків.

На думку деяких науковців, обов'язок – це об'єктивно обумовлена вимога держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утриматися від здійснення певних дій [1, с. 141]. На думку В. В. Кравченка, обов'язок характеризується такими рисами:

1) на відміну від суб'єктивного права, юридичний обов'язок – це категорія необхідної поведінки людини, його реалізація не повинна обумовлюватися бажанням людини;

2) обов'язок – це завжди певне обмеження прав людини. Людина повинна коритися певним правилам, щоб у здійсненні своїх прав і свобод не завдавати шкоди іншим людям. Необхідність установлення обов'язків прямо передбачається міжнародно-правовими документами. Так, наприклад, у ч. 3 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права йдеться, що право людини на вільне вираження свого погляду пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають установлюватися законом та бути необхідними:

а) для поважання прав і репутації інших осіб;

б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Стаття 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачає заборону пропаганди війни, виступів на користь національної, расової чи релігійної ненависті [2].

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 4) допускається можливість обмеження в національному законодавстві прав, закріплених у пакті, але лише таких, що визначаються законом, і лише настільки, наскільки це є сумісним із природою зазначених прав, і тільки з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві [3];

3) виконання обов'язку забезпечується спеціальним механізмом, який має держава. За невиконання обов'язку держава встановлює юридичну відповідальність [1, с. 141–142].

Конституція України виходить із принципу рівності обов'язків, який означає, що жоден громадянин не повинен звільнитися або ухилитися від обов'язків, вони рівномірно мають поширюватися на всіх громадян, іноземців та осіб без громадянства. Однак деякі обов'язки на останні дві категорії не поширюються.

Поява в Конституції України нових основних обов'язків громадян, самостійна цінність конституційних обов'язків (поряд із суб'єктивними правами) у регулюванні суспільних відносин як елемента конституційного статусу людини і громадянина уможливорює їх самостійну класифікацію. У літературі конституційні обов'язки людини і громадянина класифікуються за різними критеріями:

1) за характером зв'язку особи і держави: а) обов'язки людини; б) обов'язки громадянина;

2) за основними сферами життєдіяльності особи: а) особисті; б) політичні; в) соціально-економічні; г) культурні; ґ) екологічні;

3) за способом закріплення: а) прямо закріплені в Конституції України; б) ті, що випливають з тлумачення Основного Закону;

4) за функціональною спрямованістю (дією): а) дія яких спрямована на охорону та захист конституційного ладу України та його основ; б) дія яких спрямована на забезпечення законності і правопорядку в державі; в) що спрямовані на розвиток економічної системи, на забезпечення екологічної безпеки країни;

5) за їх адресатами – обов'язки щодо: а) держави; б) суспільства, інших людей; в) себе;

6) за характером здійснення: а) реалізуються в конкретних правовідносинах; б) здійснюються в загальних (конституційних) правовідносинах;

7) за формою здійснення: а) індивідуальні; б) колективні;

8) за часом реалізації: а) постійні; б) тимчасові;

9) за характером забезпечення – обов'язки, для здійснення яких із боку держави: а) вимагається створення певних матеріальних благ, правозастосовна діяльність; б) не вимагається особливої активності, достатньо підтримання громадського порядку й законності [4, с. 134–135].

Вважаємо доцільним коротко охарактеризувати конституційні обов'язки іноземців на основі закріплених у Конституції України обов'язків людини і громадянина.

Одним із найважливіших обов'язків, покладеним не лише на громадян, а й на іноземців та осіб без громадянства, на наш погляд, є *обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей* [5, ст. 68]. Цей конституційний обов'язок не обмежується лише виконанням Конституції і законів, а означає, що кожен

повинен додержуватися і підзаконних актів, актів органів місцевого самоврядування. Йдеться про дотримання принципу законності [4, с. 135].

У загальній теорії права зазвичай розрізняють три основні форми здійснення, реалізації дозволяючих, забороняючих та зобов'язуючих юридичних норм: їх використання, виконання й додержання. У коментованому приписі йдеться тільки про останню з цих форм правореалізації. Однак, як відомо, будь-яка забороняюча норма може бути сформульована як норма зобов'язуюча (заборона певної дії — це не що інше, як обов'язок утримуватися від вчинення такої дії), і навпаки: будь-який юридичний обов'язок може бути переформульовано на заборону (обов'язок вчинити певну дію є, інакше кажучи, заборобою утримуватися від її невчинення). Тому коментований припис поширюється не тільки на забороняючі, але й на зобов'язуючі юридичні норми, що їх вміщено в Конституції України.

І ще одну суттєву заборону (а тим самим і обов'язок) для кожної людини встановлює положення, котре розглядається: не посягати на права і свободи, честь та гідність інших людей. Хоча це положення спрямоване на регулювання людських взаємин, держава все ж покладає на себе підтримку певного режиму стану цих взаємин.

Слід звернути увагу на те, що цей конституційний припис забороняє посягати на права і свободи, честь і гідність людей незалежно від того, закріплені чи не закріплені вони в Конституції, в законах України [6, с. 333–335].

Даний обов'язок надзвичайно важливий для іноземців та осіб без громадянства у зв'язку з тим, що не можна допустити, щоб хтось із осіб, які проживають у країні, мав привілеї не дотримуватися законів та Конституції, що діють в даній державі. Цей обов'язок для іноземців передбачений також у ч. 3 ст. 3 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 [7].

Також важливим конституційним обов'язком для нормального розвитку і функціонування держави є *обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом* [5, ст. 67].

Обов'язок по сплаті податків і зборів, закріплений ст. 67 Конституції України, деталізується Податковим кодексом України та іншим податковим законодавством України.

Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до Податкового кодексу.

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значущих дій.

Сукупність загальнодержавних та місцевих податків та зборів, що справляються в установленому Податковим кодексом порядку, становить податкову систему України [8, ст. 6].

Установлення загальнодержавних та місцевих податків та зборів, не передбачених Податковим кодексом України, забороняється [8, ст. 10].

Платниками податків в Україні визнаються фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з цим Кодексом або податковими законами, і на яких покладено обов'язок зі сплати податків та зборів згідно з цим Кодексом. Кожний з платників податків може бути платником податку за одним або кількома податками та зборами [8, ст. 15].

Резидентами згідно з Податковим кодексом вважаються:

а) юридичні особи та їх відокремлені особи, які утворені та провадять свою діяльність відповідно до законодавства України з місцезнаходженням як на її території, так і за її межами;

б) дипломатичні представництва, консульські установи та інші офіційні представництва України за кордоном, які мають дипломатичні привілеї та імунітет;

в) фізична особа – резидент – фізична особа, яка має місце проживання в Україні.

У разі якщо фізична особа має місце проживання також в іноземній державі, вона вважається резидентом, якщо така особа має місце постійного проживання в Україні; якщо особа має місце постійного проживання також в іноземній державі, вона вважається резидентом, якщо має більш тісні особисті чи економічні зв'язки (центр життєвих інтересів) в Україні. У разі якщо державу, в якій фізична особа має центр життєвих інтересів, не можна визначити, або якщо фізична особа не має місця постійного проживання у жодній з держав, вона вважається резидентом, якщо перебуває в Україні не менше 183 днів (включаючи день приїзду та від'їзду) протягом періоду або періодів податкового року.

Достатньою (але не виключною) умовою визначення місця знаходження центру життєвих інтересів фізичної особи є місце постійного проживання членів її сім'ї або її реєстрації як суб'єкта підприємницької діяльності в Україні.

Якщо неможливо визначити резидентський статус фізичної особи, використовуючи попередні положення цього підпункту, фізична особа вважається резидентом, якщо вона є громадянином України [8, ст. 14.1.213].

Нерезидентами згідно з Податковим кодексом вважаються:

а) іноземні компанії, організації, утворені відповідно до законодавства інших держав, їх зареєстровані (акредитовані або легалізовані) відповідно до законодавства України філії, представництва

та інші відокремлені підрозділи з місцезнаходженням на території України;

б) дипломатичні представництва, консульські установи та інші офіційні представництва інших держав і міжнародних організацій в Україні;

в) фізичні особи, які не є резидентами України [8, ст. 14.1.122].

Нерезиденти здійснюють свою діяльність через постійне представництво – постійне місце діяльності, через яке повністю або частково проводиться господарська діяльність нерезидента в Україні, зокрема: місце управління; філія; офіс; фабрика; майстерня; установка або споруда для розвідки природних ресурсів; шахта, нафтова/газова свердловина, кар'єр чи будь-яке інше місце видобутку природних ресурсів; склад або приміщення, що використовується для доставки товарів [8, ст. 14.1.193].

Отже, іноземці згідно із законодавством України можуть бути:

– резидентами, якщо вони: мають місце постійного проживання в Україні; мають більш тісні особисті чи економічні зв'язки (центр життєвих інтересів) в Україні; перебувають в Україні не менше 183 днів (включаючи день приїзду та від'їзду) протягом періоду або періодів податкового року; зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності в Україні;

– нерезидентами, в інших випадках.

Треба враховувати, що конституційне закріплення має саме обов'язок сплачувати податки і збори. Тобто податкове законодавство уточнює імперативне веління своєчасної сплати податків та зборів у повному обсязі відповідно до податкового обов'язку. Зміст цієї норми передбачає реалізацію односторонніх наказів з боку держави, коли їх реалізація не може мати ніяких ознак угоди, ніяких рис реалізації зустрічних зобов'язань [6, с. 332].

Іноземці зобов'язані сплачувати податки і збори на загальних підставах, окрім деяких особливостей, установлених законодавством України та міжнародними договорами.

Наприклад, Декретом Кабінету Міністрів України «Про державне мито» від 21.01.1993 р. з наступними змінами встановлюється, що державне мито справляється:

а) за оформлення іноземцям та особам без громадянства віз для в'їзду в Україну, виїзду з України та транзитного проїзду через територію;

б) за видачу документів іноземцям і особам без громадянства про запрошення в Україну;

в) за видачу або продовження строку дії посвідки на постійне та тимчасове проживання в Україні іноземцям та особам без громадянства;

г) за продовження строку дії візи для в'їзду в Україну, транзитного проїзду через її територію (перебування в Україні іноземців та осіб без громадянства);

г) за видачу іноземцям і особам без громадянства посвідки на проживання замість загубленої [9].

Від сплати державного мита в Україні звільняються:

– іноземці, яким Україна надала право притулку, та особи, прирівняні до них, члени їхніх сімей та їхні діти – за видачу їм документів на виїзд за кордон;

– іноземці – за видачу документів для в'їзду в Україну та виїзду з України, якщо на умовах взаємності передбачено звільнення від сплати державного мита відповідними міжнародними угодами, укладеними між Україною та іншими державами, а також громадяни інших держав, які виконують функції почесних консулів України [9].

Частина 2 ст. 67 Конституції України [5, ст. 67] та ст. 46–49 Податкового кодексу України [8, ст. 14.1.193] закріплюють обов'язок декларування та подання податкової декларації до органів державної податкової служби. Цей обов'язок торкається усіх податкових резидентів, до яких згідно з положеннями податкового законодавства належать громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які мають місце постійного проживання в Україні; зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності в Україні або перебувають в Україні в цілому не менше ста вісімдесяти трьох днів за звітний період. Нерезиденти не складають податкових декларацій, однак податкові декларації складаються та подаються до державних органів постійними представництвами нерезидентів в Україні, які згідно з Податковим кодексом визначені платниками податків. За результатами звітного податкового року, в якому іноземець набув статусу резидента України, він має подати річну податкову декларацію, в якій зазначає доходи з джерелом їх походження в Україні та іноземні доходи.

Обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи встановлений ст. 65 Конституції України [5, ст. 65]. Більш детально обов'язок захисту Вітчизни врегульовано Законом України «Про оборону України» від 06.12.1991 [10]. Порядок проходження військової служби встановлений Законом України «Про загальний військовий обов'язок та військову службу» від 25.03.1992 [11]. Альтернативна служба існує для тих громадян, які за своїми світоглядними та релігійними переконаннями не можуть нести військовою службу. У цих та інших установлених законом випадках громадяни України мають право на заміну військової служби альтернативною громадянською службою, порядок проходження якої врегульовано Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» [12]. Військова служба є почесним обов'язком кожного громадянина. Тому за ухилення громадян від чергового призову на дійсну військову службу, а також за ухилення від військової служби встановлена кримінальна відповідальність [4, с. 136].

Згідно зі ст. 65 Конституції України [5, ст. 65] та ч. 6 ст. 1 Закону України «Про загальний військовий обов'язок та військову службу» [11] на іноземців та осіб без громадянства не поширюється

загальний військовий обов'язок, вони не проходять військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України.

Обов'язок шанування державних символів стосується не тільки громадян, а й іноземців та осіб без громадянства. Державні символи – прояв суверенітету України, і тому вони підлягають особливій охороні з боку держави. Законодавець навіть передбачив кримінальну відповідальність за наругу над державними символами України [13, ст. 338].

Обов'язок не заподіювати шкоду природі і відшкодувати завдані їй збитки, встановлений ст. 66 Конституції України [5, ст. 66], має величезне значення для охорони довкілля, забезпечення раціонального використання природних ресурсів, їх відновлення та відтворення. Він безпосередньо поширюється на всіх громадян України та інших фізичних осіб (іноземців, осіб без громадянства), які перебувають у межах державних кордонів України або виключної (морської) економічної зони чи континентального шельфу України.

Положення ст. 66 Основного Закону відтворюються в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 [14], який зобов'язує громадян та іноземців раціонально використовувати природні ресурси, здійснювати заходи щодо запобігання псування, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан довкілля.

Невиконання зазначеного обов'язку як результат неправомірної поведінки громадянина або іноземця може бути пов'язане із заподіянням шкоди природі. Ця шкода охоплює весь матеріальний світ – навколишнє природне середовище, людину, результати її діяльності тощо.

Крім збитків, які виражені у грошовій формі, в результаті неправомірних дій громадян чи іноземців можливе заподіяння екологічної шкоди. Сутність останньої зводиться, головним чином, до певного погіршення якісного стану довкілля.

Відшкодування завданих природі збитків здійснюється в порядку цивільно-правової відповідальності.

Поряд з обов'язком не заподіювати шкоду природі Основний Закон закріплює аналогічний *обов'язок і щодо культурної спадщини*, яка становить сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів. Цей обов'язок деталізується і конкретизується в Законі України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 [15], який регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

До об'єктів культурної спадщини закон відносить місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними

території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереження, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

У разі заподіяння шкоди об'єктам культурної спадщини національного або місцевого значення, які занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, завдані збитки підлягають відшкодуванню.

Незаконні дії (пошкодження, руйнування, знищення), вчинені фізичною особою, в тому числі іноземцем, що призвели до істотних змін пам'яток їхніх територій, охоронюваних археологічних територій, а також їхніх частин, тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

Застосування фінансових санкцій, адміністративних стягнень або кримінального покарання не звільняє винного від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану власникові пам'ятки або уповноваженому ним органі, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією. Шкода, завдана власникові пам'ятки або уповноваженому ним органі, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією, відшкодовується відповідно до закону.

Особи, які завдали шкоди пам'яткам, їхнім територіям (у тому числі незаконним будівництвом), зобов'язані відновити пам'ятки та їхні території, а якщо відновлення неможливе, – відшкодувати шкоду відповідно до закону [6, с. 328–330].

Законодавство України встановлює деякі обов'язки, які стосуються виключно іноземців, наприклад:

- іноземці, які тимчасово проживають або тимчасово перебувають на території України, зобов'язані виїхати з України не пізніше дня закінчення відповідного строку їх перебування на території України;

- іноземці та особи без громадянства під час проходження прикордонного контролю у пунктах пропуску через державний кордон зобов'язані подати свої біометричні дані для їх фіксації;

- іноземці та особи без громадянства зобов'язані подавати інформацію про підтвердження наявності фінансового забезпечення на вимогу уповноважених законом службових осіб;

- іноземець або особа без громадянства зобов'язані самостійно залишити територію України у строк, зазначений у рішенні про примусове повернення [7].

Отже, враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що обсяги конституційних обов'язків іноземців та громадян України дещо відрізняються, в основному це стосується особливостей конституційних обов'язків іноземців, установлених законодавством України та міжнародними договорами. Так, наприклад, на

іноземців не покладений обов'язок захисту Вітчизни, однак вони мають деякі обов'язки, які стосуються виключно їх.

Список літератури: 1. Кравченко В. В. Конституційне право України : [навч. посіб.] / В. В. Кравченко. – К. : Атіка, 2004. – 512 с. **2.** Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : від 16 груд. 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043. **3.** Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : від 16 груд. 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042. **4.** Конституційне право України : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х. : Право, 2010. – 416 с. **5.** Конституція України : прийм. на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. **6.** Конституція України : наук.-практ. комен. / ред. кол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право ; К. : Ін Юре, 2003. – 808 с. **7.** Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : закон України від 22.09.2011 № 3773-VI // Голос України. – 25.10.2011. – № 199. **8.** Податковий кодекс України : від 02.12.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>. **9.** Про державне мито : декрет Кабінету Міністрів України від 21.01.1993 № 7-93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/7-93>. **10.** Про оборону України : закон України від 06.12.1991 № 1932-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 106. **11.** Про загальний військовий обов'язок та військову службу : закон України від 25.03.1992 № 2232-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382. **12.** Про альтернативну (невійськову) службу : закон України від 12.12.1991 № 1975-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 188. **13.** Кримінальний кодекс України : від 05.04.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. **14.** Про охорону навколишнього природного середовища : закон України від 25.06.1991 № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546. **15.** Про охорону культурної спадщини : закон України від 08.06.2000 № 1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.

Надійшла до редколегії 17.12.2012

Проанализированы конституционные обязанности иностранцев в Украине и их особенности сравнительно с конституционными обязанностями граждан Украины. На основании проведенного исследования определены объём конституционных обязанностей иностранцев в Украине и их закрепление в законодательстве Украины.

The constitutional duties of foreigners in Ukraine and their features compared with the constitutional duties of citizens of Ukraine are analyzed. On the basis of the conducted research the volume of constitutional duties of foreigners in Ukraine and their fastening in the legislation of Ukraine are defined.

УДК. 341.231.14

Г. А. Прохазка

КОНВЕНЦІЯ ООН З ПРОДОВОЛЬЧОЇ ДОПОМОГИ ТА ЇЇ РОЛЬ У БОРОТЬБІ З ГОЛОДОМ

Стаття присвячена історії розвитку надання міжнародної продовольчої допомоги та діяльності держав у боротьбі з голодом. Особлива увага приділяється новій редакції Конвенції з продовольчої допомоги, що була прийнята у 2012 р., та її значенню для міжнародної співпраці держав.

З другої половини ХХ ст. боротьба з голодом і недоїданням стає предметом особливої стурбованості з боку міжнародної спільноти. Вона зберігає свою актуальність і на сьогодні, оскільки обумовлюється існуючою неготовністю світу протидіяти глобальним викликам з продовольчої безпеки і дотримання права на харчування.

Метою статті є дослідження міжнародної співпраці у питаннях ліквідації голоду і недоїдання у світлі дії прийнятих конвенцій з продовольчої допомоги. Деякі аспекти цієї проблематики розглядалися у роботах зарубіжних авторів, зокрема: А. Ейде, К. Голей, М. Дж. Когена, К. Тамашевської, Д. Фогінота, О. де Шуттера. Разом з тим, вона залишається не дослідженою на пострадянському просторі.

Забезпечення населенню свободи від голоду і дотримання права на харчування через здійснення міжнародної співпраці неодноразово підтверджувалися у міжнародно-правових документах. Держави почали визнавати важливість міжнародної співпраці та дотримуватися зобов'язання вживати спільні заходи з метою забезпечення повного здійснення права на адекватне харчування. Дотримання потреби співпрацювати на глобальному рівні привело до у відповідність до виконання зобов'язань поважати право на харчування в інших країнах, захищати його і полегшувати доступ до продовольства, а в необхідних випадках надавати термінову допомогу, що відповідає концепції А. Ейде [1, с. 133].

Створення позитивного підґрунтя для виконання вищезазначених прав людини засновується як на спільних засобах, так і на діяльності в індивідуальному порядку і, поміж іншим, передбачає утримання держав від ембарго на продовольство та інших аналогічних дій, які можуть поставити під загрозу виробництво продовольства, доступ до продовольства в інших країнах. На даний час спільну міжнародну допомогу пропонується надавати у випадках стихійних лих, гуманітарної допомоги під час надзвичайних ситуацій, у випадку термінової допомоги біженцям та іншим потребуючим її особам, у станах, які безпосередньо не пов'язані з критичними ситуаціями, що є справжнім проривом у сучасному міжнародному праві [2, с. 13].

Разом з тим, продовольча допомога за можливістю має надаватися таким чином, щоб не впливати негативно на місцевих вироб-

ників. Зазначені обставини ґрунтуються, зокрема, на положеннях п. 36–39 Зауважень загального порядку № 12 Комітету з економічних, соціальних і культурних прав XX сесії від 12.05.1999 [3, р. 5].

Перша спроба на шляху міжнародної співпраці у наданні продовольчої допомоги була зроблена у 1967 р. і зумовлювалася напруженим станом на зернових ринках та намаганнями діючих країн-донорів розділити свої зусилля з іншими країнами. Вона знайшла своє вираження у прийнятті Міжнародної угоди по зерну 1967 р., яка складалася з двох взаємопов'язаних документів: Конвенції про торгівлю пшеницею та Конвенції про надання продовольчої допомоги.

Оскільки багато країн були занепокоєні безпекою своїх майбутніх поставок і харчування, у 1974 р. ООН була скликана Всесвітня конференція, яка спробувала дати відповідь на проблему, що стала відомою як «світова продовольча криза». Конференція вирішила, що не менше 10 млн тонн зерна необхідно надавати щорічно як продовольчу допомогу, і закликала уряди обговорити створення запасів зерна, які були б розміщені у стратегічних точках. Запаси зерна були у центрі уваги конференцій в 1978–1979 рр., коли держави намагалися домовитися щодо Конвенції про торгівлю пшеницею. У результаті Комітет з продовольчої допомоги запропонував переглянути останню на той час конвенцію, що призвело до створення Конвенції про надання продовольчої допомоги 1980 р., якою в цілому були підвищені мінімальні зобов'язання країн-учасниць та збільшилася роль Комітету як форуму для обговорення політики у галузі продовольчої допомоги і розгляду досвіду її постачання [4, с. 369].

Фактично, за словами Д. Ходдінотта та М. Д. Когена, конвенції про продовольчу допомогу пройшли шлях перегляду в 1971, 1980, 1986, 1995 і в 1999 рр. Серед проблем з надання продовольчої допомоги вони відмічають її низькі обсяги, зосередження конвенцій переважно на зобов'язаннях тоннажу, а не на ефективності боротьби з голодом, подання тоннажу в еквівалентах пшениці і включення конвертаційних факторів для інших предметів споживання, наголошують на відсутності суттєвих наслідків невиконання зобов'язань з постачання допомоги, а також дієвих механізмів забезпечення діалогу й оцінки діяльності окремих донорів. Зазначають, що участь у Комітеті обмежена сторонами, які підписали Конвенцію, а країни, що отримують допомогу, і неурядові організації виключені з процесу переговорів і обговорення політики продовольчої допомоги, відмічають відсутність прозорості у роботі адміністративних органів [5, с. 2–6].

У зв'язку з тим, що ситуація на глобальному рівні у питаннях продовольчої безпеки, голоду та ринкових механізмів торгівлі продовольством змінювалася, прийняття цих документів було визнано недостатнім і запропоновано їх новий перегляд. Внаслідок цих процесів у 1996 р. на конференції урядів, скликаних Міжнародною

Радою з пшениці, 07.12.1994 була затверджена Конвенція про торгівлю зерном. Разом з нею 05.12.1994 Комітетом з продовольчої допомоги була прийнята і нова редакція Конвенції про надання продовольчої допомоги 1995 р., до якої відразу 13.03.1995 довелися внести зміни. Конференцією урядів, проведеною в Лондоні 06.07.1995, обом конвенціям було надано чинності з 01.07.1995.

Враховуючи рекомендації, прийняті у межах Всесвітньої торгової організації міністрами країн-учасниць у грудні 1996 р. на Міністерській конференції у Сінгапурі стосовно найменш розвинутих країн і країн, що розвиваються, учасниками Комітету з продовольчої допомоги було прийнято рішення щодо відкриття Конвенції про надання продовольчої допомоги [6] 1995 р. для перегляду. Текст нової Конвенції з надання продовольчої допомоги був остаточно узгоджений 13.04.1999 і набув чинності 01.07.1999, замінивши Конвенцію 1995 р. та ставши засновницьким актом Міжнародної угоди про зерно 1995 р.

У русаї світової продовольчої проблеми з метою підвищення її якості була прийнята і Паризька декларація з підвищення ефективності зовнішньої допомоги від 02.03.2005, яку підтримали уряди 122 країн і Європейська комісія, а також 27 міжнародних організацій, у тому числі 6 регіональних банків розвитку, Світовий банк, Організація економічної співпраці і розвитку, а також ряд неурядових організацій. Загалом, прийнятий документ був присвячений питанням стратегій допомоги, врахуванню потреби та підкреслював необхідність оцінки ефективності дій як донорів, так і їх партнерів.

За найбільш поширеними сучасними поглядами, надання продовольчої допомоги засуджується у зв'язку з тим, що вона призводить до створення нових форм залежності як людини, так і держави в цілому, містить у собі небезпеку знищення місцевих ринків та підтримує комерційні підґрунтя торгівлі. Зокрема, на думку О. де Шуттера, прийнято вважати, що держави виконують свої зобов'язання за Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., якщо вони надають допомогу у ліквідації стихійних лих та гуманітарної допомоги під час надзвичайних ситуацій. Разом з тим, коли в основі продовольчої допомоги лежать певним чином оцінені потреби і вона має чітку адресність, продовольча допомога може відігравати важливу роль також і в ситуаціях, що не вирізняються надзвичайним характером. Далі О. де Шуттер зазначав, що, незважаючи на скорочення обсягів продовольчої допомоги за останні роки, на даний час поставляється близько 10 млн тонн продуктів на рік приблизно для 200 млн осіб, які потребують такої допомоги, і за оціночними даними вартість такої допомоги складає 2 млрд дол. США [7, с. 4–6].

Потрібно зазначити, що прийняття конвенцій про надання продовольчої допомоги є подіями надзвичайної важливості для міжнародної спільноти, оскільки зазначені документи покликані накладати на сторони юридичні зобов'язання щодо обсягів продовольчої

допомоги, сприяти забезпеченню світової продовольчої безпеки та дозволяють належним чином реагувати на надзвичайні ситуації з продовольством на глобальному рівні. У некритичних ситуаціях продовольча допомога повинна надаватися учасниками у максимально можливих межах відповідно до завчасного планування, оскільки воно надасть можливість відкоригувати поєднання продовольчої допомоги і розроблених національними урядами власних програм розвитку.

Спеціальний доповідач з права на харчування О. де Шуттер виділив декілька проблемних питань, пов'язаних з Конвенцією про надання продовольчої допомоги, зокрема: оцінка виконання державами своїх зобов'язань відповідно до Конвенції повинна передбачати дотримання ними ст. XIII, у якій викладені їх зобов'язання з міжнародного права забезпечувати, щоб надана допомога не призводила до порушень права на харчування у країні, яка її отримує; існування невідповідності між зобов'язаннями (поставками продовольчої допомоги) та потребами; ґрунтування допомоги, яка надається державі, на належному котируванні районів продовольчої вразливості та незахищеності у цій державі; висловлення зобов'язання учасників Конвенції не у пшеничному еквіваленті, а іншим чином [7, с. 12–14].

Деякі з цих недоліків були виправлені в оновленій редакції Конвенції з продовольчої допомоги (Food Assistance Convention) [8], яка була прийнята 25.04.2012 у Лондоні. Метою нової конвенції є звернення уваги на навразливіші верстви населення, використовуючи при цьому більше інструментальних засобів, які тепер включають кошти, продукти харчування, забезпечення джерел існування у надзвичайних ситуаціях та у ситуаціях відновлення. Кінцевою метою Конвенції проголошена боротьба з голодом у світі, сутність її полягає в тому, що вона регламентує порядок правових міжнародних відносин між донорами та державами-отримувачами допомоги з тим, щоб забезпечити стабільне, безперебійне постачання продовольства, введене у національні стабілізаційні програми, з метою покращення ситуації з продовольчої безпеки і підтримання боротьби з голодом.

Для прикладу ми можемо навести діяльність одного з найбільших світових донорів продовольчої допомоги – Єврокомісію, яка тільки в 2011 р. виділила 509 млн євро на гуманітарну продовольчу допомогу та проекти із забезпечення продовольством, що були реалізовані разом з 57 організаціями у 47 країнах світу. В 2010 р. Єврокомісія підтримала приблизно 100 млн осіб, яким загрожувала гостра продовольча небезпека. Остання Конвенція з продовольчої допомоги як міжнародна угода обговорювалася на рівні Євросоюзу та 25 країн. Разом з тим, для завершення її ратифікації Євросоюзом необхідна згода Європарламенту.

Конвенція з продовольчої допомоги, яка була прийнята у 2012 р., по суті, є переглянutoю Конвенцією 1999 р., разом з тим

вона містить деякі важливі переваги. Так, на відміну від своєї попередниці, яка передбачала надання продовольчої допомоги у зерновому еквіваленті, остання Конвенція орієнтована на поживне продовольство у цілому і залишає на розсуд сторін-учасниць вибір надання допомоги у зерновому або у грошовому еквіваленті. Разом з тим, одним з її недоліків було проведення перегляду Конвенції між сторонами-учасницями без участі держав, яким призначена майбутня допомога, і без представників громадянського суспільства.

Конвенція 2012 р. виходить з того, що наявність первинної відповідальності за власну безпеку продовольства у держав передбачає прогресивну реалізацію права на адекватне харчування відповідно до того, як воно викладене у таких документах, як, зокрема, Добровільні керівні принципи з прогресивної реалізації права на адекватне харчування у контексті національної безпеки, що були прийняті Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) у 2004 р., Декларація, Світового саміту з продовольчої безпеки 2009 р., Декларація тисячоліття 2000 р. та ін.

Нова редакція Конвенції ґрунтується також на необхідності для держав-донорів виконувати свої мінімальні щорічні зобов'язання з продовольчої допомоги. Зокрема, невиконана частина мінімального зобов'язання приєднується до такого зобов'язання на наступний рік, у випадку перевищення мінімальних зобов'язань не більше ніж на 5 % надлишок може бути зарахований як частина внеску на наступний рік.

Передбачається, що сторони повинні виконувати всі угоди продовольчої допомоги таким чином, щоб виключити шкідливе втручання у місцеве виробництво, стан ринку. Забезпечення продовольчої допомоги ґрунтується на бажанні захистити засоби до існування та підсилити впевненість особливо вразливих груп, місцевих народів у безпечному майбутньому, пом'якшувати та долати кризові стани продовольчої безпеки. Встановлюється заборона на використання продовольчої допомоги з комерційною метою і для покращення ситуацій на ринках сторін, що беруть у ній участь.

Підсумовуючи викладене, потрібно зазначити, що на відміну від попередніх редакцій Конвенція 2012 р. більше наближена до продовольчої проблеми населення, забезпечує продовольчу допомогу, ґрунтуючись на застосуванні безпечних і якісних стандартів, поваги культурних і місцевих дієтичних звичаїв, на харчових потребах, підтримує гідність населення, яке отримує продовольчу допомогу. Оскільки очікується, що нова Конвенція набуде чинності не пізніше 01.01.2013, можливості її практичного впровадження потребують подальших досліджень.

Список літератури: 1. Економічні, соціальні й культурні права / під ред. А. Ейде, К. Краузе, А. Розаса. – О. : Бахва, 2006. – 728 с. 2. Golay C. The right to food and access to justice: examples at the national, regional and international levels / C. Golay. – Rome : FAO, 2009. – 65 p. 3. The right to adequate food (Art. 11) : General comment 12 E/C.12/1999/5 : [12.05.1999] [Електронний ресурс] / Committee

on Economic, Social and Cultural Rights. – [5 p.]. – Режим доступу: http://www.fao.org/righttofood/common/ecg/51635_en_General_Comment_No.12.pdf. **4.** The right to food. Guide through applicable international law / ed. K. Tomasevski. – Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1987. – 375 p. **5.** Renegotiation the Food Aid Convention: background, context, and issues / J. Hoddinott, M. J. Cohen. – Washington, DC : IFPRI, 2007. – 30 p. **6.** Конвенція про надання продовольчої допомоги : від 13.04.1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_377. **7.** Роль співробітництва в цілях розвитку і продовольственої допомоги в здійсненні права на достаточне харчування: перехід від благодійності до обов'язковості : Доклад Спеціального докладчика по вопросу о праве на питание Оливье Де Шуттера : A/HRC/10/5 : [11.02.2009] [Електронний ресурс] / Организация Объединенных Наций, Генеральная Ассамблея, Совет по правам человека. – 34 с. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G09/107/64/PDF/G0910764.pdf?OpenElement>. **8.** Food Assistance Convention : [as adopt. on 25.04.2012 at London ; expect. to come into effect on 01.01.2013] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foodaidconvention.org/Pdf/FoodAssistance/FoodAssistance.pdf>.

Надійшла до редколегії 30.10.2012

Статья посвящена истории развития предоставления международной продовольственной помощи и деятельности государств в борьбе с голодом. Особое внимание уделено новой редакции Конвенции о продовольственной помощи, принятой в 2012 г., и её значению для международного сотрудничества государств.

The article is dedicated to history of the development of the granting international food helping and the activity of the states in fighting against hunger. A special attention is spared to a new edition of Food Assistance Convention, accepted in 2012, and its importance for the international cooperation of the states.

УДК [340.12:342.57](470)"18"

С. Д. Сворақ

НАРОДОВЛАДНІ ІНСТИТУТИ У ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ ДЕКАБРИСТІВ

Розглянуто філософсько-правові й державно-політичні концепції та погляди декабристів на трансформацію державного ладу Російської імперії. Запропоновано враховувати розробки декабристів у процесі розбудови народовладних інститутів в Україні та у майбутньому державно-правовому устрої країни.

Актуальність теми цього дослідження зумовлена недостатнім вивченням ідей, поглядів, переконань і державно-правових уподобань декабристів, фрагментарністю спроб теоретичного аналізу їх праць, що вписані у традиції демократичної думки. Дослідження державно-правових поглядів декабристів у радянські часи значною мірою були обтяжені марксистсько-ленінським класово-пар-

© Сворақ С. Д., 2012

тійним підходом, застосовуючись тільки для підкріплення панівної ідеології, у тому числі й для скріплення великодержавницьких імперських амбіцій Москви. Проблеми дослідження народовладних ідей і поглядів вітчизняних авторів, у тому числі й першої половини XIX ст. сьогодні є особливо актуальними поряд із суто науковим інтересом також мають велике політичне й державотворче значення. Актуальність означеної теми дослідження значною мірою зумовлена ще й суто українською практичною обставиною, адже особливості сучасного державотворення визначаються наполегливим пошуком народовладних інститутів, теорій, ідей та поглядів, які історично були притаманні національній правовій культурі.

Нігілістичне ставлення до визнаних народоправних традицій української нації ставить під сумнів і саму можливість творчого розвитку сучасних інститутів народовладдя та механізму захисту прав і свобод громадян України. Як наслідок, незважаючи на наявність багатьох наукових досліджень з проблем народовладдя в українській історії держави і права, більшість дослідників і в наш час плутаються у застосуванні базових методологічних засад, переходячи з цивілізаційних та загальнолюдських на засади марксизму-ленінізму, керуючись не стільки державно-правовими та загальнофілософськими принципами дослідження ідей народовладдя в історії української нації, скільки політичними міркуваннями щодо оцінки творчості відомих вітчизняних дослідників, зокрема М. Грушевського, Д. Донцова, М. Міхновського тощо, тоді як система поняттєво-категоріального інструментарію будується за марксистською схемою.

Так чи інакше, але традиція вивчення народовладних ідей в українській історії держави і права зазнає змін і формується сьогодні у новому руслі – загальноцивілізаційному. Усе яскравіше виявляється тенденція аналізу генези народовладдя в історії української держави і права в цілісній моделі цивілізаційного розвитку з досить сильним політичним акцентом. В. Смолій та В. Левенець вважають, що «історичні сюжети часто інтерполюються в обґрунтуванні стратегій протилежних політичних векторів. Спрощені інтерпретації минувшини легітимізують сьогодення, надають певної переконливості державній політиці» [1, с. 11].

Таким чином, ідеї народовладдя як особлива історична і теоретична форма філософсько-політичного вчення в сучасній літературі дистанціюються від їх базових засад – державності й права нації та народу. Тому сьогодні необхідна ґрунтовна переорієнтація наукових досліджень державно-правової думки вітчизняних науковців, спрямування їх на відродження та формування у процесі українського державотворення національної моделі.

Автор намагається реконструювати логіку мислення декабристів стосовно розуміння ними ідеї народовладдя як на українських землях, так і в Російській імперії у цілому з метою подальшої її розробки сучасною державно-правовою наукою. Серед декабристів,

за далекосяжністю та глибиною наукових поглядів і висновків на сутність народовладдя, виділяються П. Пестель і М. Муравйов. П. Пестель був безпосереднім послідовником народовладних ідей О. Радищева, державно-правові ідеї якого мали слугувати поштовхом до зміни монархічних устоїв у державах, що розвивалися на основі промислового виробництва. Погляди О. Радищева сформувалися під впливом російської дійсності, і зокрема, селянської війни під проводом О. Пугачова, у складі загонів повстанців якої були не лише селяни, але й робітники заводів, фабрик і гірничо-видобувних підприємств. О. Пушкін визнав, що повстання народних мас проти кріпацтва деспотичної монархії Росії «сколихнуло державу від Сибіру до Москви і від Кубані до Муромських лісів» [2, с. 626], а основною причиною масових повстань було перетворення у часи царювання Катерини II сотень тисяч вільних селян на кріпаків [2, с. 625].

О. Радищев через пряме сприйняття державно-правових ідей європейського Просвітництва та безпосередні особисті враження від російської дійсності чудово розумів, що існуюча деспотична монархія в Росії з її репресивними інститутами влади не може мати перспективи в саморозвитку через посилення кріпацтва й придушення вільнодумства. О. Пушкін, розмірковуючи над проблемами петровських реформ, дійшов висновку, що «великий цар розчавив народ під тягарем податків і довів деспотизм до нечуваного ступеня могутності» [3, с. 410]. В. Ульянов-Ленін, даючи оцінку революційно-демократичним силам декабристів, писав: «Нам болісно бачити й відчувати, яким насильством, гнобленням і наругам піддають нашу прекрасну батьківщину царські кати... Ми горді тим, що ці насильства викликають відсіч у нашому середовищі, що це середовище висунуло О. Радищева, декабристів, революціонерів-різничинців 70-х років» [4, с. 107]. Тож бачимо, що О. Радищев у цьому ланцюгу революціонерів-демократів виступає першим.

Ставлення О. Радищева до царської монархії було історично обґрунтоване. Він глибоко проаналізував історію державної правової системи й дійшов висновку, що в Київській Русі протягом усього періоду її розвитку існувало народовладдя. Г. Волков, досліджуючи суспільно-політичну свідомість дворянської демократично орієнтованої інтелігенції, переважно офіцерської групи, зазначає, що праця О. Радищева «Путешествие из Петербурга в Москву» розбудила всю мислячу Росію, що О. Пушкін не міг не віддати належне друкованому слову, коли писав: «Ніяка влада, ніякий уряд не можуть зупинити всеруйнівну дію друкованого слова» [5, с. 136]. Головною ідеєю цієї праці О. Радищева була ідея соборності народу та його влади. «Соборність народу і влади є влада першопочаткова, а тому влада вища, єдина» [6, с. 27].

О. Радищев зумів критично осмислити деспотизм Російської монархії та окреслити мирний шлях реформування державно-правової системи. Однак правляча династія та її оточення сприйма-

ють пропозиції О. Радищева з реформування державних інститутів влади на засадах народовладдя як щось цілковито небезпечне й відповідно застосовували репресивні заходи щодо його особи. Катерина II зрозуміла ідейний задум «Путешествия», побачила у книзі «зневагу до встановленого і прийнятого», а в авторі – «бунтівника гірше Пугачова», і наказала його арештувати. Кримінальною палатою Сенату О. Радищева було засуджено до страти, яку пізніше замінили висланням в Ілимськ [7, с.102]. Після вбивства імператора Росії Павла I Радищеву було дозволено переїхати в Петербург і в 1801 р. він вже перебував на службі в Комісії зі створення законів. Після того, як його знову усунули від активної політичної й державотворчої діяльності, О. Радищев наклав на себе руки.

Працюючи в Комісії, О. Радищев розробив свій проект Цивільного уложення, в якому народному зібранню він надає найвищі владні повноваження, наголошуючи, що «соборна дія народу владу народам постановляє» [6, с. 26]. Цей концепт був слухним і його сприйняли й розвинули майбутні декабристи П. Пестель і М. Муравйов. Після переможної війни над військом Наполеона, котра збагатила суспільно-політичний досвід багатьох офіцерів, вони по-своєму критично осмислили революційні події в Європі, науково розвинули ідеї О. Радищева й почали спільно працювати над формуванням концепції нової, народовладної держави у Російській імперії. Незважаючи на обмеження політичних свобод в Росії, група офіцерів, значна частина яких була спадкоємцями киеворуських князівських династій та козацької старшини, організувалася в таємні політичні спілки, зокрема Союз спасіння, Південне товариство, Північне товариство, Товариство об'єднаних слов'ян. Політичні організації прогресивної частини дворянських офіцерів сформувались у добу революцій у європейських країнах за умов відсутності політичних свобод, удосконалення системи «тиранії Петра, його жорстокості самовладдя» і кріпацтва, коли «деспотизм оточував себе відданими найманцями, які придушували будь-яку опозицію» [5, с. 102].

Після переможної війни 1812 р. в колах прогресивної інтелігенції в Росії почав виявлятися дедалі більший інтерес до теорії демократичного устрою, яка в європейському Просвітництві на той час була панівною ідеологією. Ідеї свободи, рівних прав громадян, суверенності народу вплинули на подальший розвиток державно-правової думки в Росії кінця XVIII – початку XIX ст. і спонукали передову соціальну верству прийняти ці ідеї як аксіоматичну істину. Політична реакція з боку монархічного режиму на вільнолюбство творчої інтелігенції Росії загальмувала поступ, зробила затяжним демократичний рух. Дворянська інтелігенція, намагаючись збагнути сутність Французької революції 1798 р., переорієнтувалась, звернувшись у своєму пізнанні державного устрою до історії держави. Характеризуючи цей процес, П. Кириєвський, близький до демократичних поглядів О. Пушкіна, писав: «Історія в наш

час є центром пізнання наук, природних умов всякого розвитку, спрямування історичне обіймає все. Вік наш – передовсім і переважно історичний» [8, с. 12].

Саме тому вивчення народовладних традицій Київської Русі, до того безпідставно відірване від історії державного устрою, стало головним конструктивним інтересом для декабристів. Під впливом історичного мислення та світорозуміння О. Пушкін, близький за своїми політичними поглядами до декабристів, дійшов висновку, що головним суб'єктом історії є народ. Його твори «Борис Годунов» та «Історія Пугачова» розкривають глибокі роздуми про історичну долю народу і можновладців. У своїх листах до Чаадаєва, з яким він перебував у дружніх стосунках, О. Пушкін висловив думку, що Іван Грозний розгромив багатовікові державні народовладні інститути – вольності Новгородської та Псковської республік, які витримали татаро-монгольську навалу. Борис Годунов відмінив Юр'єв день, Василій Шуйський вперше оголосив себе самодержцем Росії, а Петро I – імператором. Історія доби Петра характеризується «загальним рабством», «усі стани в кайданах без розбору, всі рівні перед його дубиною», «все тремтіло, все мовчазно підпорядковувалося». Насамкінець, Катерина «роздарувала близько мільйона державних селян, тобто вільних хліборобів і закріпачила вільну Малоросію й польські провінції» [5, с. 125].

Протягом тривалого періоду доби молодого О. Пушкіна і декабристів мислителі заповзялися вивчати історію держави і права через призму демократичних ідей європейського Просвітництва. П. Пестель, М. Муравйов, П. Чаадаєв, інші представники декабристського руху опору деспотичній Російській монархії сформували першу, побудовану на методичному критичному скептицизмі та безкомпромісному визнанні народовладних засад, концепцію майбутньої Російської держави після усунення від влади імператорів. Погляди на державній устрій Росії передбачали певне поєднання монархічної форми з народовладдям у вигляді конституційної монархії уможлиблювали існування двох форм правління, у зв'язку з чим М. Муравйов у «Проекті конституції» (1822 р.) зробив спробу утвердити інститут народовладдя. У статті першій та другій розділ досить чітко розглядається народ як суб'єкт влади. У тексті наголошується, що «російський народ, вільний і незалежний, не є і не може бути приналежністю ніякої особи і ніякого сімейства», а джерелом верховної влади є сам народ, якому належить виключне право продукувати основні постанови для самого себе» [9, с. 299]. У цілому ж проект конституції М. Муравйова дивовижно багатий різними пайдними і цінними, хоча загалом консервативними думками про реконструкцію державно-правового устрою Росії.

Серед авторів усіх тогочасних проектів перебудови Російської державності М. Муравйов був першим мислителем, хто визнав існування державницької традиції із динамічною змінною – цивілізованістю, в структурі якої минулі форми народовладдя, зокрема

народне віче, змінювалися новими, без сталого накопичувального розвитку, як, наприклад, у деяких європейських країнах (Англія, Швеція, Норвегія). Оскільки вказані країни мають міцні консервативні традиції, то, на його думку, монархізм в історії російської державності ще має свої ресурси. Консерватизм М. Муравйова сам собою не давав підстав для розгляду інституту монархії як центру наступної стадії розвитку держави і права Росії, а лише для збереження власних досягнень і прихильності до минулих часів, коли князі Київської Русі посідали вільне місце в ході розвитку держави. Його погляди стали базовими для створення глибоко оригінальної державно-патріотичної концепції реконструкції існуючих у Росії інститутів влади.

Дотримуючись історичного погляду на сутність держави і права, М. Муравйов побудував свій «Проект Конституції» у народовладних традиціях Київської Русі. У IV главі «Про народне віче» (ст. 59) він сформулював концепцію народовладдя, у структурі якого виокремив Верховну Думу і Палату народних представників. Власне ці дві інституції народовладдя, на його думку, і повинні бути наділені законотворчими функціями. П. Пестель, на противагу М. Муравйову, в історії держави і права Київської Русі знаходить витоки народоправства у двох державно-правових інститутах: народне віче і Руська правда. Таким чином, концептуальні підходи М. Муравйова і П. Пестеля до проекту нової держави і права Росії сповнені історичними традиціями, які споріднюють державну культуру і народ та становлять основу для спадкоємності державних інституцій, забезпечують націогенез та національно-державну ідентичність.

Декабристи дали приклад позитивного державотворення, показали на практиці, що дійсно наукова думка може бути водночас і критичною, і конструктивною та оригінально-самостійною, піднесли ідею народовладдя у формі народного віча до філософської рефлексії. Вони, на відміну від ідеологів більшовизму і деяких сучасних вітчизняних політиків, не задовольнялися лише критично-негативним розвінчанням Російського деспотичного монархізму, а пішли далі в позитивному націотворчому напрямку, вказавши на попередній розвиток державних інститутів влади і права, зокрема віча і Руської правди Києворуської доби, розвинули їх у позитивному сенсі й пристосували до нових реалій.

Декабристи у своїх проектах конституції майбутньої держави і права Росії доволі часто вживали з великої літери слова «Народне Віче» і «Руська Правда», але не у давньому значенні, яке сформувалося в Київській Русі, а в цілком новому філософсько-правовому розумінні, адекватному своєму часу. Зокрема, П. Пестель вкладає до змісту «Руської Правди» поняття громадянського суспільства і вказує на необхідність сталої рівноваги в обов'язках і правах влади і громадських інститутів заради благочинної діяльності [10, с. 78–79].

Обидва проекти конституції М. Муравйова і П. Пестеля співзвучні у тому, що державно-правове життя народу Росії бачилося їм тим різновидом народовладдя, в якому субстанціональною домінуючою основою виступає спільна добродійна воля народу, а влада полягає не в тому, щоб контролювати поведінку і діяльність громадян, а в тому, щоб зберегти внутрішню цілісність, мир, рівновагу прав і обов'язків. Незважаючи на те, що перша половина XIX ст. у Російській імперії не стала добою глибокого, всебічного і потужного філософсько-політичного та правового мислення, як це було в Англії, Франції чи Німеччині, мислителі Росії і України спромогли високо піднести планку своїх науково-теоретичних філософсько-правових пошуків, наголосити на своєму політичному і етичному завданні змінити деспотичну монархічну владу Росії на демократичну. Саме яскравість і сміливість праць з конституційного права М. Муравйова і П. Пестеля відродили живу історичну ідею народовладдя Київської Русі і привнесли її в суспільно-політичну свідомість російської та української спільноти, особливо в допитливий розум молодого покоління, розширили ретроспективний і перспективний обрій державно-правової демократичної думки.

У політично самоорганізованому русі декабристів показовою була боротьба за права народу на свободу, приватну власність, гідне життя і, найголовніше, за долю народу і держави, у ході якої інтелекція формувала у собі почуття політичної відповідальності. Складні економічні, політичні, соціальні та духовні процеси в кріпосній імперській Росії формували у суспільстві зростаючу протестну напругу, яка поступово переходила від селянських повстань до відкритої критики деспотизму монархічного режиму. Базовою основою політичних конфліктів було закріпачене становище селян, їх незахищеність законом від поміщицького свавілля. П. Пестель в «Руській Правді» піддав нищівній критиці самодержавно-кріпосницький⁴ устрій Росії. Проаналізувавши становище та повноваження інститутів влади і народних мас, він дійшов висновку, що ситуацію в державі можна виправити лише революційним шляхом. В. Ленін дав досить високу оцінку декабристському руху, коли писав, що вони були в той час «найвидатнішими діячами дворянського стану російської визвольної боротьби», «кращими людьми із дворян», які своїми ідеями і практикою «допомогли розбудити народ» [4, с. 93].

Справа вчених-істориків – не діагностувати суперечності між владою і народом у конкретних випадках масових повстань селян і робітників у Росії та Україні, що на той час збурили все суспільство, а дати їм наукові визначення в загальній філософсько-правовій думці, дослідити можливі шляхи реконструкції державного устрою в інтересах народу та організацію реальної практичної боротьби. Незважаючи на те, що повстання декабристів було придушене царським урядом, ймовірно, через те, що вони не до кінця усвідо-

млювали спроможність своєї революційної сили, традиція революційно-демократичної боротьби народів Росії випродукувала ціле історичне дійство. П. Пестель, звинувативши царський уряд і дворянство у тяжкому становищі народу Росії, вказав на антинародну суть самодержавства і висунув положення про необхідність республіканського устрою. Він не вдовольнився лише критикою самодержавства, назвавши його «нестерпним зловладдям», а пішов далі – розробив проект державного устрою на засадах народовладдя [11, с. 227].

І останнє: існує упереджена оцінка проблеми дистанції між декабристами і народом, яку дав В. Ульянов-Ленін, вказавши, що перші були страшенно далекі від другого. Насправді аналіз рівня політичної самосвідомості тогочасного населення імперії доводить протилежне – далеким від декабристів був власне народ. Декабристи мали на меті реконструювати державне життя, наблизити усі правові норми та інститути влади до інтересів і життя народу. Так, на думку дослідників, П. Пестель розумів прагнення численних неросійських народів до незалежності, вважав його цілком закономірним і природним. Однак, він вважав, що народи, які входять до складу Російської імперії, за винятком польського, не готові до самостійного, незалежного політичного існування, а відокремлення призведе до втрати самостійності та підкорення їх іншими державами» [11, с. 227]. Причина такого філософсько-правового бачення майбутнього П. Пестелем полягла в тому, що на тогочасному рівні політичного розвитку окремі народи імперії, окрім поляків, ще чи вже не мали живого досвіду державної організації, тому вони самотужки не здатні були до створення власної держави.

Загалом конструктивна філософсько-правова рефлексія над монархічним устроєм Російської імперії теоретиків декабристського руху визначає пріоритети історії цієї держави, провідним з яких спочатку була груба сила, потім «із століття до століття, із царства до царства був «прогрес» у зміцненні абсолютизму, деспотизму, закріпачення селян, придушення свободи. Іван Грозний, Петро I, Катерина II, насамкінець, Микола I, передавали цю естафету один одному, а необмежена сила уряду, заснована на вікових традиціях рабства і віропідданства, приниження особистості й людської гідності, на темноті й невігластві народу, освячена церквою, підперта багнетами, охопилася густою мережею жандармів, шпигунів, наушників» [5, с. 96–97].

Представники дворянського революційно-демократичного руху Росії першої половини XIX ст., узагальнивши хід державно-історичних подій, прийшли до переконання, що деспотизм і монархія Росії мають бути знищені та замінені народовладдям у формі республіки. Вони усвідомили, що уся слов'янська людність Росії має бути залучена до найрозумнішого, найдосконалішого та наймогутнішого народовладного чинника.

Для сучасного розуміння українського національно-державницького життя важливим є те, що декабристи чи не вперше розкрили історію Росії як імперської деспотичної держави. У своїх поглядах на царювання династії Рюриковичів- Романових вони наголошували на зневажливому і ворожому ставленні влади до народу, особливо до селян і освіченої, прогресивно мислячої інтелігенції, варварській байдужості до повсякденного життя людей. О. Пушкін неодноразово зазначав, що Петро I зневажав людство, може більше, ніж Наполеон. О. Герцен, коментуючи слова О. Пушкіна, писав: «Петро I – найповніший тип епохи, тобто покликаний до життя геній-кат, для якого держава була все, а люди – ніщо» [5, с. 102–103].

Марксизм своїм ідеалом пролетарської єдності затьмарив думку декабристів про роль освіченої соціальної верстви у розбудові народної республіки, що свого часу в масовій свідомості сприяло ствердженню стереотипа партійного вождівства виник культ вождів. Тому не дивно, що значна частина сучасного українського суспільства вірить у творчу силу партійних лідерів. Цей феномен є закономірним розвитком екзистенції вождівської ідеології в суспільну свідомість та традиції культу влади. Декабристи усвідомлювали, що у процесі формування основних інститутів влади в демократичній республіці доволі важливу роль у єднанні народу та формуванні у його свідомості державницького ідеалу відіграє історико-культурний контекст. В. Франкл писав: «Людський пошук смислу є первинною силою життя, а не «вторинною раціоналізацією» інстинктивного потягу» [12, с. 154]. Використання декабристами в душі державницької культури Київської Русі терміна «віче» для іменування вищого інституту державної влади – «народного віча», для народу означало переосмислення його місця в державній системі. Можна сказати, що сьогодні в Україні назва «Верховна Рада» для іменування законодавчої гілки влади до певної міри входить у суперечність зі своїм формально-нормативним контекстом, адже ця назва несе в собі обтяжену радянською спадщиною форму, змістом якої була узурпована компартією вождівсько-тоталітарна влада.

Якщо в наш час йдеться про реформування конституційних засад устрою України, то можна подумати над тим, щоб відтворити назву, яка відповідає ідеї народовладдя і надбанням державницьких традицій, як це одразу ж зробили усі держави колишнього СРСР, у тому числі й сама Росія. На сьогодні лише Україна зберігає незмінною від часів СРСР назву свого законодавчого органу. На нашу думку, у процесі конституційних змін доцільно перейменувати Верховну Раду України на Законодавче Віче України. Ця назва, через уже згадувані конституційні проекти декабристів, тяжіє до української національної демократичної ментальності та сприяє розкодуванню смислів Києворуської держави і права. Водночас пропонуємо змінити всю структуру назв державних інститутів, які несуть більшовицьке слово «рада», на «віче», приміром – Віче Київ-

ського міського самоврядування. Терміни «віче» та «Руська правда» не мають на рівні суспільної свідомості негативної конотації та можуть слугувати у сучасній українській державній рефлексії зануренням до витоків української національної держави і права. Назва «Верховна Рада України», попри вживання самого слова «рада» у козацьку добу і в період Центральної Ради, з огляду на більшовицько-радянське минуле сприймається як щось відірване від національного українського державотворчого коріння, національних імперативів і традиційної культури. Ця по суті більшовицька назва для одного з основних інститутів влади України поза сумнівом справляє підсвідомий тиск на поведінку парламентарів, відтворюючи ситуацію однопартійного гегемонізму.

Список літератури: 1. Смолій В. Парадокси історичного пізнання (замість передмови) / В. Смолій, Ю. Левенець // Україна : політична історія. XX – початок XXI століття / редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – С. 11–14. 2. История философии : в 4 т. / под ред. М. А. Дыника и др. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 1. – 718 с. 3. Плеханов Г. В. Новый защитник самодержавия / Г. В. Плеханов // Избранные философские произведения : в 5 т. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 382–416. 4. Ленин В. И. Из прошлого рабочей печати в России / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. – Изд. 5-е. – М. : Изд-во полит. лит., 1973. – Т. 25. – С. 93–101. 5. Волков Г. Н. Три лика культуры / Г. Н. Волков. – М. : Молодая гвардия, 1986. – 335 с. 6. Радищев А. Н. Опыт о законодательстве / А. Н. Радищев // Полное собрание сочинений : в 3 т. / под ред. Н. К. Пиксанова, В. А. Десницкого, Д. С. Бабкина и Б. Б. Кафенгауза. – М. : JL : Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 3. – С. 5–27. 7. История философии в СССР : в 5 т. – М. : Наука, 1968. – Т. 2. – 602 с. 8. Кириевский П. В. О древней русской истории / П. В. Кириевский // Москвитянин. – 1845. – № 3. – С. 3–28. 9. Муравьёв Н. М. Проект конституции / Н. М. Муравьёв // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов : в 3 т. – М. : Мысль, 1951. – Т. 1. – С. 299–329. 10. Пестель П. И. Русская Правда / П. И. Пестель // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов : в 3 т. – М. : Мысль, 1951. – Т. 2. – С. 73–162. 11. Безродний Є. Ф. Світова класична думка про державу і право : навч. посіб. / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с. 12. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Мысль, 1989. – 318 с.

Надійшла до редколегії 30.10.2012

Рассмотрены философско-правовые и государственно-политические концепции и взгляды декабристов на трансформацию государственного строя Российской империи. Предложено учитывать разработки декабристов в процессе развития народовластных институтов в Украине и в будущем государственно-правовом устройстве страны.

The philosophical legal and public policy concepts and views of the Decembrists on transformation of the political system of the Russian empire are considered. It is suggested to take into account the developments of Decembrists in the process of development of peoples institutions of power in Ukraine and in the future state and legal system of the country.

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ
ТА ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ

УДК 343.23

Г. Є. Бершов**ПОКАРАННЯ ЗА ВТРУЧАННЯ У ДІЯЛЬНІСТЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ**

Розглянуто проблему визначення оптимальних видів та міри покарань за втручання у діяльність судових органів. Проаналізовано низку підходів до визначення моделей конструювання санкції. Резюмовано пріоритет побудови альтернативної, кумулятивної та відносно-визначеної санкції з ознаками як штрафної, так правовідновлювальної дії. На підставі системно-правового аналізу зроблено висновок про наявність низки недоліків у побудові санкцій ст. 376 КК України, наведено пропозиції щодо їх удосконалення.

Проблеми підвищення ефективності кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів сьогодні стоять досить гостро, що обумовлено значним ступенем суспільної небезпечності цього злочину та переважно латентного його характеру.

Суттєвий внесок у розроблення кримінально-правових проблем втручання в діяльність судових органів зробили такі вчені, як С. С. Аскеров, Є. М. Блажівський, І. Ю. Бунєва, А. В. Воронцов, О. С. Горелік, О. І. Друзін, І. М. Залялова, О. О. Кваша, В. І. Осадчий, Л. Н. Попова, Н. А. Попов, Ш. С. Рошковська, А. В. Савченко, М. І. Хавронюк, О. І. Чучаєв та ін. Разом з тим, питання ефективності покарання за цей злочин в наукових працях майже не порушувались, що й зумовляє актуальність теми статті.

Метою статті є характеристика покарання за втручання в діяльність судових органів та визначення шляхів його удосконалення.

Отже, в контексті порушеної проблематики слід зауважити, що окрему ланку доктринального осмислення й практичної реалізації всієї гами телеологічного змісту кримінально-правової заборони становлять проблеми визначення караності діяння. Остаточна функція кримінального права – зазначає П. Лейленд – є визначення, кого слід покарати і яке покарання відповідатиме характерові скоєного злочину [1, с. 128]. Дійсно, в усі часи та у всіх державах покарання за злочини становило й становить одну з основних складових кримінально-правової політики. Як слушно з цього приводу зауважує А. А. Митрофанов, практика застосування покарання передбачає відповідальність, адекватну порушенню існуючого законодавства, тобто, з одного боку, це еквівалентна відплата злочинцю за вчинене, а з іншого – виховний ефект «охолодження емоцій» та гальмування деструктивних настроїв потенційних злочинців [2, с. 87].

Від того, наскільки санкції статті відповідатимуть принципам необхідності та достатності покарання за конкретний вид злочину,

© Бершов Г. Є., 2012

напряму залежатиме ефективність покарання. В цьому аспекті покарання є не лише формою реалізації кримінальної відповідальності – інститутом кримінального права, а й субстратом примусового характеру права як такого, його здатності як регулятора суспільних відносин до стійкості та водночас встановлення, відновлення, гарантування, врешті-решт соціальної справедливості. Недарма В. В. Похмелкін, досліджуючи ієрархію принципів кримінального права, порівнює її з пірамідою, на вершині якої перебуває принцип справедливості [3, с. 24]. Немаловажну роль в забезпеченні останнього відіграє конкретне змістовне наповнення санкції кримінально-правової норми. У зв'язку з цим одним із першочергових завдань кримінально-правових наукових досліджень взагалі й даного дослідження зокрема є критичний аналіз чинних конструкцій покарань та віднайдення моделей (у формі теоретичних концептів та практико-орієнтованих пропозицій й рекомендацій) оптимального поєднання в санкціях статей КК України видів та меж покарань з тим, щоб забезпечити їх відповідність соціальним очікуванням (караність), потужний запобіжний, виправний потенціал, гуманність, узгодженість із системно-правовими принципами юридичної техніки.

Наведені вище параметри бажаної моделі кримінально-правової санкції ґрунтуються на цілях покарання, серед яких законодавцем у ст. 50 КК України виділено кару, виправлення засудженого, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншим особами. Дослідження санкцій ст. 376 КК України на предмет можливості досягнення означених вище цілей, а також відповідності принципам пеналізації здійснюватимемо у двох напрямках: 1) співвіднесення характеру й ступеня суспільної небезпечності втручання в діяльність судових органів видам та межам покарань, які передбачені санкціями ст. 376 КК України; 2) виявлення системно-правових зв'язків кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за втручання в діяльність судових органів, із суміжними нормами та аналіз дотримання принципу домірності покарань.

Здійснене нами в попередніх структурних частинах цієї роботи дослідження суспільної небезпечності втручання в діяльність судових органів наочно засвідчує потребу в криміналізації втручання в діяльність судді. Однак, яким чином визначити необхідне й достатнє покарання? Як продемонстрував здійснений нами аналіз наукової літератури з проблем пеналізації, сучасна кримінально-правова доктрина не має у своєму розпорядженні універсальної, більш-менш конкретної та верифікованої теорії конструювання санкцій. Важливо, проте, підкреслити нерозривний зв'язок криміналізаційних і пеналізаційних процесів. На існування такого зв'язку вказують результати ряду досліджень соціально-психологічних механізмів дії кримінального покарання [2, с. 93–94]. Керуючись цією методологічною настановою, маємо змогу зробити концептуально

важливий висновок: види та межі покарання мають корелювати з характером та глибиною типових особистісних негативних (анти-суспільних) рис злочинців, які, діючи з прямим умислом на втручання в діяльність судових органів, незважаючи на розуміння інституційної для громадянського суспільства важливості незалежності судової влади, допускають ігнорування загальносоціальних інтересів задля задоволення власних егоїстичних спонукань.

Такий підхід до вирішення питання пеналізації дещо перегукується з думкою С. Г. Фельдштейна, який вбачав основне призначення вини в якості критерію призначення покарання [4, с. 35]. І. Я. Козаченко, підтримуючи цю позицію, доповнює її, вказуючи, що в процесі вчинення злочину соціально-психологічний механізм сприйняття дійсності особою відображає не лише нормативні вимоги, які пред'являє суспільство до поведінки, але й ті правові наслідки, які можуть наступити для цієї особи [5, с. 94]. Разом з тим зауважимо, що не лише вина, а й об'єктивний характер суспільної небезпечності діяння в цілому, а також особи, яка допускає його вчинення, мають слугувати критеріями для визначення покарання. Як слушно з цього приводу зазначає В. О. Навроцький, санкція являє собою обчислювальне вираження суспільної небезпеки злочину [6, с. 118].

Отже, аналіз об'єктивних ознак суспільної небезпечності втручання в діяльність судових органів, а також закріпленої законодавцем у структурі Особливої частини КК України та в цілому об'єктованої ієрархії цінності суспільних відносин, що поставлені під кримінально-правову охорону, дозволяє сформулювати певні орієнтири у видах покарань, які, на наш погляд, доцільно закріпити у санкціях ст. 376 КК України.

Перш за все, слід вказати на те, що вчинення досліджуваного злочину посягає на безособистісну сферу суспільних відносин. Останні ж виявляють здатність до повного відновлення внаслідок притягнення особи до відповідальності, якщо, звичайно, вони не пов'язані зі шкодою, що спричинена злочинцем, запобігання якому перешкодило втручання в діяльність судових органів (ч. 2 ст. 376 КК України). Ця обставина, з урахуванням необхідності дотримання принципів соціальної та етичної обумовленості покарання, спонукає до висновку про недоцільність закріплення у санкції ч. 1 ст. 376 КК України покарання у виді позбавлення волі. Натомість, на нашу думку, пріоритет має віддаватися покаранням, що обмежують майнові права засуджених. Саме позбавлення майнового характеру найбільшою мірою відповідає корисливо-егоїстичній мотивації втручання в діяльність судових органів: встановлює пріоритет державного реагування на суспільно небезпечну поведінку, забезпечує дотримання принципу домірності покарання.

Разом з цим, гіпотетично можливо припустити ситуацію вчинення означеного злочину особою зі стійкою антисуспільною установкою. Застосування до такою особи покарання, не пов'язаного з

позбавленням волі, може обумовити повторне вчинення нею злочину та перешкодити відправляння правосуддя, виконанню інших службових обов'язків суддею, тобто реалізувати свій умисел й досягти бажаної мети. Через це є потреба у передбаченні в санкції ч. 1 ст. 376 КК України покарання, пов'язаного з нетривалою ізоляцією особи, яка вчинила злочин від суспільства. На вирішення цього завдання націлений такий вид покарань, як арешт, який, у відповідності до ч. 1 ст. 60 КК України, полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців.

Отже, встановлення покарання за втручання в діяльність судових органів потребує достатньо диференційованого підходу. Найбільш оптимальна форма останньої в науці зазвичай пов'язується з конструюванням альтернативної, кумулятивної та відносно-визначеної санкції [7, с. 136–140] з ознаками як штрафної, так і правовідновлювальної дії [8, с. 51–52; 9, с. 97–99].

Як засвідчує аналіз санкції ч. 1 ст. 376 КК України, вона сконструйована із частковим урахуванням викладених вище позицій: за вчинення втручання в діяльність судових органів (основний склад злочину) передбачене покарання у виді штрафу до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців. Зазначена санкція є альтернативною, так як передбачає три види покарань, кожне з яких може бути застосоване виключно як самостійне, адже вживаний законодавцем між ними сполучник «або» уживається на означення того, що з ряду перелічуваних явищ (покарань) можливе тільки одне. Крім того, вона є відносно визначеною, так як допускає варіацію одного й того самого покарання в певних межах – від мінімального, закріпленого у Загальній частині КК для відповідного виду покарань, до зазначеної у санкції ч. 1 ст. 376 КК межі, як максимальної для злочину з основним юридичним складом втручання в діяльність судових органів.

Наведену санкцію також можна вважати інтегративною, в якій поєднуються штрафні та правовідновлювальні властивості: окрім немайнових позбавлень у виді тимчасової ізоляції від суспільства, а також моральних страждань, обумовлених державним осудом, передбачені й втрати матеріального характеру, які зазнає засуджений у виді штрафу, відрахувань під час відбуття виправних робіт. Ці трати спрямовуються в доход держави та в ідеалі мають використовуватись на фінансування потреб системи протидії злочинності, укріплення засад (в тому числі й фінансових) незалежності судової влади.

Поряд з наведеним, санкція ч. 1 ст. 376 КК України є кумулятивною, адже передбачає можливість застосування штрафу, як додаткового покарання, яке може бути застосоване і як основне. Наявність зазначеного додаткового покарання дозволяє забезпечити досягнення запобіжного, виправного, правовідновлювального

ефекту покарання, адже надає судді можливість індивідуалізувати покарання в тих ситуаціях, коли виникає потреба в тимчасовій ізоляції засудженого від суспільства з одночасним накладенням на нього позбавлень майнового характеру та в інших ситуаціях.

Однак, звертають на себе увагу досить низькі межі покарань у виді штрафу – до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – у санкції ч. 1 ст. 376 КК України. У грошовому виразі, з урахуванням положень ст. 5 підрозділу 1 «Особливості справляння податку на доходи фізичних осіб» розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України, зазначена максимальна межа становить 850 грн. Для порівняння: а) за незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду передбачене покарання у виді штрафу розміром від шестисот (10 200 грн) до тисячі (17 000 грн) неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 1 ст. 376-1 КК України); б) порушення правил порушення вимог законодавства щодо встановлення і використання на транспортному засобі спеціальних світлових або звукових сигнальних пристроїв (ст. 122-5 КУпАП) тягне за собою накладення штрафу від двох тисяч п'ятисот (42 500 грн) до трьох тисяч (51 000 грн) неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Важко пояснити, чому законодавець передбачив більш сувору відповідальність: а) за втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду, аніж за вплив на суддю – реального носія судової влади; б) за суспільно шкідливе діяння аніж за суспільно небезпечне. Таких прикладів непослідовності в питаннях пеналізації, на жаль, багато. Вочевидь, кримінально-правова політика взагалі й у частині пеналізації зокрема має підпорядковуватися єдиному стратегічному напрямку, здійснюватись на засадах системності, науковості та послідовності. Також очевидно й те, що розмір штрафу за втручання в діяльність судових органів потрібно збільшувати.

На цю ж потребу вказує також і та обставина, що у 100 % проаналізованих нами вироків за вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 367 КК України, винесених у 2006–2011 рр., було призначено покарання у виді штрафу, розмір якого варіював від 800 до 850 грн. Тобто судова практика йде шляхом призначення покарання у максимально допустимих в санкції межах. Це наочно засвідчує наявність гострої проблеми щодо необґрунтованості розміру штрафу як основного виду покарання за втручання в діяльність судових органів. Аналогічний висновок маємо змогу зробити й ґрунтуючись на результатах здійсненого нами опитування суддів, відповідно до якого на запитання «Чи є потреба у посиленні кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів?» 100 % (120 осіб) респондентів надали ствердну відповідь.

Варто зауважити, що у ст. 377–379 КК України, в яких сконструйовано спеціальні по відношенню до ст. 376 КК України склади злочинів, такий вид покарання, як штраф, взагалі не передбачено, що зумовлено ліберальністю даного виду покарання. У зв'язку з

цим вважаємо за можливе запропонувати передбачити в санкціях ст. 376 КК України такий вид покарання, як штраф у межах, наближених до максимально допустимих у відповідності до вимог ч. 2 ст. 53 КК України, а також з урахуванням класифікації злочинів за ступенем тяжкості згідно зі ст. 12 КК України. Зокрема, вважаємо за доцільне зберегти конструювання в ч. 1 ст. 376 КК України злочину невеликої тяжкості, враховуючи в основному специфіку його об'єктивних ознак. Відтак пропонуємо внести зміни до санкції ч. 1 зазначеної статті в частині розміру штрафу, змінивши формулювання «до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян» на «до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян». Врахування цієї пропозиції, на нашу думку, підвищить запобіжний та правовідновлювальний потенціал досліджуваної кримінально-правової норми в цілому.

В решті ж видів покарань, передбачених аналізованою санкцією (ч. 1 ст. 376 КК України), вважаємо, законодавець виявив достатню обґрунтованість. Разом з тим, цього не можна сказати про зміст санкції ч. 2 ст. 376 КК України, в якій покарання, що обмежують майнові права засуджених, взагалі не фігурують. Така обставина видається проявом непослідовності в конструюванні санкцій досліджуваної кримінально-правової норми, а також не відповідає принципу домірності покарання з урахуванням корисливо-еґотичної спрямованості втручання в діяльність судових органів.

Крім того, в зазначеній санкції збережено такий вид покарання, як арешт строком до шести місяців, що також передбачено і в ч. 1 ст. 376 КК України. Такий підхід майже повністю нівелює значення кваліфікованих ознак складу втручання в діяльність судових органів, які апріорі виражають його підвищену тяжкість. Остання ж має відобразитися і в більш суворих покараннях. Натомість цією обставиною, як випливає з ч. 2 ст. 376 КК України, законодавцем знехтувано.

Доцільно також звернути увагу й на ту обставину, що склад злочину, сформульований в ч. 2 ст. 376 КК України, в частині його вчинення особою з використанням (зловживанням) своїм службовим становищем є спеціальним по відношенню до загального, передбаченого ч. 1 ст. 364 КК України – «Зловживання владою або службовим становищем». Відтак, за логікою побудови системно-правових зв'язків між правовими нормами, які знаходяться у зазначеному співвідношенні «загальна – спеціальна», санкція ч. 1 ст. 364 КК України має значення базової, яка, по мірі обтяження проявів злочинних діянь, в тому числі й тих, що передбачені іншими статтями, повинна також обтяжуватись. Відтак санкція ч. 2 ст. 376 КК України (щодо вчинення втручання в діяльність судових органів особою з використанням службового становища) *не може передбачати більш м'які покарання*, аніж ч. 1 ст. 364 КК України. Аналіз останньої виявляє наступне: зловживання владою або служ-

бовими повноваженням карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та зі штрафом від двохсот п'ятдесяти до семисот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Таким чином, очевидно видається потреба у внесенні змін і доповнень до санкції ч. 2 ст. 376 КК України із запровадженням до неї такого виду покарань, який може застосовуватись чи як основний, чи як додатковий, як *штраф у розмірі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян*; замість арешту – *обмеження волі на строк до п'яти років*, як покарання більш суворого (наступного за критерієм суворості після арешту відповідно до встановленої чинним законодавством системи покарань) та такого, що відповідає системно-правовим зв'язкам із санкцією ч. 1 ст. 364 КК України. Натомість позбавлення волі вважаємо за доцільне виключити з переліку покарань в досліджуваній санкції. Це зумовлено, зокрема, тим, що зазначений вид покарання й у таких же межах, як і в ч. 2 ст. 376 КК України, передбачений у ч. 1 ст. 377 КК України – «Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного». Склад злочину, що закріплений в ч. 1 ст. 377 КК України, є спеціальним по відношенню до загального, сконструйованого в ст. 376 КК України, посягає не лише на відносини у сфері правосуддя, а й на життя, здоров'я, відносини власності, а тому має перевищувати санкцію останньої. Крім того, як слушно зауважує П. Лейленд, надмірні вирокі про ув'язнення можуть тільки ускладнити проблему, призвівши до інституціоналізації злочину, а зрештою – до зростання злочинності [1, с. 128]. Вилучення такого виду покарання, як позбавлення волі, зі змісту санкції ч. 2 ст. 376 КК України, однак при одночасному запровадженні нових та посиленні існуючих, що зазначені нами вище, відповідати-ме й тенденціям гуманізації вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність, сприятиме зниженню ціни злочинності за рахунок зменшення пенітенціарної статті витрат, а також протидії процесам призонізації та пов'язаної з нею криміналізації осіб, які відбувають покарання в кримінально-виконавчих установах закритого типу.

Таким чином, наше дослідження виявило низку недоліків, пов'язаних з необґрунтовано низьким рівнем верхньої межі штрафу як основного виду покарання, та низку порушень принципів системно-правових зв'язків.

Пошук можливих шляхів удосконалення покарання за втручання в діяльність судових органів надав можливість запропонувати зміни та доповнення, які можливо, на нашу думку, викласти в такій редакції:

1) санкція ч. 1 ст. 376 КК України: *«карається штрафом до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або*

виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців»;

2) санкція ч. 2 ст. 376 КК України: *«караються штрафом у розмірі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років або обмеження волі на строк до п'яти років».*

Список літератури: 1. Лейленд П. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англійський підхід) / Пітер Лейленд ; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1996. – 207 с. 2. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А. А. Митрофанов. – О. : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. – 132 с. 3. Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность / В. В. Похмелкин. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1990. – 177 с. 4. Фельдштейн С. Г. Психологические основы и юридические конструкции форм виновности в уголовном праве / С. Г. Фельдштейн. – М. : Тип. Яцкова, 1903. – 267 с. 5. Козаченко И. Я. Личностный аспект уголовной ответственности / И. Я. Козаченко // Актуальные проблемы правовой защиты личности в уголовном судопроизводстве. – Ярославль : Изд-во Яросл. гос. ун-та, 1990. – С. 92–98. 6. Навроцький В. О. Значення санкції в статті кримінального закону для кваліфікації діяння / В. О. Навроцький // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 3. – С. 117–125. 7. Кругликов Л. Л. Юридические конструкции и символы в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, О. Е. Спиридонова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 336 с. 8. Книженко О. О. Актуальні питання класифікації санкцій у кримінальному праві / О. О. Книженко // Європейські перспективи. – 2010. – № 4. – С. 51–56. 9. Малков В. П. Кумулятивные санкции в советском уголовном праве / В. П. Малков // Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства. – М. : ИГП АН СССР, 1990. – С. 97–101.

Надійшла до редколегії 25.12.2012

Рассмотрена проблема определения оптимальных видов и меры наказаний за вмешательство в деятельность судебных органов. Проанализирован ряд подходов к определению моделей конструирования санкции. Резюмирован приоритет построения альтернативной, кумулятивной и относительно-определенной санкции с признаками как штрафного, так и праввосстанавливающего действия. На основании системно-правового анализа сделан вывод о наличии ряда недостатков в построении санкций ст. 376 КК Украины, сформулированы предложения по их усовершенствованию.

The problem of decision of optimal kinds and measure of punishments for interference with activity of judicial bodies is considered. The row of goings near the decision of models of constructing of sanction is analysed. The priority of construction of alternative, cumulative and relatively-certain sanction with signs both penalty and law-restitution actions is summed up. On the basis of system-legal analysis it is concluded about the presence of row of defects in the construction of an art. 376 CC of Ukraine sanctions, suggestions are set forth on their improvement.

УДК 343.9(477)

Є. М. Блажівський**ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ МОНІТОРИНГУ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

Розглянуто проблемні питання формування інформаційних ресурсів моніторингу протидії злочинності. Особливу увагу приділено елементно-компонентним ознакам кримінологічної характеристики злочинів та її відмежуванню від суміжних категорій.

Наукове пізнання протидії злочинності відбувається через відповідну дослідницьку діяльність, об'єктами якої є злочинна діяльність та діяльність зі здійснення антикриміногенного впливу. Результатами наукової діяльності є розробка теоретичних положень, рекомендацій з окремих методичних, організаційних або тактичних аспектів практичної діяльності щодо протидії злочинності. Значне місце при цьому відводиться науковим розробкам питань моніторингу протидії злочинності.

Здійснюючи розробку даної проблематики, слід мати об'єктивну інформацію, яка дозволить виділити її специфічні властивості та ознаки. Узагальнення та аналіз злочинної діяльності і практики протидії дозволяє одержати докладну характеристику суспільно небезпечних діянь окремого виду. Злочин, будучи за суттю актом взаємодії людини і навколишнього середовища, містить сукупність ознак, які характеризують зовнішню і внутрішню природу протиправної діяльності. Сукупність цих ознак може піддаватися дослідженню в криміналістичному, кримінально-правовому, кримінальному процесуальному і кримінологічному аспектах.

Незважаючи на те, що проблематика галузевих характеристик злочинів досліджена в правовій науці досить повно, сьогодні щодо окремих із них, зокрема кримінологічної, висловлені доволі суперечливі точки зору: від необхідності її подальшої розробки і вивчення до твердження про повну ілюзорність даного поняття. Усунення цієї проблеми становить важливий науковий інтерес, тому що пов'язане з визначенням вихідних позиційних положень для цілого пласту правових досліджень.

Метою написання цієї статті є визначення спільних рис окремих наукових характеристик видів злочинів та міжсистемних зв'язків, що існують на рівні формування інформаційних основ та аналітичних підходів у межах моніторингу протидії злочинності. Наукова новизна проведеного дослідження полягає в обґрунтуванні висновку про наукову доцільність, значущість та спроможність указаних характеристик.

Слідча та судова практики свідчать про те, що ефективне вирішення завдань, визначених кримінальним і кримінальним процесуальним законодавством, є можливим тільки в результаті удосконалення моніторингових процедур, запропонованих стосовно окремих видів або груп злочинів з урахуванням основних

принципів та загальних положень кримінологічної теорії. Необхідне поглиблене подальше дослідження основних кримінологічних проблем забезпечення цієї діяльності, здатне розширити теоретично та практичну базу розробки окремих методик моніторингу, що особливо актуально, коли мова йде про доволі поширені злочини.

Із самого початку процесу формування загальної теорії попередження злочинності [1, с. 12–13] відчувалася необхідність надання певної системи узагальнених відомостей про найбільш виразні ознаки певного виду злочинів, що має передувати безпосередньо розробленню комплексів методичних рекомендацій стосовно організації та провадження профілактичного впливу. На різних етапах становлення цієї наукової парадигми кримінологи вирішували це завдання по-різному.

На підставі аналізу та узагальнення різних методологічних підходів до визначення вихідних засад побудови системи попередження окремого виду або групи злочинів переважна більшість науковців схиляються до думки, що її основою є кримінологічна характеристика злочину [2, с. 201–202; 3, с. 5].

Цілком погоджуючись із цією точкою зору, зазначимо, що, перше, тільки кримінологічна характеристика, на відміну від кримінально-правової або криміналістичної характеристик, найбільш повно враховує типові відомості про особу злочинця та жертву злочинного посягання, використовувані злочинні механізми тощо, які мають принципове значення з точки зору організації попередження злочинів даного виду, встановлення та викриття винних осіб.

Однак протягом усього періоду розвитку уявлень про кримінологічну характеристику злочинів учені були єдині, мабуть, тільки у визнанні наукового значення даної категорії та її системного характеру. На цьому єдність у розумінні сутності кримінологічної характеристики вичерпується, і ми маємо справу з авторськими інтерпретаціями. Причому ситуація погіршується тим, що запропоновані нововведення деяких авторів не завжди узгоджуються між собою, і ми отримуємо подекуди неаргументовані авторські трактування, що претендують на оригінальність, але насправді призводять до розмивання категорії, втрати нею чіткості та визначеності. Немає ясності в питанні, чи є кримінологічна характеристика продуктом практичного розслідування конкретного злочину, чи вона – результат наукового узагальнення певної категорії кримінальних справ; охоплюється нею тільки сфера злочину чи також сфера протидії; є вона результатом кримінологічного дослідження чи представляє його програму, яке її методологічне і методичне значення. Незважаючи на інтенсивність розробок, у кримінологічній літературі цілісна концепція даної категорії відсутня.

Це насправді величезний спектр питань, які не під силу розглянути в рамках однієї статті, тому ми зупинимося лише на деяких із них, на наш погляд, найпринциповіших і найменш розглянутих у науковій літературі.

Категоріальний статус кримінологічної характеристики злочинів визнається багатьма вітчизняними і закордонними дослідниками, зокрема А. І. Алексєєвим, І. Г. Богатирьовим, С. Є. Віциним, В. В. Голіною, О. І. Гуровим, А. М. Давиденком, А. І. Долговою, А. П. Закалюком, А. Ф. Зелінським, О. Г. Кальманом, О. Г. Колбом, В. М. Кудрявцевим, О. М. Литваком, О. М. Литвиновим, Г. М. Міньковським та ін.

Її наукова значущість підтверджена численними дисертаційними, монографічними дослідженнями і науковими статтями. За останні півстоліття фактично жодна кримінологічна робота не розроблялась без формування кримінологічної характеристики відповідного виду злочину і рекомендацій з використання її даних для вибору найбільш ефективних форм і методів профілактичної діяльності.

Крім того, слід обов'язково враховувати той факт, що науковий підхід до вивчення соціальних явищ обумовлює впорядкований, послідовний розгляд досліджуваних проблем з метою розроблення певної системи прикладних, практичних рекомендацій, спрямованих на організацію моніторингу і цілеспрямованого профілактичного впливу на певні об'єкти. У реальному житті злочинність виявляється у формі окремого злочину, вчиненого конкретним індивідом, або виду (групи) злочинів, учинених певним контингентом осіб. Для того, щоб попереджати злочини та їх види (групи), необхідно мати достатню для зазначених цілей інформацію.

Кримінологічна характеристика і є тією сукупністю даних (достатньою інформацією) про певний вид (групу) злочинів або конкретне злочинне діяння, використовуюваною для їх профілактики [4, с. 211].

Кримінологічна характеристика – це результат здійснення кримінологічного моніторингу; саме після неї починається процес розробки та реалізації заходів профілактики злочинів. Якщо розглядати останню як цілісну систему, то кримінологічна характеристика є однією з її складових частин, а іншою є розробка та реалізація профілактичних заходів.

Отже, кримінологічна характеристика є основною категорією науки кримінології, що має пряме відношення до кримінологічного впливу. Жодне із запропонованих в якості компенсації нововведень не може замінити або покращити реалізацію функцій і завдань, притаманних кримінологічній характеристиці злочинів, – акумулювати опис характерних, типових якостей, властивостей та ознак злочинів і бути основою для розробки науково-практичних рекомендацій щодо їх профілактики.

Щодо взаємодії кримінологічної та інших характеристик, зокрема кримінально-правової та криміналістичної, то вивчення спеціальної наукової та методичної літератури з цих питань дозволило наочно переконатися в тому, що кримінально-правова характеристика конкретного виду злочину прямо або опосередковано

розглядається практично усіма дослідниками кримінологічної проблематики. Мабуть, тому останніми роками в юридичній літературі з'явилися пропозиції про необхідність відмовитися від аналізу кримінально-правової характеристики злочинів і створити кримінологічно-криміналістичну або соціально-правову характеристики злочину. Основним аргументом для обґрунтування цієї тези наводиться доцільність усунення дублювання деяких положень.

На наш погляд, цей аргумент не є переконливим, адже кримінально-правова характеристика є матеріальною основою кримінологічної характеристики злочинів. Не викликає також сумнівів особливе значення для методики профілактичного впливу кримінально-правового поняття злочину, складу злочину та загальних положень, правил і процедур кримінально-правової кваліфікації злочинів. Утім, використання положень кримінально-правової характеристики обмежується специфічними завданнями, які поставлені перед теорією протидії злочинності, а саме розробити та запропонувати рекомендації з організації та здійснення антикриміногенного впливу. Їх комплекс діалектично залежить від сукупності факторів, які супроводжують та прямо або опосередковано впливають на хід профілактичної діяльності.

Тому вважаємо, що в рамках кримінологічних робіт повинна даватися не розгорнута кримінально-правова характеристика злочинів, а стисла, адже розробка цієї характеристики не відноситься до предметної та профільної сфери відповідних досліджень. Слід розглядати і зупинятись лише на тих положеннях, які традиційно відносяться до кримінального права, без яких важко встановити конкретні завдання профілактичного впливу і правильно визначити обставини, що підлягають корекції.

Не можна залишити поза увагою й питання про системно-структурну подібність кримінологічної та криміналістичної, а за великим рахунком і кримінально-правової характеристик. Відома думка, що, наприклад, криміналістична характеристика є лише неоригінальним набором окремих кримінально-правових і криміналістичних відомостей, позбавлених новизни [5, с. 274].

Конкретний зміст кримінологічної характеристики полягає у виявленні всіх ознак, які складають у своїй сукупності та взаємозв'язку її структуру. Тут можна виділити такі групи елементів:

- кримінологічно значущі ознаки злочину;
- дані, які характеризують кримінологічну ситуацію вчинення злочину;
- ознаки, які визначають специфіку діяльності з попередження злочинів.

До першої групи належать: дані про предмет злочинного посягання, дані про особу злочинця, мотив та мету злочину; дані про особу потерпілого. До другої: статистична поширеність злочинів; дані про соціальні умови (обстановку) злочину (соціально-політична; соціально-економічна; час; географія; соціальне середовище

тощо). До третьої: причини злочинів; наслідки злочинів; механізм злочину; обставини, що сприяють злочинам [4, с. 213].

Чи можна при цьому стверджувати, що ця «основа» є системою суто кримінологічних ознак? Чи можна стверджувати, що дані про особу злочинця і потерпілого, предмет і наслідки посягання вивчаються тільки в кримінології? Ні, дослідження цих властивостей є значущим і для кримінального права, і для криміналістики, і для інших наук кримінального циклу.

У зв'язку з цим зазначимо, що включення в кримінологічну характеристику злочинів елементів, які «запозичені» із кримінально-правової або криміналістичної та інших характеристик, – цілком природний процес, корисний і виправданій, якщо вони мають кримінологічне значення. Отож видається правильним вести мову не стільки про самостійну систему кримінологічних ознак злочинів, скільки про вивчення певної сукупності ознак, значущих і для кримінології, і для інших наук, але в іншому аспекті, обумовленому специфікою цілей і завдань формування відповідної галузевої характеристики та окремої системи знань.

Кримінологічна характеристика специфічна за своєю суттю. Хоча її елементи забезпечують пізнання елементів складу злочину і обставин злочинної діяльності, вона їх не повторює. Наведення елементів кримінологічної характеристики побудовано так, що вони несуть інформацію, яка має суто кримінологічне значення: пошукове та профілактичне. Ключові кримінально-правові та криміналістичні поняття в кримінологічній характеристиці використовуються лише як правова оболонка для наповнення її кримінологічним змістом.

Цей зміст разом із кримінологічними ознаками складають кореляційні зв'язки та залежності між елементами характеристики, що сприяють визначенню невідомих компонентних складових.

З урахуванням викладеного можна зробити наступні висновки.

1. Жодна з галузевих характеристик не здатна всебічно охопити ознаки, що мають важливе значення для організації та здійснення моніторингу протидії злочинності. Відомості, наведені в цих характеристиках, не однопорядкові і не конкуруючі, хоча і досить близькі за суттю. Вони призначені для вирішення різних завдань і є складовими елементами різних систем, тому повинні бути досліджені паралельно і в комплексі.

2. Кримінологічна характеристика злочинів може розглядатися у двох аспектах: 1) як поняття, що безпосередньо характеризує особливе явище (продукт діяльності людини) з виділенням у ньому характерних якостей, в яких відображаються його кримінальні властивості; 2) як поняття, що є науковою абстракцією та містить у собі загальні риси, властиві кримінологічним характеристикам певних груп злочинів.

3. Як будь-яка вихідна для науки категорія, кримінологічна характеристика являє собою абстракцію, значення якої обумовлю-

ється закладеними в ній можливостями змістовної інтерпретації охоплюваного класу явищ.

4. Прикладний характер кримінологічної характеристики забезпечують установлені в ході дослідження кореляційні зв'язки та залежності між її елементами, що сприяє визначенню невідомих компонентних складових.

Список літератури: 1. Теоретические основы предупреждения преступности / отв. ред. В. К. Звирбуль, В. В. Клочков, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1977. – 255 с. 2. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність. Кримінологічно-правове дослідження / О. М. Литвак. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 280 с. 3. Курс кримінології: Особлива частина : підручник: у 2 кн. / [М. В. Корнієнко, В. Б. Романюк, І. М. Мельник та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 480 с. 4. Криминология : учебник / под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, проф. В. Е. Эминова. – М. : Юрист, 1995. – 512 с. 5. Белкин Р. С. История отечественной криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 1999. – 496 с. 6. Кустов А. М. К вопросу о криминалистической характеристике преступлений и механизме преступления / А. М. Кустов // Научная состоятельность криминалистической характеристики преступления (По материалам Криминалистических чтений) : информ. бюл. – 2002. – № 17. – С. 24–30. 7. Юхно О. О. Проблеми запобігання крадіжкам приватного майна громадян на пасажирському залізничному транспорті : монографія / О. О. Юхно. – О. : ОЮІ ХНУВС, 2006. – 202 с.

Надійшла до редколегії 17.12.2012

Рассмотрены проблемные вопросы формирования информационных ресурсов мониторинга противодействия преступности. Особое внимание уделено элементно-компонентным признакам криминологической характеристики преступлений и ее разграничению со смежными категориями.

The problem questions of branch descriptions crime prevention monitoring information forming are considered in the article. Special attention is paid to the components of criminology description and to its differentiating with contiguous categories.

УДК [343.9:343.56](477)

**А. А. Вознюк,
Р. О. Пиняга**

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАЙНЯТТЯМ ГРАЛЬНИМ БІЗНЕСОМ

На основі матеріалів слідчої практики розглянуто основні положення криміналістичного вчення про особу злочинця у справах про злочини, пов'язані із зайняттям гральним бізнесом, як важливий елемент їх криміналістичної характеристики.

З прийняттям законів України «Про заборону грального бізнесу в Україні» від 15 травня 2009 р. [1], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства © Вознюк А. А., Пиняга Р. О, 2012

про заборону грального бізнесу в Україні» від 22 грудня 2010 р. гральний бізнес в Україні заборонено. Незважаючи на посилення державно-правової протидії цьому явищу, зокрема доповнення Кримінального кодексу (далі – КК) України ст. 203-2, в якій встановлено кримінальну відповідальність за зайняття гральним бізнесом, досі ще спостерігаються численні випадки незаконної організації та проведення азартних ігор з наданням можливості доступу до них невизначеному колу зацікавлених осіб, зокрема неповнолітнім.

З огляду на зазначене, протидія злочинній діяльності осіб, які займаються гральним бізнесом, визнається пріоритетним напрямом у діяльності правоохоронних органів, зокрема ОВС, до підслідності яких віднесено злочини цієї категорії.

Розв'язанню теоретичних проблем щодо визначення особи злочинця присвячено багато досліджень, зокрема у криміналістичній літературі [28]. Основні положення про суб'єкт злочину, передбаченого ст. 203-2 КК України, вже розкрито у науково-практичному коментарі до КК України О. О. Дудоровим [9, с. 591], у методичних рекомендаціях «Виявлення, документування та розслідування злочинів, пов'язаних з наданням послуг грального бізнесу» колективу авторів Національної академії внутрішніх справ та Головного слідчого управління МВС України [10, с. 10–11]. Питання кримінологічної характеристики злочинців, які організовують незаконні азартні ігри, висвітлено у дисертаційному дослідженні Н. О. Петричко [11]. Водночас формування методики розслідування цих злочинів вимагає уточнення їх криміналістичних ознак, зокрема, пошукових рис особи злочинця.

Отже, метою цієї статті є комплексне дослідження особи злочинця у справах про злочини, пов'язані із зайняттям гральним бізнесом, як одного з елементів їх криміналістичної характеристики.

Дослідження особи злочинця у справах про злочини, пов'язані із зайняттям гральним бізнесом, потребує наукового аналізу законодавчого регулювання у цій сфері суспільних відносин. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про заборону грального бізнесу в Україні» від 15 травня 2009 р., гральний бізнес – діяльність, пов'язана з організацією, проведенням та наданням можливості доступу до азартних ігор у казино, на гральних автоматах, комп'ютерних симуляторах, у букмекерських конторах, в інтерактивних закладах, в електронному (віртуальному) казино незалежно від місця розташування сервера [1]. Залежно від способу вчинення цього злочину можна виокремити такі категорії злочинців: 1) ті, що організовують азартні ігри; 2) ті, що проводять азартні ігри; 3) ті, що надають доступ до азартних ігор.

Організатори азартних ігор, відповідно до ст. 1 Закону України «Про заборону грального бізнесу в Україні» від 15 травня 2009 р., – це фізичні та юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють діяльність з організації і проведення азартних ігор з метою отримання прибутку. При цьому організація і проведення

азартних ігор – діяльність організаторів азартних ігор, що здійснюється з метою створення умов для здійснення азартних ігор та видачі виграшів (призів) їх учасникам [1].

Отже, організатори азартних ігор можуть здійснювати як їх організацію, так одночасно і проведення. А доступ до азартних ігор можуть забезпечувати й інші особи, які не є організаторами цієї незаконної діяльності.

Крім того, виходячи з положень цитованого Закону, суб'єкт злочину, передбаченого ст. 203-2 КК України, обов'язково повинен бути суб'єктом підприємницької діяльності. Однак, як свідчить судова практика, діяльність організаторів грального бізнесу не завжди має ознаки легального підприємництва, особливо з огляду на заборону цього виду бізнесу.

Наприклад, за матеріалами Васильківського міськрайсуду Київської області, на початку травня 2011 р. безробітний К. з метою зайняття діяльністю, пов'язаною з організацією, проведенням та наданням можливості доступу до азартних ігор на гральних автоматах, тобто зайняття гральним бізнесом, з метою отримання прибутку у нестановленої досудовим слідством особи, придбав 28 гральних автоматів. Пізніше уклав договір суборенди нежитлового приміщення, власнику якого не повідомив про свій злочинний намір, та встановив в орендованому приміщенні придбані гральні автомати. В подальшому у цьому закладі систематично надавалися послуги у сфері грального бізнесу [12].

Н. О. Петричко стверджує, що організаторами азартних ігор зазвичай є чоловіки (90 % випадків), віком від 18 до 40 років. Особи молодого віку (до 35 років) становлять переважну більшість задіяних в організації азартних ігор (89 %). Сучасні тенденції у сфері такого незаконного бізнесу характеризуються тим, що 73 % осіб, які до них залучені, не мають постійного місця роботи, а 27 % – ухиляються від соціально корисної діяльності, і лише половина з них мають власні сім'ї [11, с. 105].

Серед притягнутих до кримінальної відповідальності організаторів грального бізнесу більшість є мешканцями України та мають українське громадянство. У той самий час, за матеріалами, підготовленими для розгляду профільним комітетом Верховної Ради ще у березні 2008 р., зазначалось, що в Україні відкрито 2,5–3 тис. гральних закладів, половина з яких належала іноземцям [13].

Характерною рисою мотивації організатора азартних ігор є його прагнення до отримувати прибутки. У тлумачному словнику «прибуток» визначається як сума, що складає різницю між доходом і витратами; дохід, джерелом якого є додаткова вартість; дохід, отриманий від якого-небудь роду діяльності, справи тощо; дохід від торгівлі або перепродажу; бариш; приріст, збільшення чогонебудь; будь-яка вигода, користь [14, с. 1110]. Прибуток від азартної гри – це дохід, одержаний від організації, проведення чи надання можливості доступу до неї. Вивчення судово-слідчої практики

дає підстави вважати прибутком від грального бізнесу: 1) визначений відсоток, який сплачує учасник азартної гри, який отримав виграш (здебільшого це від 5 до 10 %); 2) гроші, зараховані на баланс грального автомата; 3) ставка на гру тощо. До прибутку не входить розмір виграшу за перемогу в азартній грі.

Організатори азартних ігор мають у підпорядкуванні «рядових» виконавців, які здебільшого обираються (вербуються) з числа найманих працівників. Це, зокрема, особи, прийняті на роботу як круп'є, касири, продавці, оператори, адміністратори, менеджери гральних залів тощо. Вони відповідають за пошук і залучення клієнтів, розроблення правил проведення азартних ігор, отримання грошей від учасників азартних ігор та перерахування їх на баланс грального автомата, внесення ставок учасниками азартних ігор, видачу грошей (виграшів, призів), прибирання грального закладу, його охорону, відкриття та закриття приміщень, де проводяться азартні ігри, вмикання та вимикання гральних автоматів, комп'ютерів, іншого обладнання, надання паролів доступу до азартних ігор, вжиття конспіративних заходів з метою приховування грального бізнесу. Так, *в одному з гральних закладів, що виявлений у м. Камені-Каширському Волинської області, гральним бізнесом займалась дівчина, що виконувала функції оператора: отримувала гроші та ключем-маніпулятором виставляла на табло автомата певну кількість секунд для гри; у випадку перемог гравця видавала виграш [15]. В іншому випадку гральним бізнесом займалась касир, до функцій якої входило: отримання від клієнтів закладу грошових коштів. Якщо клієнт бажав почати гру на симуляторі азартних ігор – комп'ютері, то касир видавала спеціальний код, який розміщувався в мережі Інтернет, а якщо клієнт виграв – грошові кошти у вигляді виграшу. Окрім неї в ігровому залі працював ще один хлопець, який слідкував за порядком у залі, тобто одночасно виконував функції охоронця та техника грального обладнання¹.*

Наймання зазначених осіб зазвичай відбувається без належного оформлення працевлаштування передбаченому законодавством в порядку, а також супроводжується іншими порушеннями законодавства про працю.

Злочини у сфері грального бізнесу може вчиняти і службова особа, яка дала вказівку здійснювати заборонену діяльність або керувала нею. За наявності відповідних підстав дії такої особи слід кваліфікувати додатково за статтями розділу XVII «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» Особливої частини КК України [10, с. 10].

Особи, які вчиняють злочини, пов'язані із зайняттям гральним бізнесом, можуть використовувати корумповані зв'язки з працівниками органів державної влади, включаючи й правоохоронців,

¹ За матеріалами МВС України.

які, в окремих випадках небезкорисливо, заздалегідь попереджають про можливі перевірки діяльності відповідних закладів.

Злочини, пов'язані із зайняттям гральним бізнесом, вчиняються як одноосібно, так і у співучасті. Вчені зазначають, що діяльність у сфері незаконних азартних ігор за своєю природою потребує проведення комплексу заходів, які здатна здійснити здебільшого саме група осіб, а не один зловмисник. Оскільки об'єктивні потреби в організації та координації азартних ігор не отримують відповідного відображення в організаційній та нормативній структурі економічного життя, то на протипагу цьому виникають протилежні легальній структурі економіки правовідносини, з ознаками організованості. Отже, характерною особливістю цих злочинів є їх вчинення переважно групами осіб, які організовують та використовують структуру економічних, управлінських та інших зв'язків з метою отримання неконтрольованих державою тінювих доходів [11, с. 100; 16, с. 90]. У зв'язку з цим, зайняття гральним бізнесом нерідко супроводжується легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, тобто по суті його можна вважати виявом організованої економічної злочинності.

Водночас вивчення судової практики свідчить, що основною формою співучасті в цьому випадку є попередня змова групи осіб в один із таких способів: 1) двоє й більше осіб спільно організовують, проводять азартні ігри та забезпечують доступ до них; 2) одна особа організовує гральний бізнес, а інша – проводить азартні ігри та забезпечує доступ до них.

Групам у сфері грального бізнесу притаманні характерні ознаки: 1) наявність невеликої кількості осіб (дві-три особи); 2) зв'язок зі сферою послуг (розважальних, торговельних чи інтернет-послуг); 3) наявність попередньої домовленості між співучасниками про обставини грального бізнесу (порядок роботи грального закладу, прийом ставок, видача виграшів, розподіл та передача прибутку, порядок дій у випадку появи представників правоохоронних органів тощо).

Розподіл функцій між співучасниками здебільшого є необхідною умовою функціонування грального бізнесу, оскільки одна особа не завжди може ефективно організувати та проводити азартні ігри або ж надавати можливість доступу до них.

Так, громадяни К. разом з А. та М., виходячи з корисливих мотивів, протягом травня-липня 2011 р. в приміщенні Інтернет-клуби, займалися гральним бізнесом, завдяки тому, що К., неофіційно працюючи в Інтернет-клубі вільний доступ до комп'ютерів, встановив на 43 комп'ютери програмне забезпечення для проведення азартних ігор з використанням мережі Інтернет. Продовжуючи злочинну діяльність, К. у зв'язку з фізичною неможливістю самостійно створити відповідні умови клієнтам клубу для гри в азартні ігри, вступив у змову із працівниками цього закладу А. та М. Відповідно до встановленого К. розподілу функцій, А. займався

підбором працівників, які б створювали необхідні комфортні умови для проведення азартних ігор (барменів, менеджерів, касирів та охоронців), яким роз'яснював їх функціональні обов'язки щодо обслуговування клієнтів клубу, здійснював безпосередній контроль за персоналом клубу під час забезпечення клієнтам можливості грати в азартні ігри, роз'яснював останнім умови доступу до азартних ігор, здійснював контроль за виплатами вигравів, а отримані від клієнтів грошові кошти передавав К., за що отримував від останнього відповідну грошову винагороду. М. отримувала від клієнтів готівкові грошові кошти та за допомогою комп'ютерної програми надавала останнім коди доступу до азартних ігор, а по закінченню ігор, за вказівкою А., видавала клієнтам виграти. У свою чергу, К. здійснював загальний контроль за роботою найманих працівників, погоджував прийняття на роботу персоналу та розподіляв між учасниками злочинної групи прибуток [17].

Викриті співучасники зазвичай відмовляються свідчити про злочинну діяльність своїх спільників. Отже, лише гласними слідчими (розшуковими) заходами не завжди вдається встановити усіх причетних до грального бізнесу осіб. Як правило, найбільш складним завданням є встановлення власників грального бізнесу, що потребує проведення серії негласних слідчих (розшукових) дій.

Отже, ознаки особи злочинця і злочинних груп у справах про злочини, пов'язані із зайняттям гральним бізнесом, виступаючи важливим елементом їх криміналістичної характеристики, визначають особливості планування та проведення слідчих (розшукових) дій, а також інших заходів гласного і негласного характеру в процесі досудового розслідування цієї категорії злочинів.

Крім того, в результаті проведеного дослідження можна висловити пропозицію про внесення змін до ч. 3 та 4 ст. 28 КК України. Так, злочин, передбачений ст. 203-2 КК України, є особливо тяжким та триваючим. В окремих випадках він може бути вчинений організованими злочинними об'єднаннями у формі організованої групи чи злочинної організації. Водночас аналіз визначень цих об'єднань дає підстави стверджувати, що вони створюються з метою вчинення двох і більше злочинів (організована група – «для вчинення цього та іншого (інших) злочинів», а злочинна організація – «для вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів»). З огляду на вищевикладене, пропонуємо удосконалити визначення поняття «організованої групи» та «злочинної організації», законодавчо закріпивши можливість їх створення для вчинення також одного тяжкого і триваючого злочину, що має ознаки злочинної діяльності.

Список літератури: 1. Про заборону грального бізнесу в Україні : закон України від 15 травня 2009 р. № 1334-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1334-17>. 2. Аксенов Р. Г. Изобличение лица, совершившего преступление в сфере предпринимательской деятельности : [монография] / Р. Г. Аксенов, В. Д. Кинзин. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 168 с. 3. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев,

В. Е. Эминов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 364 с. **4.** Бахин В. П. Тактика преступников. Тактические приемы противодействия преступников следствию : [пособие] / В. П. Бахин. – Киев : [Изд-во Семенко Сергея], 2009. – 43 с. **5.** Ведерников Н. Т. Место и роль личности обвиняемого в предмете науки криминалистики / Н. Т. Ведерников // Предмет и система криминалистики в свете современных исследований : сб. науч. тр. – М. : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1988. – С. 49–51. **6.** Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В. Ф. Ермолович В. Ф. – Минск : Ама-лфея, 2001. – 304 с. **7.** Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений : [учебник / под ред. проф. Шепитько В. Ю.]. – Харьков : Одиссей, 2001. – 528 с. **8.** Лушечкина М.А. О направлениях, задачах и понятии криминалистического изучения личности / М. А. Лушечкина // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1999. – № 3. – С. 41–49. **9.** Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та доповн. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1316 с. **10.** Виявлення, документування та розслідування злочинів, пов'язаних з наданням послуг грального бізнесу : метод. рек. / [В. В. Топчій, А. В. Савченко, О. Ю. Татаров та ін.]. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. – 36 с. **11.** Петричко Н. О. Незаконні азартні ігри: кримінально-правове та кримінологічне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Петричко Надія Осипівна. – К., 2010. – 258 с. **12.** Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області : від 14.09.2012 : провадження № 1/1008/367/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25993693>. – Дані з Єдиного державного реєстру судових рішень (ЄДРСР). **13.** Акименко О. Автоматна черга [Електронний ресурс] / О. Акименко, Є. Соболев // Галицький кореспондент. – Режим доступу: <http://www.gk-press.if.ua/node/83>. **14.** Великий тлумачний словник сучасної української мови : (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с. **15.** Вирок Камінь-Каширського районного суду Волинської області : від 31.05.2012 : справа № 0304/557/12 : провадження № 1/0304/41/12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24384136>. – Дані з ЄДРСР. **17.** Вирок Шевченківського районного суду : від 27.03.2012 : м. Києва справа № 1-1863/11 : [провадження № 1/2610/519/2012] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22265059>. – Дані з ЄДРСР. **16.** Користін О. Є. Розширення зони превентивного законодавства у сфері прогидії «відмивання» коштів / О. С. Користін // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – № 17. – 2007. – С. 89–95.

Надійшла до редколегії 22.10.2012

На основе материалов следственной практики рассмотрены основные положения криминалистического учения о личности преступника по делам о преступлениях, связанных с занятием игорным бизнесом, как важный элемент их криминалистической характеристики.

On the basis of materials of investigation practice the main provisions of criminalistics studies about the personality of criminal in cases concerning crimes, related with gambling business, are considered as an important element of their criminalistic characteristics.

УДК 343.9

Б. М. Головкін**НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ,
КОНТРОЛЮЮЧИХ ТА ІНШИХ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ЩОДО
ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ**

Розглянуто основні напрями удосконалення діяльності державних органів щодо протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері України. Звернуто увагу на нагальну потребу законодавчого врегулювання питання координації та розподілу повноважень внутрішньовідомчих контролюючих органів, а також відзначено необхідність розробки проекту загальнодержавної цільової програми протидії злочинності у сфері економіки.

Недоліки і прорахунки діяльності правоохоронних, контролюючих та інших державних органів щодо протидії досліджуваному різновиду злочинності пропонується усувати за такими двома основними напрямками, як підвищення ефективності державного контролю у паливно-енергетичній сфері і покращення взаємодії та координації запобіжних дій різних суб'єктів запобігання. За кожним із зазначених напрямів нами розроблено набір заходів запобіжного впливу, що зводяться до такого.

Усунення недоліків державного контролю. В. М. Гаращук тлумачить термін «контроль» як перевірку для протидії чомусь небажаному, виявлення, запобігання та припинення протиправної поведінки з боку кого-небудь [1, с. 8]. Наведене розуміння контролю цілком відповідає предметним інтересам кримінології, а тому приймається нами як робоче поняття. На нашу думку, першочерговим завданням покращення контрольної діяльності у паливно-енергетичній сфері є створення єдиної системи державного контролю за паливно-енергетичним комплексом, що передбачає розподіл повноважень органів, які здійснюють відомчий, міжвідомчий і позавідомчий контроль, затвердження єдиних правил, принципів і процедур контрольної діяльності, а також закріплення порядку координації дій контролюючих органів. Водночас необхідно переглянути контрольні повноваження державних суб'єктів управління у бік посилення спеціалізації та звуження сфери контролюючого впливу. Як зазначає Ю. М. Грошовий, нині в Україні безсистемно створюється досить розгалужена мережа контролюючих органів як відомчого, так і позавідомчого характеру. Однак така їх діяльність є малоефективною і, більш того, не координується в плані боротьби з правопорушниками, в тому числі й злочинністю [2, с. 305]. Існуюча модель державного контролю являє собою сукупність міністерств, відомств та установ, які виконують різноспрямовані контрольні функції. Ці функції, сфери і форми контрольної діяльності визначають різні закони і підзаконні нормативні акти, які найчастіше не лише не забезпечують системності державного контролю,

а навпаки, призводять до дублювання і паралелізму в його здійсненні. Не вирішує проблеми і Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», який визначає правові та організаційні засади, основні принципи і порядок здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, повноваження контролюючих органів та відповідальність суб'єктів господарювання під час здійснення державного нагляду (контролю), оскільки дія цього Закону не поширюється на відносини, що виникають під час здійснення заходів валютного контролю, митного контролю, державного експортного контролю, контролю за дотриманням бюджетного і податкового законодавства, державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції, контролю за дотриманням порядку проведення розрахунків, контролю за дотриманням ліцензійних умов транспортування природного і нафтового газу трубопроводами та його розподілу, постачання природного газу, зберігання природного газу в обсягах, що перевищують рівень, який встановлюється ліцензійними умовами господарської діяльності, та інших видів спеціального державного контролю [3]. Зазначений Закон фактично залишає у незмінному виді розгалужену мережу контролюючих органів відомчого і міжвідомчого характеру, які здійснюють свою діяльність у паливно-енергетичній сфері.

Судячи із характеру раніше наведених службових і корупційних зловживань, підсиленню підлягає внутрішньовідомча ланка контролю на рівні центральних міністерств і відомств, їх управлінь та відділень на місцях за фінансово-господарською діяльністю, виконанням дозвільно-розпорядчих і контрольних повноважень щодо структурних підрозділів, виробничих підприємств та суб'єктів підприємництва, що належать до сфери їх управління. На сьогодні існує потреба законодавчого врегулювання питання координації та розподілу повноважень внутрішньовідомчих контролюючих органів. В електроенергетичному, ядерно-промисловому та нафтогазовому комплексах координуючі повноваження доцільно закріпити за Міністерством палива та енергетики України, у вугільній і торфодобувній галузі – за Міністерством вугільної промисловості. Центральні органи виконавчої влади, реалізуючі контрольні повноваження, мають право скасовувати або зупиняти дію актів місцевих державних адміністрацій та місцевого самоврядування у випадках виявлення фактів порушення ними вимог законодавства, наприклад, у разі прийняття неправомірних рішень щодо пільгових умов діяльності й оподаткування для окремих підприємств або звільнення від обов'язкових платежів до бюджету та державних фондів, визначення переможців на аукціонах, біржах та конкурсах з продажу майнових об'єктів (приватизації), матеріальних цінностей, електроенергії, нафти, газу та нафтопродуктів, розпорядження державними і бюджетними коштами при фінансуванні

окремих цільових програм, управління державним майном, надання дозволів (ліцензій) на видобування корисних копалин, передачі в тимчасове користування родовищ тощо. Місцеві державні адміністрації здійснюють на відповідних територіях державний контроль за виконанням державних контрактів і зобов'язань перед бюджетом підприємствами ПЕКу та суб'єктами підприємництва, своєчасним відшкодуванням шкоди, заподіяної державі, забезпеченням зменшення заборгованості перед державним бюджетом виробників і споживачів енергоресурсів, використанням та охороною надр, дотриманням виробниками продукції стандартів, технічних умов, а також інших вимог, пов'язаних із якістю та сертифікацією [1, с. 27].

У свою чергу, за управлінською та контролюючою діяльністю посадових і службових осіб зазначених міністерств має бути налагоджений дієвий надвідомчий контроль з боку Президента України, Кабінету Міністрів України, Нацдержслужби України, засобами якого буде підвищена дисципліна та ефективність роботи їх управлінського апарату.

Вагому роль у запобіганні господарським і службовим злочинам у паливно-енергетичній сфері відіграють Рахункова палата України, Державна казначейська служба України, Державна фінансова інспекція України, Державна податкова служба України*. Перші три перелічені структури здійснюють контроль за використанням бюджетних коштів, проводять ревізії та перевірки фінансової діяльності, стану збереження коштів і матеріальних цінностей, достовірності обліку і звітності в органах державної виконавчої влади, у бюджетних установах, а також на підприємствах ПЕКу, які отримують кошти з бюджету та державних валютних фондів [1, с. 35]. Державна податкова служба України контролює своєчасне подання платниками податків бухгалтерських звітів і балансів, декларацій та інших документів, пов'язаних із обчисленням платежів до бюджету, забезпечує правильність застосування та своєчасне стягнення фінансових санкцій за порушення зобов'язань перед бюджетом; розшук платників, які ухиляються від сплати податків; відшкодування завданої злочином шкоди [1, с. 35]. Контрольна діяльність податкової міліції полягає у проведенні на підприємствах ПЕКу, а також у суб'єктів підприємницької діяльності перевірок фінансово-бухгалтерської документації, у реалізації права викликати посадових осіб, громадян для пояснень щодо джерела отримання доходів, нарахування та сплати податків, інших платежів, у перевірці достовірності інформації, отриманої для занесення до Державного реєстру фізичних осіб платників податків та інших обов'язкових платежів. Як пишуть Л. М. Давиденко і О. О. Бандур-

* Указом Президента України від 24.12.2012 № 726/2012 «Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» Державну митну службу України та Державну податкову службу України реорганізовано в Міністерство доходів і зборів України. – *Примітка редколегії.*

ка, профілактичне значення контрольної діяльності полягає в тому, що, виявляючи й усуваючи порушення законодавства про оподаткування, Державна податкова служба та податкова міліція тим самим не допускають переростання правопорушень у злочини, а також усувають умови, що сприяють вчиненню злочинів у цій сфері [4, с. 174–175].

Стосовно позавідомчого контролю слід використовувати можливість незалежного позавідомчого державного органу – Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики (НКРЕ) та її представництв на місцях, які мають вагомий контрольні повноваження у паливно-енергетичному комплексі. Серед основних завдань Комісії слід назвати: державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій та суб'єктів господарювання, що провадять діяльність на суміжних ринках, у сферах електроенергетики, теплопостачання, на ринках природного газу, нафти та нафтопродуктів; сприяння розвитку конкуренції у сфері виробництва і постачання електричної енергії, на ринку природного газу, а також створенню конкурентного середовища у сфері теплопостачання; забезпечення проведення цінової і тарифної політики у сфері енергетики та нафтогазовому комплексі; сприяння ефективному функціонуванню товарних ринків на основі збалансування інтересів держави, суб'єктів природних монополій та споживачів товарів (послуг), що виробляються (надаються) суб'єктами природних монополій; захист прав споживачів товарів (послуг) на ринку, що перебуває у стані природної монополії, та на суміжних ринках у сферах електроенергетики, теплопостачання та нафтогазовому комплексі. Комісія, відповідно до покладених на неї завдань, здійснює ліцензування господарської діяльності у сферах електроенергетики, теплопостачання та нафтогазовому комплексі; визначає умови, за яких дозволяється суб'єктам господарювання проводити діяльність без ліцензій; здійснює контроль за додержанням ліцензіатами ліцензійних умов провадження господарської діяльності; здійснює безперешкодно перевірку дотримання ліцензійних умов; вживає заходів щодо запобігання порушенню ліцензійних умов; передає до відповідних державних органів матеріали про виявленні факти порушення законодавства; визначає відповідність ліквідації, реорганізації у формі злиття, приєднання, участі в об'єднаннях, а також придбання або відчуження більш як 25 відсотків часток (акцій, паїв) активів суб'єктів господарської діяльності в електроенергетиці і більш як 10 відсотків часток (акцій, паїв) активів суб'єктів господарської діяльності на ринку природного газу ліцензійними умовами провадження господарської діяльності тощо. Реалізація контрольних повноважень НКРЕ здійснюється шляхом перевірок, ревізій, інспектувань об'єктів паливно-енергетичного комплексу, а також господарської діяльності суб'єктів підприємництва [5].

Потребує підвищення ефективності державного контролю за фінансово-господарською діяльністю суб'єктів природних монополій у паливно-енергетичній сфері, прозорістю витрачання ними бюджетних коштів, здійснення фінансових операцій, реструктуризації, приватизації, проведення державних закупівель тощо. З цією метою має бути не тільки посилена робота відповідних контролюючих органів (Державної фінансової інспекції України, Державної податкової служби України, Рахункової палати України, Державної інспекції України з контролю за цінами, Фонду держмайна, Державної служби фінансового моніторингу України та ін.), але й налагоджена реальна міжвідомча взаємодія між цими органами.

Перспективним напрямом запобіжного впливу є розвиток громадського контролю за законністю діяльності органів влади та управління у відносинах із суб'єктами господарювання у паливно-енергетичній сфері. Формами здійснення громадського контролю можуть бути громадські слухання, обговорення проектів управлінських рішень та нормативних актів, громадське інспектування виробничих об'єктів, заслуховування звітів органів місцевого самоврядування перед громадськістю тощо [6, с. 180].

Покращення взаємодії та координації заходів контролюючих, правоохоронних та інших державних і недержавних органів є необхідною умовою підвищення ефективності запобігання злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері. Доволі широке коло суб'єктів запобігання зазначеній злочинності, вузьковідомча спрямованість роботи різних структурних підрозділів правоохоронних і контролюючих органів, пріоритет відносин субординації перед координацією, суворе підпорядкування виключно центральному апарату та керівним ланкам свого відомства, міжвідомча конкуренція, а також службова зарегульованість, неповнота і закритість оперативної й профілактичної інформації, недосконала законодавча регламентація питань внутрішньовідомчої та міжвідомчої взаємодії – все це породжує складнощі у міжгалузевій співпраці різних учасників запобіжної діяльності, яка більшою мірою носить формальний характер. У літературі неодноразово зазначалося про низький рівень взаємодії між контролюючими і правоохоронними органами у процесі виявлення і розслідування економічних злочинів, між різними правоохоронними органами, які протидіють економічній злочинності, між оперативними і слідчими підрозділами одного чи кількох відомств [7, с. 160; 8, с. 96–97]. Для підвищення ефективності взаємодії між контролюючими та правоохоронними органами спочатку необхідно нормативно врегулювати порядок і форми такої взаємодії, зобов'язати правоохоронні органи реагувати на матеріали перевірок, ревізій, інспектувань контролюючих органів та використовувати їх як доказову базу у кримінальних справах. До основних форм зазначеної взаємодії відносяться: а) розробка та узгоджена реалізація спільних планів запобіжних заходів, а також здійснення контролю за їх виконанням;

б) створення спільних робочих груп, до складу яких працівники контролюючих органів залучаються як спеціалісти з окремих фахових питань; в) ініціювання правоохоронними органами дослідчих перевірок суб'єктів господарювання у паливно-енергетичному комплексі з метою профілактики правопорушень та виявлення злочинів економічного спрямування; г) забезпечення взаємообміну вилученими в ході перевірок документами, а також матеріалами перевірок і ревізій, що підлягають правовій оцінці; ґ) стандартизація відомчих обліків (оперативного, профілактичного, правопорушень і злочинів) та системи показників оцінювання ефективності діяльності контролюючих і правоохоронних органів, що спільно протидіють злочинності у сфері економіки; д) організація спільного проходження курсів підвищення кваліфікації працівників різних правоохоронних структур; е) налагодження партнерських стосунків із суб'єктами господарювання у паливно-енергетичній сфері та здійснення на них різноспрямованого і систематичного профілактичного впливу.

Окрему увагу слід приділити питанню покращення взаємодії міліції з підприємствами паливно-енергетичного комплексу, а також з приватними або відомчими охоронними структурами, що перебувають з ними у договірних відносинах. Йдеться про своєчасне надання вищевказаними структурами підрозділам міліції інформації та матеріалів, необхідних для виявлення, викриття та розслідування злочинів економічної спрямованості, а також проведення спільних заходів щодо запобігання, виявлення та викриття фактів незаконних посягань на об'єкти паливно-енергетичного комплексу, здійснення звірок повноти реєстрації черговими частинами органів внутрішніх справ повідомлень про виявлення ознак вчинення таких злочинів. Для цього на таких підприємствах мають бути визначені конкретні службові особи, які б за своїми функціональними обов'язками відповідали за організацію оперативної взаємодії з міліцією з вищевказаних питань.

Серед заходів покращення взаємодії між оперативними й слідчими підрозділами ОВС (ДСБЕЗ, УБОЗ), податкової міліції і прокуратури С. С. Чернявський та Р. С. Довбаш пропонують розроблення та прийняття міжвідомчої інструкції щодо взаємодії підрозділів зазначених правоохоронних органів з метою врегулювання обміну оперативною інформацією про ознаки злочинів економічної спрямованості, а також узгодження інформаційних систем різних відомств і забезпечення доступу до них оперативних працівників та слідчих [9, с. 81]. Взаємодія між підрозділами ДСБЕЗ та слідства реалізується у формі виконання окремих доручень під час проведення досудового слідства, забезпечення безпеки свідків, надання допомоги слідству щодо збирання, дослідження, оцінки, перевірки та використання доказів у кримінальній справі [10, с. 156]. На думку В. А. Журавля, доцільно розробити і запровадити комп'ютерні програми та алгоритмічні схеми розслідування окремих категорій

кримінальних справ, за допомогою яких здійснюється деталізація та раціоналізація слідчої діяльності, висуваються і відпрацьовуються робочі версії, підвищується ефективність збирання доказів, скорочуються терміни розслідування [11, с. 235–236]. Для забезпечення планування розслідування кримінальних справ про злочини економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері пропонується широко використовувати оперативними працівниками та слідчими різних відомств інформаційно-довідкові, інформаційно-пошукові, інформаційно-модельні та інформаційно-консультаційні системи [11, с. 242]. Окрім зазначених, можуть бути й інші форми міжвідомчої взаємодії та заходи підвищення її ефективності.

Більш високою формою організації управління запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері економіки є *координація*, тобто централізоване планування спільних заходів і підпорядковане йому узгодження комплексу взаємних дій різних суб'єктів запобіжної діяльності, спрямоване на оптимальне вирішення єдиної стратегічної мети найбільш ефективними тактичними засобами. Координація здійснюється на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях управління запобіжною діяльністю [12, с. 84]. Залежно від цілей, масштабів, суб'єктів і характеру здійснюваних заходів координацію поділяють на три види: адміністративно-територіальну, відомчу та міжвідомчу [13, с. 234]. Загальну координацію протидії усій злочинності, в тому числі злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері, здійснює Рада національної безпеки та оборони України, а на регіональному рівнях – дорадчі органи при місцевих державних адміністраціях [14, с. 429]. Слід зазначити, що за часів незалежності України і дотепер не було прийнято жодної цільової програми протидії злочинності у сфері економіки, хоча у рішеннях РНБО України неодноразово підкреслювалося про загрозу національній безпеці від цієї злочинності. З прикрістю доводиться констатувати відсутність довготривалої стратегії, комплексного плану заходів протидії злочинності у сфері економіки, хоча необхідність прийняття даного програмного документа більш ніж очевидна. Такий стан справ негативно позначається на дієвості координаційної діяльності РНБО щодо протидії злочинності економічної спрямованості загалом та у паливно-енергетичній сфері зокрема. По-суті, централізованої системи стратегічного міжвідомчого управління діяльністю різних правоохоронних та інших державних органів, які ведуть боротьбу з аналізованою злочинністю, в РНБО України досі не створено. Формальний характер носить і контроль за виконанням рішень РНБО України. Керівники центральних апаратів міністерств і відомств обмежуються поданням інформації на засіданнях РНБО про успішне виконання планів, доручень і програмних положень, достовірність яких рідко перевіряється. Насправді ж результативність координаційної діяльності РНБО України, до речі, як і місцевих органів виконавчої влади, на переконання А. П. За-

калюка, залишається низькою [15, с. 364]. На покращення ситуації доцільно підтримати ініціативу О. Г. Кальмана щодо створення окремого координаційного центру – Державного комітету протидії злочинності у сфері економіки, підпорядкованого Президенту України [16, с. 176]. Вказаний Комітет має виконувати такі завдання:

- формування концептуальних засад державної політики протидії злочинності у сфері економіки;
- проведення кримінологічного моніторингу національного та міжнародного ринків енергоносіїв, системи взаєморозрахунків на предмет завчасного виявлення криміногенних загроз економічній безпеці, явищ і процесів, що породжують та сприяють вчиненню злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері;
- розробка проекту загальнодержавної цільової програми протидії злочинності у сфері економіки, визначення національної стратегії і комплексу заходів запобіжної діяльності за пріоритетними напрямками економіки;
- оптимізація державного управління у сфері протидії злочинності економічної спрямованості в паливно-енергетичному комплексі шляхом прогнозування і планування заходів запобіжного впливу та їх наслідків;
- забезпечення єдності і синхронності дій усіх суб'єктів запобіжної діяльності у паливно-енергетичній та інших сферах економіки;
- організація міжнародної співпраці у сфері протидії злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичному комплексі з країнами близького і далекого зарубіжжя [16, с. 177];
- здійснення контролю за виконанням заходів протидії злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері, а також роботи щодо оптимізації запобіжної діяльності відповідно до новітніх тенденцій розвитку цієї злочинності.

Покращення міжвідомчої координації органами прокуратури заходів протидії злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері бачиться у таких заходах:

- проведення міжвідомчих та координаційних нарад керівників правоохоронних, контролюючих та інших державних органів, що здійснюють протидію вказаній злочинності;
- проведення спільних підсумкових колегій правоохоронних органів;
- витребування та узагальнення обліково-статистичної та іншої інформації;
- створення інформаційно-аналітичних центрів забезпечення запобіжної діяльності (запровадження бази даних щодо фізичних та юридичних осіб, які проходять за оперативними матеріалами і кримінальними справами про злочини економічного спрямування у паливно-енергетичній сфері [17, с. 435], виявлення та аналіз причин та умов, що сприяють вчиненню зазначеної категорії злочинів, оцінка рівня латентності, обсягу матеріальної шкоди та ін.;

– розробка і затвердження узгоджених планів профілактичних та інших запобіжних заходів впливу на причинно-наслідковий комплекс досліджуваної категорії злочинів;

– видання спільних наказів, вказівок, підготовка інформаційних листів та інших організаційно-розпорядчих документів [13, с. 242];

– створення спільних слідчо-оперативних груп для розслідування найбільш резонансних і складних злочинів економічної спрямованості, вчинених у паливно-енергетичній сфері;

– проведення міжвідомчих круглих столів, семінарів, науково-практичних конференцій для підвищення кваліфікації працівників;

– узагальнення практики запобіжної діяльності, виявлення та усунення існуючих недоліків, запровадження міжнародних стандартів протидії злочинності у сфері економіки.

Вимагає покращення внутрішньовідомча координація з боку центрального апарату МВС України та керівництва обласних управлінь щодо діяльності служб та їх підрозділів, які безпосередньо здійснюють протидію злочинам економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері (ДДСБЕЗ, УБОЗ, ДКР, ДГБ, ДСО). Нерідко кожна із цих служб працює в автономному режимі, дублює повноваження іншої, що порушує принцип спеціалізації, узгодженості заходів та визначення відповідального суб'єкта за кінцевий результат. Усунення названого недоліку бачиться в оптимізації управління на центральному та регіональному рівнях, зокрема в чіткому розмежуванні повноважень та встановленні конкретних завдань кожній службі з урахуванням специфіки діяльності. Поряд з цим, необхідно визначити службу, яка, з одного боку, буде узагальнювати, аналізувати інформацію, зібрану всіма службами, а також нести відповідальність за кінцевий результат протидії за певним напрямом, а з другого боку, буде наділеною відповідними повноваженнями щодо координації дій відповідних підрозділів інших служб та підготовки пропозицій щодо оцінки їх роботи.

Удосконалення координації може відбуватися і за рахунок інших форм організації управління, що сприяє підвищенню ефективності запобігання злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері.

Список літератури: 1. Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні : навч. посіб. / В. М. Гаращук. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. – 55 с. 2. Грошовий Ю. М. Вибрані праці / Ю. М. Грошовий ; упоряд.: О. В. Капліна, В. І. Маринів. – Х. : Право, 2011. – 656 с. 3. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : закон України від 5 квіт. 2007 р. № 877-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16>. 4. Давыденко Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы : монография / Л. М. Давыденко, А. А. Бандурка. – Харьков : Нац. ун-т внутр. дел, 2005. – 302 с. 5. Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики : затв. указом Президента України від 23 листоп. 2011 р. № 1059/2011 // Офіційний вісник Президента України. – 2011. – № 31. – Ст. 1191.

- 6.** Коломосць Т. О. Контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративного права України : монографія / Т. О. Коломосць, П. Д. Матвієнко. – Запоріжжя : Запоріж. нац. ун-т, 2011. – 256 с.
- 7.** Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – 480 с.
- 8.** Протидія економічній злочинності / [П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін.]. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с.
- 9.** Чернявський С. С. Протидія злочинам, пов'язаним з незаконним відшкодуванням податку на додану вартість : наук.-практ. посіб. / С. С. Чернявський, Р. С. Довбаш. – К. : Хай-Тек Прес, 2009. – 216 с.
- 10.** Запобігання злочинам, пов'язаним з незаконним використанням бюджетних коштів : наук.-практ. посіб. / В. В. Кулаков, В. В. Лень, С. С. Мірошніченко та ін. ; Запоріж. юрид. ін-т Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2011. – 289 с.
- 11.** Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Апостіль, 2012. – 304 с.
- 12.** Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Право, 2011. – 120 с.
- 13.** Бандурка О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов. – Х. : ХНУВС, 2011. – 308 с.
- 14.** Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні : монографія / О. М. Литвинов. – Х. : ХНУВС, 2008. – 446 с.
- 15.** Закалок А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалок. – Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – 424 с.
- 16.** Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / за ред. О. Г. Кальмана. – Х. : Новасофт, 2005. – 255 с.
- 17.** Профілактика злочинів : підручник / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2011. – 720 с.

Надійшла до редколегії 10.10.2012

Рассмотрены основные направления совершенствования деятельности государственных органов по противодействию преступности в топливно-энергетической сфере Украины. Обращено внимание на необходимость законодательного урегулирования вопросов координации и разделения полномочий внутриведомственных контролирующих органов, а также отмечена необходимость разработки проекта общегосударственной программы противодействия преступности в сфере экономики.

The primary directions of improvement of the government agencies activities on counteraction to criminality in fuel and energy sphere are considered. The attention is focused on necessity of legislative regulation of coordination and division some powers of regulatory agencies. It's also pointed on necessity of elaboration the project of national program to economic crime counteraction.

УДК 343.13

**А. В. Даниленко,
Л. С. Купріянова**

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ СТОСОВНО ВИЗНАЧЕННЯ СТУПЕНЮ ВТРАТИ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ ВІДПОВІДНО ДО ПОЛОЖЕНЬ НОВОГО КПК УКРАЇНИ

Розглянуто процесуальний порядок призначення судово-медичної експертизи щодо визначення ступеня втрати працездатності відповідно до вимог нового КПК України. Наведено основні випадки призначення експертиз, права та обов'язки експертів, вимоги, що пред'являються до процесуальних документів, які складаються слідчим при призначенні експертиз; визначено основні положення і терміни загальної працездатності та різних ступенів її втрати; визначено перелік питань, що ставляться на вирішення даної експертизи.

Кримінальне провадження – це діяльність уповноважених органів та посадових осіб, яка в першу чергу носить пізнавальний характер, адже спрямована на встановлення обставин події кримінального правопорушення, що мало місце у минулому. Пізнання у кримінальному процесі здійснюється у формі доказування, що має свої специфічні риси. Разом з тим, доказування у кримінальному процесі дуже часто вимагає від особи, котра хоче встановити об'єктивну істину у справі, використання спеціальних знань, тобто знань, які виходять за межі звичних, побутових, які одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності у будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, що використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань [1, с. 22].

Кримінальне правопорушення може зачіпати різні сфери життя суспільства, а тому дослідження обставин його скоєння вимагає використання та застосування знань у різних галузях науки, що здійснюється через судову експертизу.

Статтею 1 Закону України «Про судову експертизу» встановлено, що судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду [2]. Таким чином, судова експертиза, аналізуючи певну інформацію, надає їй такої форми, яка є зрозумілою та більш прийнятною для сторін кримінального провадження.

Згідно з положеннями ст. 84 КПК України висновок експерта є джерелом доказів у кримінальному провадженні. І це не є дивним, адже судова експертиза оперує науковими категоріями та є результатом проведення спеціальних досліджень, які виходять за

межі повсякденних знань, що робить її привілейованим доказом. Слідча та судова практика знала багато випадків, коли критична оцінка у висновку експерта з урахуванням інших зібраних доказів давала змогу виявити допущені помилки і в результаті успішно завершити розслідування [3, с. 16].

Висновок судової експертизи є одним із джерел доказів, а фактичні дані, взяті з нього, підлягають дослідженню так само, як і решта здобутих іншим шляхом доказів. Проте судова експертиза відрізняється своїм високим науковим авторитетом та за загальним правилом повинна виключати суб'єктивізм отриманої в результаті її проведення доказової інформації.

Згідно із ч. 1 ст. 101 КПК України висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи [4].

Отже, за загальним правилом експертиза призначається у тих випадках, коли для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання.

Окрім цього, законодавець визначає обов'язкові випадки призначення експертиз, до яких належать ті, що перешкоджають здійсненню кримінального провадження і вимагають визначення особливостей життєдіяльності людини та станів людського організму, для чого необхідне залучення спеціалістів у галузі медицини або психіатрії. А тому згідно з ч. 2 ст. 242 КПК України слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо:

- 1) встановлення причини смерті;
- 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;
- 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності;
- 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;
- 5) встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 Кримінального кодексу України.

За загальним правилом під час досудового розслідування експертиза призначається слідчим або прокурором за наявності підстав для проведення експертизи, у тому числі за клопотанням сторони захисту або потерпілого.

Разом з тим, новий КПК України, розширюючи можливості участі сторони захисту у процесі доказування під час кримінального провадження, надає їй право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі

обов'язкової, або звертатися до суду з відповідним клопотанням про залучення експерта (ст. 243 КПК України).

Загалом процедура призначення експертизи за новим КПК України не змінилась, а тому, як і раніше, для того, щоб отримати висновок експерта, слідчому або прокуророві необхідно скласти постанову про призначення відповідної експертизи. Як правило, дана постанова складається з трьох частин:

- вступної, в якій зазначається її назва; дата, місце її складання; особа, яка її склала;

- описово-мотивувальної частини, в якій надається короткий виклад фактичних обставин, що мають значення для експерта, при цьому недоцільним є наведення інформації, яка не пов'язана із проведенням призначеної експертизи; а також мотивування необхідності у спеціальних знаннях та призначення відповідного виду експертизи;

- резолютивної частини, у якій вказується вид експертизи, який призначається; експертам якої установи доручається її проведення; надається перелік запитань, на які необхідно отримати відповіді; та об'єкти, які надаються на експертне дослідження.

Залежно від складності питань, запропонованих для вирішення слідством чи судом, судово-медична експертиза (далі – СМЕ) може бути первинною, додатковою, повторною, комісійною та комплексною.

Для проведення експертизи експертам, окрім копії постанови про її призначення, якщо мова йде про СМЕ по встановленню ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, ще надаються: 1) потерпілий, який є безпосереднім об'єктом дослідження; 2) обов'язково історія хвороби потерпілого з медичної установи, де останній проходив лікування. Адже судово-медична експертиза може бути призначена через деякий час після нанесення тілесних ушкоджень, і тому на момент її проведення тілесні ушкодження можуть частково загоїтись чи зникнуть певні ознаки; 3) на вимогу експерта матеріали кримінального провадження, вивчення яких допоможе експертові дати відповіді на поставлені запитання. Наприклад: протокол слідчого експерименту, в якому буде відображено розповідь підозрюваного про те, яким чином він наносив тілесні ушкодження потерпілому; додатки до протоколу слідчого експерименту у вигляді фото-таблиці чи відеозапису, на якому підозрюваний демонструє механізм нанесення тілесних ушкоджень; протокол допиту підозрюваного, де міститься його розповідь про те, яким чином він наносив тілесні ушкодження потерпілому, які предмети використовував як знаряддя злочину; 4) речові докази, якими можуть бути знаряддя злочину, одяг потерпілого зі слідами механічних пошкоджень, завдяки яким можна встановити механізм нанесення тілесних ушкоджень. Одяг підозрюваного, на якому можуть залишитися сліди боротьби з потерпілим чи сліди крові, яка належить потерпілому.

Проведення СМЕ здійснюється фахівцями державних установ судово-медичних експертиз МОЗ України. Фахівці повинні мати вищу медичну освіту, пройти спеціальну підготовку з проведення СМЕ та отримати сертифікат на звання судово-медичного експерта. Без додаткового узгодження з особою, яка призначила проведення СМЕ, до участі в її здійсненні можуть залучатися професори та викладачі кафедр судової медицини, фахівці закладів охорони здоров'я та інших відомств.

Згідно з кримінальним процесуальним законодавством України на судово-медичного експерта покладаються такі обов'язки:

- з'явитися за викликом органу розслідування чи суду, прийняти до виконання доручену йому експертизу, надати правильний висновок на поставлені питання;

- повідомити у письмовій формі особу, яка призначала проведення експертизи, про неможливість її проведення у разі, якщо поставлені для вирішення питання виходять за межі компетенції експерта або якщо для вирішення питання наданих матеріалів недостатньо, а зажадані матеріали не були надані;

- з'явитися за викликом особи або органу, що призначили СМЕ, для допиту з приводу проведеної експертизи або повідомлення про неможливість її проведення;

- заявити самовідвід за наявності обставин, що передбачені законом.

Права судово-медичного експерта:

- ознайомлюватися з матеріалами справи;
- порушувати клопотання про надання додаткових і нових матеріалів, необхідних для надання висновку;

- бути присутнім і задавати питання особам, які допитуються під час провадження допитів та інших слідчих (розшукових) дій, з дозволу слідчого або прокурора;

- на забезпечення безпеки за наявності відповідних підстав.

Експерт також має право просити особу, яка призначила проведення СМЕ, уточнити або пояснити питання, поставлені йому для вирішення.

У випадку, якщо поставлені перед експертом питання виходять за межі його компетенції, він може відмовитись від надання відповідей на них [5].

Судово-медичний експерт має право надсилати додаткові матеріали на дослідження, якщо під час надання відповідей на питання виникла необхідність у проведенні судово-медичних лабораторних досліджень. Також судово-медичний експерт має право на вилучення частин трупа, органів і тканин, крові, сечі для проведення експертизи без дозволу родичів потерпілого або інших законних представників.

До того ж слід зауважити, що новий КПК України не встановлює необхідності ознайомлення підозрюваного, обвинуваченого як з постановою про призначення експертизи, так і з висновком

експертизи, адже дані особи згідно зі ст. 221 КПК України мають право на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження під час досудового розслідування і до його завершення.

Слід зазначити, що новий КПК України розширює гарантії захисту прав та свобод сторін кримінального провадження під час призначення та проведення експертизи, адже встановлює можливість призначення експертизи слідчим суддею [6].

Так, згідно зі ст. 224 КПК України у тих випадках, коли слідчий або прокурор відмовили стороні захисту у задоволенні клопотання про залучення експерта, особа, яка заявила відповідне клопотання, має право звернутися з клопотанням про залучення експерта до слідчого судді.

При цьому сторона, яка звертається з даним клопотанням до слідчого судді, повинна довести існування певних обставин, а саме:

1) для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його або на вирішення залученого стороною обвинувачення експерта були поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок;

2) вона не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин [7].

За результатами розгляду даного клопотання слідчий суддя може доручити проведення експертизи своєю ухвалою, до якої включити запитання, поставлені перед експертом особою, яка звернулася з відповідним клопотанням.

Висновок експерта, отриманий в результаті проведення експертизи, призначеної слідчим суддею, надається особі, за клопотанням якої він був залучений, а не слідчому чи прокуророві.

Експертиза живих людей становить близько 75 % від усіх експертиз і призначається для встановлення наявності, характеру та ступеня тяжкості тілесних ушкоджень; виявлення ознак статевих злочинів чи визначення статевих станів; симуляції; ознак самопоранень.

Розглянемо судово-медичну експертизу стосовно визначення відсотка втрати працездатності. Даний вид дослідження проводиться відповідно до Інструкції про проведення СМЕ і Правил проведення комісійних судово-медичних експертиз, обов'язково комісійно [8; 9].

Для повного розуміння комісійних експертиз стосовно визначення відсотка втрати працездатності необхідно навести наступні положення і терміни [10; 11].

Працездатність – це соціально-правова категорія, що відбиває здатність людини до праці, визначається рівнем її фізичного і духовного розвитку, станом здоров'я, професійними знаннями, умінням, досвідом.

Загальна працездатність – це здатність до некваліфікованої роботи у звичних умовах.

Професійна працездатність – здатність даного працівника до роботи за своєю професією і кваліфікацією чи за іншою адекватною їй професією.

Повна загальна працездатність – здатність виконувати некваліфіковану роботу у звичайних умовах праці.

Повна професійна працездатність – здатність працівника виконувати всі трудові функції за своєю професією або згідно з його посадою у тих виробничих умовах, в яких він працює.

Часткова працездатність – здатність до професійної або некваліфікованої праці, що збереглася в особи, яка зазнала каліцтва або перенесла захворювання.

Часткова загальна працездатність – здатність виконувати в обмеженому обсязі або в полегшених умовах некваліфіковану роботу.

Професія – це рід трудової діяльності людини, що володіє комплексом спеціальних знань, практичних навичок, одержаних шляхом спеціальної освіти, навчання чи досвіду, які дають можливість здійснювати роботу в певній сфері суспільного виробництва з урахуванням різних форм власності чи господарювання. За наявності в потерпілого кількох професій основною вважається та, за якою у нього більш тривалий стаж роботи або котра передувала даному ушкодженню. Також основною вважається робота, отримана шляхом спеціального навчання і в якій досягнуто вищої кваліфікації.

Під час проведенні СМЕ стосовно визначення ступеня втрати професійної працездатності враховують виразність порушень функцій організму, у разі відсутності органа – ступінь компенсації втрачених функцій, здатність потерпілого виконувати роботу за основною професією у тій чи іншій мірі, а також роботу, що є такою ж за кваліфікацією і оплатою, включаючи можливість виконувати роботу в звичайних чи спеціально створених умовах за своєю професією або близькою до неї за кваліфікацією. Для осіб віком 40–45 років враховують також можливість перекваліфікації, перевивчення та набуття нової спеціальності.

За наявності у потерпілого виразних порушень функції, які є протипоказанням або перешкодою для виконання будь-якої праці, навіть у спеціально створених умовах, установлюється 100 % втрати професійної працездатності.

У разі збереження можливості у потерпілого виконувати роботу тільки в спеціально створених умовах установлюється не менше 70 % втрати професійної працездатності.

Якщо потерпілий має змогу виконувати роботу за своєю професією, але в меншому обсязі чи зі зниженням кваліфікації та

зарплати, або якщо він втратив професію, проте може виконувати роботу за іншою професією нижчої кваліфікації та нижчеоплачувану, встановлюється від 25 до 60 % втрати професійної працездатності (залежно від ступеня зниження обсягу роботи, кваліфікації і зарплати).

Якщо потерпілий може продовжувати роботу за своєю професією, але з деякими змінами умов праці, що тягне за собою зниження заробітку, або за своєю професією, але з більшою напругою, ніж була, встановлюється до 25 % втрати професійної працездатності.

Якщо з дня, коли потерпілий внаслідок каліцтва втратив попередній заробіток, минуло три роки, під час виконання експертизи ступінь втрати професійної працездатності встановлюється з дня звернення до адміністрації, а до згаданого строку не визначається.

Строки наступних обстежень встановлюються через шість місяців, один або три роки залежно від характеру наслідків каліцтва і можливостей повного чи часткового відновлення працездатності завдяки заходам медичної реабілітації.

У разі і визначення потерпілому групи інвалідності без зазначення строку наступного обстеження, а також у разі досягнення ним пенсійного віку ступінь втрати професійної працездатності встановлюється без зазначення строку наступного обстеження.

Під час проведення СМЕ стосовно визначення відсотка втрати працездатності вирішуються такі питання:

1. Чи не втратила особа працездатність внаслідок такого-то факту?
2. Дана особа втратила загальну чи професійну працездатність?
3. Якщо дана особа втратила працездатність, то вона носить тимчасовий чи стійкий характер?
4. Яким є ступінь втрати працездатності?
5. Чи знаходиться у причинному зв'язку втрата працездатності зі знівеченням або іншим ушкодженням здоров'я?
6. Чи є дана особа інвалідом? Якщо так, то якої групи і від якого захворювання?

Таким чином, у статті проаналізовано процедуру призначення експертизи за новим КПК, яка значно розширює можливості учасників кримінального провадження, а також наведено перелік випадків, у яких призначається проведення судово-медичної експертизи, розглянуто процесуальне становище судово-медичного експерта, його права та обов'язки відповідно до нового КПК України. Також розглянуто питання проведення експертизи живих осіб стосовно визначення відсотка втрати працездатності, висвітлено основні поняття та терміни за цим видом експертизи. Наведено перелік питань, які повинні ставити співробітник правоохоронних органів до судово-медичного експерта у разі призначення судово-медичної експертизи стосовно визначення відсотка втрати працездатності.

Список літератури: 1. Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні / Гончаренко В. Г. Курдюков В. В., Легких К. В. // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. № 2 (9). – С. 22–34. 2. Про судову експертизу : закон України від 25 лют. 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232. 3. Курдюков В. В. Деякі питання обов'язкового проведення експертизи в контексті реформування кримінального судочинства України / Курдюков В. В. // Адвокат. – № 7 (142). – 2012. – С. 15–18. 4. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. 5. Бабанін А. А. Судова медицина / Бабанін А. А., Мішалов В. Д., Біловицький О. В. [та ін.]. – Сімф. : НАТА, 2012. – 580 с. 6. Судова медицина : підручник / за заг. ред. А. С. Лісового, Л. Л. Голубовича. – К. : Атіка, 2008. – 480 с. 7. Медичне правознавство / Бабанін А. А., Миронова О. О., Біловицький О. В., Скрєбкова О. Ю. – Сімф., 2012. – 552 с. 8. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95>. 9. Правила проведення комісійних судово-медичних експертиз в бюро судово-медичної експертизи : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0256-95>. 10. Положення про судово-медичного експерта : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 року № 6. – К., 1995. – С. 166–168. 11. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.

Надійшла до редколегії 26.12.2012

Рассмотрен процессуальный порядок назначения судебно-медицинской экспертизы относительно определения степени утраты трудоспособности в соответствии с требованиями нового УПК Украины. Приведены основные случаи назначения экспертиз, права и обязанности экспертов, требования, предъявляемые к процессуальным документам, которые составляет следователь при назначении экспертизы; определены основные положения и термины общей трудоспособности и разных степеней ее утраты; определен перечень вопросов, которые ставятся на разрешение данной экспертизы.

The procedure of assignment of forensic examination of definition of the level of disablement according to the new Criminal Procedure Code is researched. There are shown the main situation of assignment of forensic examinations, rights and obligations of the experts, the requirement that are made to the investigators' procedural documents; the main states of the general employability and different levels of disablement are defined; the list of questions that put to the decision of this forensic examinations are defined.

УДК 343.01

О. О. Житний

МІСЦЕ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ ЗАБОРОНИ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО ДІЯННЯ СЕРЕД ДЕТЕРМІНАНТ ЙОГО КРИМІНАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто значення міжнародних зобов'язань України в механізмі встановлення кримінально-правової заборони. Визначено їх місце у системі детермінант криміналізації.

Провідним засобом впливу кримінального права на суспільні відносини є формулювання категоричних заборон на вчинення певних діянь, поєднаного із загрозою (для потенційних делінквентів) або реальним застосуванням (для осіб, які вчинили порушення) найбільш репресивних за характером засобів правового впливу. З ч. 2 ст. 1 КК випливає, що оголошенням суспільно небезпечних діянь злочинністю і встановленням покарань за вчинення таких діянь виконуються завдання законодавства України про кримінальну відповідальність (охорона найбільш цінних соціальних благ від злочинних посягань, запобігання останнім, охорона миру й безпеки людства). Ефективність їх реалізації значною мірою залежить від того, наскільки об'єктивно зумовленою є кримінально-правова заборона, наскільки вона узгоджена з концептуальними засадами кримінального законодавства держави і враховує науково обґрунтовані рекомендації фахівців, які спеціалізуються на дослідженні проблем боротьби зі злочинністю.

У найбільш загальному розумінні криміналізацією є законодавче визнання діянь злочинними й караними, встановлення за їх вчинення кримінальної відповідальності [1, с. 161]. Цей процес і його результати торкаються таких ключових явищ кримінального права, як його принципи, критерії злочинності діянь, підстави кримінальної відповідальності, законодавча техніка тощо. Тому проблеми криміналізації є одними з найбільш складних, найбільш відповідальних [2, с. 12].

Криміналізація є найважливішим методом кримінально-правової політики [3, с. 99], яка у свою чергу є складовою частиною всієї політики України [4, с. 13]. Тому визнання діянь злочинними в національному праві певною мірою залежить від результатів міжнародної діяльності держави. Значна частина міжнародних договорів України наголошують на необхідності забезпечити (або посилити) охорону певних суспільних відносин, містять вимоги до країн-учасниць встановити у внутрішньому законодавстві певні кримінально-правові заборони. У таких випадках можна говорити, що криміналізуючи діяння, змінюючи національне кримінальне право під впливом міжнародних документів, держава не лише захищає певні суспільні відносини, а й створює юридичні механізми

реалізації взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань у сфері боротьби зі злочинністю.

Для сучасної кримінально-правової політики України зв'язки з міжнародно-правовою політикою набувають усе більшої актуальності. Якщо, скажімо, на початку 80-х рр. минулого століття радянські криміналісти вважали, що із зовнішньою політикою держави пов'язані питання чинності кримінального закону в просторі, боротьби з міжнародним тероризмом, угоном літаків, покаранням воєнних злочинців [5, с. 49], то зараз кількість норм та інститутів внутрішнього кримінального права, які з'явилися, зазнали змін і функціонують внаслідок впливів міжнародно-правових чинників, значно зросла. Водночас, невизначеним є місце міжнародно-правової зумовленості кримінально-правової заборони в системі обставин, що впливають на криміналізацію діяння в національному праві. Тому мета цієї публікації – з'ясування значення цього чинника з урахуванням сучасних досягнень кримінально-правової доктрини та практики внесення до вітчизняного кримінального закону змін, спрямованих на узгодження його положень із вимогами міжнародно-правових актів. На важливість цього питання вказують сучасні тенденції розвитку вітчизняного кримінального права, історичний досвід законотворчості, а також визнання в КК України впливу міжнародного права у здійсненні кримінально-правової юрисдикції держави (у ч. 1 та ч. 5 ст. 3 КК містяться зобов'язання держави ґрунтувати національне кримінальне законодавство, крім Конституції, також на загальноновизначених принципах та нормах міжнародного права, забезпечувати його відповідність положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано парламентом).

Загальнотеоретичним проблемам криміналізації присвячено дослідження А. Антонова, М. Беляєва, Д. Балобанової, Ю. Бауліна, В. Борисова, І. Гальперіна, П. Гришаніна, П. Дагеля, Г. Злобіна, М. Загороднікова, С. Келіної, О. Коробеева, О. Костенка, М. Ковальова, В. Кудрявцева, О. Литвинова, С. Лихової, Н. Лопашенко, М. Мельника, П. Фелелова, П. Фріса, М. Хавронюка, О. Яковлєва та інших науковців. На з'ясування соціально-правової зумовленості існування конкретних кримінально-правових заборон спрямовано наукові розвідки ще більш значної кількості авторів. У зв'язку з цим на теперішній час є підстави говорити про створення у кримінально-правовій науці такого самостійного напрямку, як вчення про криміналізацію суспільно небезпечних діянь – теорії криміналізації. Для визначення чинників, що обумовлюють кримінально-правові заборони, в її понятійному апараті вироблено низку понять – «підстава криміналізації», «умова криміналізації», «передумова криміналізації», «причина криміналізації», «критерії криміналізації», «привід до криміналізації». Оскільки всі вони стосуються обставин, які визначають обґрунтованість ініціювання, оптимальність процесу та дієвість результатів криміналізації, їх може бути об'єднано

загальним поняттям «детермінанти криміналізації». Питання змісту, ієрархії та значущості таких детермінант активно дискутувалися на сторінках юридичної літератури протягом 70–80-х рр. минулого століття й розробляються сучасними правознавцями. Водночас, і дотепер не досягнуто єдності щодо «базової» термінології теорії криміналізації, понятійний апарат якої характеризується поки що значною полісемією. Дискусійним є розуміння форми, змісту й ролі окремих складових у детермінаційному комплексі криміналізації. Так, П. А. Феллов критеріями встановлення караності діяння називав його підвищену суспільну небезпеку й наявність необхідних для реалізації принципу невідворотності покарання умов, для чого пропонував з'ясувати: обумовленість підвищеного ступеня суспільної небезпечності цього порушення; його поширеність; способи боротьби з ним до встановлення кримінальної караності та причини її недостатньої ефективності; співвідношення діяння з правосвідомістю суспільства (готовність громадської думки до того, щоби боротьба з цими порушеннями велася за допомогою кримінально-правового примусу); наслідки встановлення кримінально-правової норми, можливість її реалізації [6]. Подібне коло чинників, які зумовлюють криміналізацію, виділяють і вітчизняні автори (Д. О. Балобанова, А. А. Митрофанов та ін [7, с. 12–13; 8, с. 126]).

Ряд фахівців у переліку детермінант криміналізації згадують обставини, що випливають з міжнародно-правових договорів. Так, необхідність виконання державою зобов'язань по таких угодах була названа серед типових підстав криміналізації Г. А. Злобіним [9, с. 206]. О. М. Готін, посилаючись на виділені В. М. Кудрявцевим підстави декриміналізації, визнав однією з підстав криміналізації виконання міжнародно-правових обов'язків з охорони прав людини [10, с. 96], а А. М. Орлеан виділяє як підставу криміналізації торгівлі людьми наявність міжнародно-правових зобов'язань України щодо протидії цьому злочину [11, с. 62]. Існують також інші позиції стосовно місця й ролі в механізмі встановлення кримінально-правових заборон «міжнародного чинника», у тому числі й ігнорування останнього. Вилучення міжнародно-правової зумовленості з детермінант криміналізації необґрунтоване, адже ратифіковані Україною міжнародні договори, які тим чи іншим чином впливають на національне кримінальне законодавство, є джерелом кримінально-правової політики нашої держави [4, с. 13]. Водночас, викликає зауваження й визнання міжнародного зобов'язання держави підставою (однією з підстав) введення кримінально-правової заборони.

Передусім не можна погодитись із множинністю підстав криміналізації – діяльності, яка не лише має вирішувати надзвичайно важливі соціальні завдання із забезпечення правової охорони найбільш цінних суспільних відносин, а й створює основу для обмежень державою прав і свобод людини (встановлення кримінально-

правових санкцій). Альтернативність і гетерогенність підстав криміналізації не сприятиме гарантіям законності у процесі реалізації кримінальної політики. Оскільки підстава – це головне, на чому щось базується, ґрунтується, чим воно пояснюється й виправдовується, головна передумова існування якогось явища або системи явищ [12, с. 668; 13, с. 414], то в пошуках підстав криміналізації з детермінантів кримінально-правової заборони слід виокремити головний чинник, який породжує криміналізацію, свідчить про соціальну необхідність нової кримінально-правової норми [3, с. 100]. При цьому підставу криміналізації не слід змішувати з іншими її чинниками (умовами, причинами, принципами) [14, с. 258]. Наведене дозволяє підтримати фахівців, які підставою криміналізації визнають суспільну небезпечність діяння [15, с. 34, 67; 3, с. 102]. Суспільна небезпечність – матеріальна, а отже первинна ознака злочину. Тому визнати поведінку людини злочинною можна за головної умови: вона заподіює істотну шкоду суспільним відносинам, що охороняються законом про кримінальну відповідальність. Жодні інші обставини (поширеність і негативна динаміка діяння, здатність органів кримінальної юстиції протидіяти йому, вимоги, що випливають зі змісту міжнародно-правових документів тощо) криміналізацію не виправдовують [3, с. 103]. Їх врахування безумовно необхідне для забезпечення дієвості кримінально-правової заборони, але поодиночі чи в сукупності вони її не продукують. Згідно зі здійсненою М. І. Мельником класифікацією видів помилкової криміналізації, заборона в КК діяння, що не має властивих для злочину характеру і ступеня суспільної небезпеки, є необґрунтованою (безпідставною) криміналізацією [16, с. 94]. Тому її результат можна оцінити як «неправовий закон» [17, с. 229].

Хоч забезпечення міжнародно-правової адекватності (відповідності) вітчизняного кримінального законодавства є одним з актуальних завдань держави, тим не менш визнавати волю міжнародної спільноти підставою криміналізації діяння навряд чи доцільно. У такому разі важко відповісти на елементарне, але від цього не менш важливе питання кримінальної політики: хто і на якій підставі визначає злочинність і караність діяння [18, с. 15]. Навіть зважаючи на посилення процесів правової інтеграції, питання законодавчого визначення злочинності й караності діянь залишаються у внутрішній компетенції держави (користуючись термінологію А. Е. Жалінського, слід говорити про її «кримінально-правовий суверенітет» [19, с. 122]). Прикладом перебільшення значення цього чинника у кримінальній політиці є позиція О. В. Кобзевої, яка, окреслюючи тенденції формування й реалізації сучасної кримінально-правової політики (кримінально-правове забезпечення прав і свобод людини й громадянина – потерпілого й обвинуваченого, кримінально-правова боротьба із корупцією, кримінально-правова боротьба з тероризмом, з транснаціональною, особливо, з організованою злочинністю), стверджує, що в основі

всіх їх лежить ідея посилення міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю [20, с. 100–101]. Ця ідея є безумовно важливою, але не єдиною. Слід зважати й на інші обставини.

Визнання міжнародно-правової зумовленості заборони підставою криміналізації небезпечне залишення поза увагою законодавця необхідності оцінити з позицій національних інтересів визначеної міжнародно-правовим актом проблеми, яка має бути вирішена криміналізацією, визначити достатність ступеня шкідливості діяння для визнання його злочинним, встановити наявність потреби у створенні норми про кримінальну відповідальність за нього тощо [16, с. 94]. Слушний негативний приклад зміни кримінального законодавства України для виконання її міжнародних зобов'язань без урахування інших детермінант криміналізації наводить М. І. Мельник: у 2003 р., прагнучи якнайшвидше узгодити законодавство із вимогами FATF щодо створення належної законодавчої бази для боротьби з легалізацією коштів, отриманих злочинним шляхом, вітчизняний парламент оперативного вніс зміни до ст. 209 КК та ввів до КК новелу (ст. 209¹). У результаті було створено норми з численними недоліками, що значно ускладнили їх застосування та відмежування передбачених ними злочинів від незлочинних діянь [16, с. 97].

Міжнародно-правові зобов'язання не можуть розглядатись як підстава кримінально-правової заборони, оскільки вони зумовлюють криміналізацію не зсередини, а зовні, відіграючи роль зовнішніх причин, які спонукають законодавця до розгляду питань про доцільність встановлення кримінальної караності й отже – до аналізу справжніх підстав криміналізації [21, с. 35]. У зв'язку із цим на підтримку заслугує позиція, згідно з якою необхідність виконання зобов'язань за міжнародно-правовими договорами, ратифікованими парламентом – це не підстава, а привід для криміналізації (в українській науці цей підхід обґрунтовує М. І. Хавронюк) [22]. Привід для криміналізації діяння – це одинична подія (такою може бути й укладення міжнародного договору, що містить зобов'язання у сфері боротьби зі злочинністю). В одних випадках він може бути відбитком, образом підстави криміналізації, в інших тільки видаватись суспільною потребою [9, с. 207–208]. Таке розуміння місця міжнародної зумовленості кримінально-правової заборони орієнтує законодавця на необхідність враховувати під час визначення потреби в криміналізації конкретного суспільно небезпечного діяння не лише вимоги певного міжнародного акта, а й сукупність інших значущих чинників.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що криміналізація суспільно небезпечного діяння безпосередньо пов'язана з процесами забезпечення міжнародної відповідності кримінального права України. Зважаючи на особливості вітчизняної кримінально-правової системи, визнання в ній підставою кримінальної відповідальності складу злочину, передбаченого лише в КК держави (ч. 1 ст. 2 КК),

без неї реалізація більшості міжнародних зобов'язань України у сфері боротьби зі злочинністю неможлива. Водночас, визнання міжнародно-правової зумовленості кримінально-правової заборони підставою криміналізації діяння не виправдане ані положеннями матеріального кримінального права, ані принципами вітчизняної кримінальної політики, не відповідає місцю зазначеного чинника у системі детермінант криміналізації та його зв'язкам з іншими елементами цієї системи. Міжнародно-правова зумовленість заборони є такою детермінантою, однак виконує роль не підстави, а приводу криміналізації.

Список літератури: 1. Наумов А. В. Российское уголовное право : курс лекций / А. В. Наумов : в 2 т. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 2004. – Т. 1. Общая часть. – 496 с. 2. Курс уголовного права. Общая часть : учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – Т. 1 : Учение о преступлении. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 624 с. 3. Лопашенко Н. А. Уголовная политика / Н. А. Лопашенко. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 608 с. 4. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Фріс Павло Львович. – К., 2005. – 35 с. 5. Загородников Н. И. Направления изучения советского уголовного права / Н. И. Загородников, Н. А. Стручков // Советское государство и право. – 1981. – № 7. – С. 48–55. 6. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния и основание уголовной ответственности: основные методологические проблемы / П. А. Фефелов. – М. : Юрид. лит., 1971. – 152 с. 7. Балобанова Д. О. Теорія криміналізації : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Балобанова Дар'я Олександрівна. – О., 2007. – 17 с. 8. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А. А. Митрофанов. – О.: Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. – 132 с. 9. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация) / [В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.] ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М. : Наука, 1982. – 303 с. 10. Готін О. Підстави криміналізації діянь / О. Готін // Право України. – 2005. – № 2. – С. 95–98. 11. Орлеан А. М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Орлеан Андрій Михайлович. – Харків, 2003. – 226 с. 12. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : Школа, 2008. – 1008 с. 13. Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с. 14. Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 339 с. 15. Энциклопедия уголовного права : в 5 т. – Т. 3 : Понятие преступления / [И. Я. Гонтарь, Н. Ф. Кузнецова, А. П. Козлов и др.] ; под ред. В. Б. Малинина. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005. – 522 с. 16. Мельник М. Помилкова криміналізація: види, причини та наслідки / М. Мельник // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 5. – С. 94–99. 17. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с. 18. Голик Ю. В. Международное и национальное уголовное законодательство: трудный путь к единству / Ю. В. Голик // Международное и национальное уголовное законодательство:

проблемы юридической техники : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова (29–30 мая 2003 г.) / редкол.: В. С. Комиссаров и др. – М. : ЛексЭст, 2004. – С. 13–15. **19.** Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: Теоретико-инструментальный анализ / А. Э. Жалинский. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М. : Проспект, 2009. – 400 с. **20.** Кобзева Е. В. Уголовная политика / Е. В. Кобзева // Общая часть уголовного права: состояние законодательства и научной мысли / под ред. Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2011. – Гл. 3. – С. 72–101. **21.** Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (Основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) / А. И. Коробеев. – Хабаровск : Хабар. ВШ МВД СССР, 1986. – 80 с. **22.** Хавронюк Н. И. Поводы, причины, условия и способы криминализации общественно опасных деяний / Н. И. Хавронюк // Уголовное право : Стратегия развития в XXI веке : материалы междунар. науч.-практ. конф., 29–30 янв. 2004 г. / Моск. гос. юрид. акад. ; ред. кол.: А. И. Парог (отв. ред.) и др. – М., 2004. – С. 448–453.

Надійшла до редколегії 05.11.2012

Рассмотрено значение международных обязательств Украины в механизме установления уголовно-правового запрета. Определено их место в системе детерминант криминализации.

The value of international obligations of Ukraine in the mechanism of establishing criminal prohibition is considered. Their location in the system of determinants of criminalization is determined.

УДК 341.645.5

В. П. Кононенко

ВСТАНОВЛЕНА КОНСТИТУЦІЄЮ УКРАЇНИ ТА ПРАКТИКОЮ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ПРЕЗУМПЦІЯ СВОБОДИ В НОРМАХ НОВОГО КПК УКРАЇНИ

Норми Конституції України та європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з практикою Європейського суду з прав людини, вказують на існування презумпції свободи. З огляду на це в новому Кримінальному процесуальному кодексі України закладений дієвий механізм дотримання конституційних та конвенційних гарантій на свободу особи, який розглянуто.

Виступаючи країною – засновницею ООН, ратифікувавши європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Україна взяла на себе зобов'язання подвійного спрямування. Наша держава повинна сьогодні, по-перше, виконати необхідну роботу з приведення у відповідність до Конвенції свого національного законодавства і, по-друге, ліквідувати будь-які порушення прав та свобод, що захищені Конвенцією, на власній території. Саме тому й постає завдання чітко розуміти міжнародні вимоги у

© Кононенко В. П., 2012

цій галузі й водночас – як працюють європейські інструменти захисту прав і свобод людини.

Пропонуємо розглянути в сукупності положення ст. 29 Конституції України, яка гарантує право на свободу та особисту недоторканність [1] та ст. 5 Конвенції 1950 р.: «Кожен має право на свободу та особисту недоторканність» [2].

Сама структура цих майже ідентичних норм Конституції та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) вказує на існування презумпції свободи, а отже, особа може бути позбавлена свободи лише за виняткових обставин. Тому ці статті починаються з беззастережного формулювання права, після чого встановлюється сувора заборона: «Нікого не може бути позбавлено свободи, крім ... випадків і відповідно до процедури, встановленої законом ...» [2]. Крім того, Конвенційна презумпція на користь свободи підкреслена імперативною вимогою ст. 5 забезпечити, щоб, по-перше, позбавлення свободи було не довшим, ніж це є абсолютно необхідним, та, по-друге, щоб її було негайно повернуто, якщо таке позбавлення не виправдане. Свідченням першої вимоги є положення про те, що особа, підозрювана у вчиненні правопорушення, має право на судовий розгляд впродовж розумного строку, а другої – припис, згідно з яким кожен, кого позбавлено свободи, має право на судовий розгляд, при якому суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним. Це свідчить, що тягар доведення покладається на тих, хто позбавив особу свобод: вони мають довести не тільки те, що повноваження на застосування цього заходу перебуває в межах контексту однієї з підстав, зазначених у ст. 5, а й те, що його застосування було правомірним з огляду на конкретні обставини позбавлення свободи.

Наявність такого тягря неминуче означає, що ті, хто може здійснювати повноваження, наслідком яких може бути позбавлення свободи, зобов'язані провести критичний аналіз ситуації, щоб при фактичному застосуванні цих повноважень забезпечити повсякчасне дотримання меж, встановлених зазначеними нормами Конституції та Конвенції. У будь-якому випадку, коли оспорується позбавлення свободи, суддя неодмінно повинен виходити з презумпції, що позбавлена свободи особа має бути вільною. Виходячи з цієї презумпції, суддя повинен не лише очікувати і вимагати пред'явлення підстав для позбавлення свободи, а й ретельно проаналізувати їх, аби з'ясувати, чи справді вони виправдовують застосований захід. Будь-яке недотримання такого підходу означатиме не тільки нехтування свого обов'язку, а й відступ від принципу верховенства права. На неприйнятність якої б то ні було тенденції в цьому напрямі вказує висновок Європейського суду з прав людини у справі «Мантур проти Туреччини», де національний суд неодноразово видаючи розпорядження про продовження тримання під вартою, незмінно використовував той самий і фактично

шаблонний набір слів, часто не наводячи ніяких конкретних підстав. Такий підхід судді означав просто механічне затвердження ним рішення з подачі посадових осіб правоохоронних органів та незабезпечення незалежної критичної оцінки обставин справи, що не може відповідати вимозі забезпечення виправданості позбавлення волі [3, с. 158–159].

Із презумпції свободи випливає також застереження щодо необхідності мати стосовно особи, яку її позбавляють, обґрунтовану підозру у вчиненні правопорушення. Згідно з цим застереженням, захід з позбавлення особи її свободи може здійснюватися лише тоді, коли він ґрунтується на вагомих підставах, і, отже, не є свавільним. Підозра має завжди бути добросовісною (в рішенні у справі «Мюррей проти Сполученого Королівства» Суд наголосив на тому, що чесність і добросовісність підозрі є невіддільним елементом її обґрунтованості), але вона може вважатися обґрунтованою тільки тоді, коли в її основі лежать факти та інформація, які об'єктивно свідчать про зв'язок підозрюваного з вірогідним злочинцем. Отже, мають існувати докази, які безпосередньо свідчать про причетність даної особи до відповідних діянь, – про це можуть свідчити, зокрема, документальні докази чи висновки судової експертизи. Однак, це не означає, що доказ має бути достатньою підставою для обрання запобіжного заходу [3, с. 185–186].

Слід пам'ятати, що презумпція на користь свободи вимагає застосування альтернативних запобіжних заходів. І в деяких справах незастосування таких заходів може призвести до того, що позбавлення свободи вважатиметься свавільним.

Так, досить неоднозначним було застосування ст. 165-2 ч. 7 КПК України 1960 р., згідно з якою, якщо для обрання затриманому запобіжного заходу необхідно додатково вивчити дані про особу затриманого чи з'ясувати інші обставини, які мають значення для прийняття рішення з цього питання, то суддя вправі продовжити затримання до десяти діб [4]. В такій ситуації національні суди виносили постанову про обрання стосовно особи запобіжного заходу у вигляді взяття під варту через десять днів після затримання. А Європейський суд з прав людини в справі «Броган (Brogan) та інші проти Сполученого Королівства» визнав, що 4 дні плюс кілька годин є порушенням Конвенції. Таке продовження строку можна було визнати свавільними, бо воно не відповідало вимогам ч. 3 ст. 29 Конституції України, відповідно до якої «у разі нагальної необхідності запобігти злочинці чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом». Конституція також не передбачає продовження строку затримання до 10 діб: «Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою» [1]. Згідно з практикою

Європейського суду з прав людини, якщо держава не наведе відповідних і достатніх підстав для тримання під вартою обвинуваченої у правопорушенні особи, така особа завжди має бути звільнена після затримання і перебувати на волі до початку судового розгляду її справи. Тому досить доречно сформульовані такі, наприклад, норми Кримінального процесуального кодексу України, як: ч. 1 ст. 183, згідно з якою тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти відповідним ризикам; ч. 4 ст. 189, згідно з якою слідчий суддя, суд відмовляє у наданні дозволу на затримання підозрюваного, обвинуваченого з метою його приводу, якщо прокурор не доведе, що зазначені у клопотанні про застосування запобіжного заходу обставини вказують на наявність підстав для тримання під вартою підозрюваного, обвинуваченого, а також є достатні підстави вважати, що: 1) підозрюваний, обвинувачений переховується від органів досудового розслідування чи суду; 2) одержавши відомості про звернення слідчого, прокурора до суду із клопотанням про застосування запобіжного заходу, підозрюваний, обвинувачений до початку розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу вчинить дії, які є підставою для застосування запобіжного заходу [5].

Крім вищевказаного, праву особи на свободу, яке відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України є однією із засад кримінального провадження, кореспондує обов'язок суду під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу встановити, чи доводять надані сторонами кримінального провадження докази обставини, які свідчать про: 1) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення; 2) наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків, що особа буде переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду, знищить, сховає або спотворить будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливатиме на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином; вчинить інше кримінальне правопорушення чи продовжить кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується. І останнє, але досить важливе: суд повинен встановити і, відповідно, обґрунтувати недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні слідчого (прокурора). І якщо під час розгляду клопотання прокурор не доведе наявність всіх перелічених обставин, слідчий суддя, суд зобов'язаний постановити ухвалу про відмову в застосуванні запобіжного заходу [5].

Таким чином, ми встановили, що в новому Кримінальному процесуальному кодексі України закладений дієвий механізм дотримання конституційних та конвенційних гарантій на свободу особи, що свідчить про реальний вплив рішень Європейського суду з прав людини на законодавство держав – членів Ради Європи. З урахуванням того, що багато норм Конвенції 1950 р. мають оціночний характер, суттєво підвищується значення судових рішень для розуміння її змісту, а також протоколів до неї. Оціночні поняття відбивають юридичну особливість дій, явищ, об'єктів, але при цьому їх ознаки формально не визначені. Це означає, що для більш оптимального розуміння і застосування зазначених положень необхідно звертатися до прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Список літератури: 1. Конституція України : від 28.06.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. – 30.10.2012. 2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 : ратиф. Україною законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004. – 30.10.2012. 3. МакБрайд Д. Практика Європейського суду з прав людини з питань застосування положень Європейської конвенції з прав людини, які стосуються запобіжного ув'язнень / Д. МакБрайд // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 4. – С. 157–236. 4. Кримінально-процесуальний кодекс України : від 28.12.1960 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>. – 30.10.2012. 5. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.04.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46516-17/paran338#n338>. – 30.10.2012.

Надійшла до редакції 31.10.2012

Нормы Конституции Украины и европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод, согласно практике Европейского суда по правам человека, указывают на существование презумпции свободы. С учетом этого в новом Уголовном процессуальном кодексе Украины заложен действенный механизм соблюдения конституционных и конвенционных гарантий на свободу лица, который рассмотрен.

Norms of the Constitution of Ukraine and the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, according to the practice of the European Court of Human Rights, are indicating the existence of freedom presumption. Taking this into account in the new Criminal Procedure Code of Ukraine the effective mechanism of observance of constitutional and treaty guarantees on freedom of person is founded, which is considered.

УДК 342.95

В. П. Кононець

Дії працівників міліції у разі виникнення окремих надзвичайних подій на території аеропорту

Розглянуто особливості діяльності підрозділів міліції щодо здійснення охорони громадського порядку та забезпечення безпеки в аеропортах.

Актуальність теми дослідження обумовлюється необхідністю забезпечення ефективного захисту прав та свобод людини і громадянина, громадського порядку та громадської безпеки, власності, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань у разі виникнення окремих надзвичайних подій на території аеропорту.

Важливість зазначеного питання пов'язана з використанням працівниками міліції сучасних форм та методів, що дозволить успішно виконувати визначені функції з охорони громадського порядку, громадської безпеки та профілактики злочинності у разі виникнення окремих надзвичайних подій на території аеропортів України.

Мета дослідження полягає у виокремленні конкретних функцій наукового завдання щодо характеристики діяльності міліції у разі виникнення окремих надзвичайних подій на території аеропорту та розробці науково обґрунтованих пропозицій для її удосконалення.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- визначення функцій міліції щодо охорони громадського порядку в аеропортах;
- здійснення характеристики окремих надзвичайних подій на території аеропорту;
- розроблення класифікації для чіткого визначення дій працівників ОВС у разі виникнення конкретної події в аеропорту.

Розв'язанню проблем діяльності міліції щодо охорони громадського порядку було присвячено праці таких учених: В. Б. Авер'янова, С. М. Алфьорова, О. М. Бандурки, О. О. Бандурки, Д. М. Бахраха, В. М. Бевзенка, Ю. П. Битяка, І. П. Голосніченка, В. М. Гречухи, В. А. Гуменюка, С. М. Гусарова, Д. Г. Заброди, В. О. Заросила, Р. А. Калюжного, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, М. В. Корнієнка, М. В. Лошицького, Т. П. Мінки, Ю. С. Небеського, О. В. Негодченка, С. Д. Подінієва, А. В. Сергєєва, О. І. Ульянова та ін.

Роботи цих науковців мають значну наукову та практичну цінність, однак поза їхньою увагою залишилося дослідження діяльності міліції щодо здійснення охорони громадського порядку та забезпечення безпеки в аеропортах.

Аналізуючи проблемні ситуації, що створюються в аеропортах, ми ще раз підкреслюємо актуальність дослідження, яке зумовлюється необхідністю приведення національних стандартів охорони громадського порядку до загальноєвропейських вимог. У зв'язку з

цим залишається актуальною проблема високоорганізованої професійної діяльності міліції з охорони громадського порядку та безпеки на повітряному транспорті. Справа в тому, що охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки вимагає від міліції здійснення складних і різноманітних завдань, виконання яких має забезпечити оптимальні умови функціонування об'єктів авіації, охорону правопорядку, створити передумови для виконання інших соціальних функцій, пов'язаних, зокрема, з реалізацією законних інтересів громадян, охорони власності, інтересів суспільства від протиправних посягань.

Сучасний стан зростання обсягів повітряних перевезень потребує удосконалення форм та методів діяльності підрозділів міліції на території аеропортів, опрацювання та активного впровадження нових, більш ефективних і дієвих. Безперервні потоки пасажирів, велике скупчення людських мас в окремі періоди створюють певні труднощі в організації охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю.

Органи внутрішніх справ на повітряному транспорті здійснюють охорону громадського порядку та ведуть боротьбу зі злочинністю у специфічних умовах.

В обстановці безперервного та швидкого руху великих мас людей, пов'язаного з користуванням послугами транспорту, виконання пасажирами багатьох операцій (купівля квитків, реєстрація авіаційних квитків, оформлення, здача і отримання багажу, посадка і висадка) постійно виникають відволікаючі фактори, коли потенційно існує можливість відносно легко здійснити злочин і зникнути.

Також роботу ускладнює короткочасність перебування пасажирів на об'єктах транспорту, що обумовлює виникнення труднощів щодо установалення потерпілих, свідків, осіб, які скоїли злочин, здійснення оперативного спостереження за ними.

Саме тому дослідження діяльності працівників міліції у разі виникнення окремих надзвичайних подій на території аеропорту набуває виняткової гостроти та актуальності, адже незначне порушення громадського порядку або громадської безпеки на території аеропортів може мати непередбачувані наслідки, заподіяти великі матеріальні збитки або призвести до людських жертв. Тому, проаналізувавши проблемні ситуації на території аеропорту, хочемо запропонувати наступні алгоритми дій ОВС у разі виникнення окремих надзвичайних подій.

При виявленні (отриманні повідомлення про виявлення) вибухових, радіоактивних та інших вибухових предметів або **після скоєння вибуху алгоритм дій працівників ОВС має бути наступним:**

Відразу після надходження інформації про скоєння вибуху слід:

1) негайно повідомити про це чергового по ОВС і діяти за його вказівкою;

2) вжити заходів для позначення небезпечної зони чітко означеними показниками, що попереджують про небезпеку, з'ясувати обставини даної пригоди; огородити територію місця події і вивести всіх сторонніх осіб за її межі; організувати охорону місця події до прибуття спеціалістів зі знешкодження небезпечних предметів, після чого діяти за їх вказівкою;

3) при потребі надати першу невідкладну допомогу особам, які отримали поранення;

4) після прибуття працівників вибухотехнічної служби проінформувати старшого про вжиті заходи з охорони місця події і свої попередні дії;

5) до прибуття слідчо-оперативної групи надавати, за необхідності або за вимогою старшого, допомогу працівникам вибухотехнічної служби;

6) діяти за вказівкою старшого слідчо-оперативної групи або старшого керівника, який прибув на місце події;

7) про надзвичайну ситуацію доповісти письмовим рапортом на ім'я начальника ОВС.

Дії працівників ОВС у разі надходження повідомлення про терористичний акт, пов'язаний із захопленням заручників

Якщо терористичний акт пов'язаний із захопленням заручників і злочинці діють через посередників, то за їх допомогою оперативні працівники провадять заходи з метою встановлення учасників злочинної групи та їх намірів. Посередники під час переговорів доводять до відомо терористів можливі наслідки терористичного акту з метою схилення їх до прийняття рішення відмовитися від продовження подальших злочинних дій.

Переговори є однією з виправданих форм діяльності правоохоронних органів щодо звільнення заручників і альтернативою застосування сили та зброї, тому вони входять до системи першочергових узгоджених і скоординованих дій, що запроваджуються під час операції та мають ретельно готуватися. Для цього враховуються такі важливі обставини:

- обов'язкова наявність конкретного сценарію, його корегування залежно від ситуації, недопустимість стихійних, хаотичних дій;

- недопущення до переговорів випадкових, непередбачених осіб;

- група парламентарів має бути оснащена таємними засобами зв'язку, відеотехнікою, іншими технічними засобами фіксації переговорів, а також маскуванням і документами прикриття.

У ході проведення переговорів діє основний принцип: парламентарі не командують. Щоб не озлоблювати злочинців, також не варто встановлювати строки виконання будь-яких вимог. У такій справі важливо виграти час, наприклад, затягуванням переговорів. Щоб утримати злочинців від насильства над заручниками, оперативні працівники мають підтримувати у злочинців упевненість у безумовному задоволенні їхніх вимог. При цьому

враховується, що погрози (вбивства) щодо заручників звичайно мають демонстративний характер, бо злочинці розуміють: погрози (а не їх виконання) є єдиним аргументом у досягненні мети.

Якщо встановлено особи злочинців чи їх національну (етнічну) приналежність або район (місцевість) їх постійного проживання, то необхідно враховувати їхні національні особливості і звичаї. До переговорів у такому разі залучаються рідні, близькі, знайомі злочинців, національні авторитети, представники релігійних об'єднань.

Якщо злочинці зникли (незалежно від того, досягли вони наміченої мети чи ні), оперативні працівники вживають першочергових оперативно-розшукових заходів, спрямованих на розкриття злочину: опитують потерпілих, установлюють можливих свідків (очевидців), з'ясовують дані про ознаки зовнішності злочинців, їх чисельність, особливості поведінки під час нападу (погрози, вигуки, команди лідерів, мову спілкування), на якому автотранспорті і в якому напрямку зникли, чи не залишили потерпілі під час опору будь-яких слідів на тілі та одягу злочинців тощо. Якщо злочинцями використовувалася вогнепальна зброя, то члени оперативної групи організують ретельний пошук гільз та куль на місці події, встановлюють вид зброї.

Виявлені під час огляду місця події сліди та отримана інформація відразу перевіряються за оперативними та криміналістичними обліками.

У разі, якщо злочинці не затримані, оперативні працівники висувують версії та планують подальшу роботу щодо розкриття. При отриманні більш конкретної інформації висувуються додаткові деталізовані версії. Вся робота щодо розкриття злочину здійснюється відповідно до одного оперативно-розшукового плану.

У випадку затримання органами внутрішніх справ усіх або декількох учасників злочину оперуповноважені проводять оперативно-розшукове супроводження процесу дізнання, попереднього слідства і кримінального судочинства. Цей захід здійснюється тому, що з боку злочинців та їх співучасників, які знаходяться на волі, шляхом підкупу, шантажу, залякування, фізичного впливу щодо учасників кримінального процесу можуть запроваджуватися активні дії, спрямовані на «руйнування» кримінальної справи.

При проведенні операцій по затриманню злочинців, які вчиняють замах, плануються заходи щодо:

- недопущення закінчення злочину по захопленню заручників;
- затримання всіх співучасників замаху;
- забезпечення особистої безпеки осіб, щодо яких вчиняється замах, та членів оперативної групи;
- фіксації доказів.

Дії працівників ОВС у разі виявлення вибухових пристроїв у громадян під час перевірки документів чи проходження паспортного контролю

Якщо під час перевірки документів у громадян чи проходження ними паспортного контролю працівник ОВС виявив наявність вибухового пристрою, слід:

1) якщо обставини, що склалися, не дозволяють провести затримання або затримання може загрожувати безпеці оточуючих громадян, зробити вигляд, що не помітив вибухового пристрою;

2) відпустивши підозрілу особу, організувати за нею спостереження;

3) негайно доповісти черговому по ОВС про обставини події, прикмети підозрюваної особи та діяти за його вказівками;

4) після прибуття групи захоплення доповісти старшому про обставини події та вжити заходи. Надалі діяти за вказівкою старшого групи затримання;

5) якщо злочинець помітив, що працівник міліції під час перевірки документів виявив вибуховий пристрій, одному з працівників міліції вступити зі злочинцем у переговори, намагаючись заспокоїти його, переконати в недоцільності підривання вибухового пристрою, та відвести злочинця до більш безпечного місця, де б не постраждали громадяни, при цьому уважно стежити за його діями, щоб у випадку підривання ним вибухового пристрою вдатися до заходів особистої безпеки (лягти на землю, скористатися наявними предметами, спорудами для попередження ураження осколками та вибуховою хвилею). Інший працівник міліції в цей час доповідає про дану подію черговому по ОВС, отримує від нього вказівки та обмежує доступ громадян до небезпечного місця.

Дії працівників ОВС у разі надходження повідомлення про виявлення речовин невідомого походження

У разі надходження повідомлення про виявлення речовин невідомого походження слід:

1) при зверненні громадян до працівників міліції з повідомленнями про отримання ними від невідомих осіб конвертів, бандеролей, посилок з невідомими (сипучими, рідкими, газоподібними або твердими) речовинами невідомого походження або інших підозрілих предметів, дотримуючись заходів особистої безпеки, не допустити подальшого контакту людей і тварин з цими речовинами та повідомити про це оперативного чергового по ОВС;

2) при надходженні повідомлення про виявлення речовин невідомого походження, що можуть бути джерелом тяжких отруень та хвороб, оперативному черговому зареєструвати його в книзі обліку злочинів та пригод, забезпечити направлення на місце події слідчо-оперативної групи, фахівців територіальної санітарно-епідеміологічної служби, доповісти про повідомлення в ГУМВС, УМВС або УМВСТ та інформувати територіальні підрозділи МНС, прокуратури, СБУ та органів місцевого самоврядування;

3) у разі виявлення підозрілої речовини на значній площі або в місцях масового перебування людей оперативному черговому ОВС викликати на місце події підрозділи МНС для організації ліквідації, евакуації, забезпечення охорони та вжиття протиепідеміологічних заходів;

4) працівникам слідчо-оперативної групи у разі виїзду на подібні повідомлення обов'язково бути екіпірованими комплектом індивідуального захисту, пройти інструктаж лікаря санепідемстанції та відповідального керівника органу. Для визначення кількісного складу слідчо-оперативної групи та організаційного вирішення питання про залучення до її роботи працівників різних служб органу внутрішніх справ чи інших правоохоронних органів слід виходити із ситуацій, що виникають у процесі розкриття та розслідування злочинів. Процес розкриття таких злочинів характеризується винятною складністю та трудомісткістю, оскільки це вимагає:

- відпрацювання значної кількості версій;
- проведення пошукових заходів на території;
- залучення широкого кола оперативно-розшукових сил та засобів;
- проведення перевірки на причетність до злочинів великої кількості осіб та значного обсягу оперативно-розшукової інформації, що є у розпорядженні правоохоронних органів.

Таким чином, дослідження обумовлюється необхідністю забезпечення ефективного захисту прав та свобод людини і громадянина, громадського порядку та громадської безпеки, власності, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань у разі виникнення окремих надзвичайних подій на території аеропорту.

Список літератури: 1. Повітряний кодекс України : закон України від 19 трав. 2011 р. № 3393-VI // Голос України. – 2011. – № 110. 2. Киркач Я. В. Громадський порядок: зміст поняття та системи охорони громадського порядку / Я. В. Киркач // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2006. – № 3. – С. 105–112. 3. Охорона громадського порядку на дільниці : навч. посіб. / Голосніченко І. П., Шамра В. О., Антохов В. О. та ін. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1995. – 76 с. 4. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення / О. М. Бандурка. – Х. : Основа, 1996. – 440 с. 5. Михайлов О. В. Деякі питання взаємодії ОВС на транспорті з іншими правоохоронними органами у охороні громадського порядку та боротьби зі злочинністю / О. В. Михайлов // Організаційно-правові засади боротьби з правопорушеннями на транспорті : матеріали постійного семінару (Одеса, 29 верес. 2006 р.). – О., 2006. – С. 52–54. 6. Мінка Т. П. Адміністративно-правові режими та їх забезпечення органами внутрішніх справ : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Мінка Тетяна Павлівна. – Д., 2011. – 614 с. 7. Про боротьбу з тероризмом : закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>. 8. Захаренков В. В. Обеспечение безопасности аэропортов и аэропортовых комплексов / В. В. Захаренков // Закон и право. – 2008. – № 2. – С. 12–14. 9. Клюев О. Зміст та функції організації діяльності у сфері охорони громадського порядку / О. Клюев // Право України. – 2005. – № 9. – С. 57–59. 10. Адміністративна діяльність міліції : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ,

2004. – С. 123, 345. **11.** Бандурка О.М. Охорона громадського порядку в особливих (екстремальних) умовах / О. М. Бандурка // Адміністративна діяльність. Частина особлива : підручник / за ред. О. М. Бандурки. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ ; Еспада, 2000. – Розд. XII. – С. 250–274. **12.** Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України : підручник / О. М. Бандурка. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с. **13.** Защита международной гражданской авиации от актов незаконного вмешательства : приложение 17 к Конвенции о международной гражданской авиации. – Монреаль : ICAO, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.

Надійшла до редколегії 29.09.2012

Рассмотрены особенности деятельности подразделений милиции по осуществлению охраны общественного порядка и обеспечению безопасности в аэропортах.

The features of activity of militia departments are examined on realization of public law enforcement and providing of safety in airports.

УДК [343.9:343.35](477)

І. В. Кушнар'ов

ОСНОВНІ ТИПИ КОРУПЦІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Запропоновано типологізацію видів корупції. Проаналізовано основні типи корупції в сучасному світі.

У сучасному світі спостерігається значна кількість видів і форм корупційних практик, які мають своєрідне походження, характеризуються різною глибиною проникнення у відносини влади і підпорядкування, відрізняються специфікою сприйняття індивідуальною і масовою свідомістю. Формування цілісного наукового розуміння корупції потребує методологічно зваженої типологізації її проявів, що є запорукою розробки ефективних заходів та диференційованих підходів до подолання даного негативного соціального явища.

Як у зарубіжній, так і в вітчизняній науці існує достатня кількість підходів до типології корупції. Цьому питанню присвячені роботи таких авторів, як С. Х. Алатас [1], А. Хейденхаймер [2], М. Джонстон [3], О. В. Волянська [4], М. О. Ізотов [5], І. П. Кутик [6], Є. Скулиш [7] та багато інших. Однак не всі з існуючих типологій є рівнозначними та методологічно виваженими. Крім того, досить часто у дослідженнях проявів корупції та в теоретичних визначеннях її поняття спостерігається необґрунтоване змішування категорій «корупція» та «корупційне діяння». Так, у вітчизняній Юридичній енциклопедії вказано, що корупція становить сукупність різних за характером та ступенем суспільної небезпеки, але єдиних за своєю суттю корупційних діянь – кримінальних, адміністративних, цивільно-правових або дисциплінарних, а також пору-

© Кушнар'ов І. В., 2012

шень етики поведінки посадових осіб, пов'язаних із вчиненням цих дій [8, с. 369]. Але ж корупція є складним, синтетичним соціальним явищем, яке увібрало в себе різноманітні історичні, економічні, політологічні, соціологічні, кримінологічні, культурологічні, юридичні аспекти, тому її не можна ототожнювати із сукупністю корупційних діянь. Вона є категорією більш широкого плану, тому при розробці типології корупції слід чітко розрізняти вказані поняття.

Метою статті є системний науковий аналіз основних типів корупції в сучасному світі.

Аналіз закордонного законодавства, міжнародних документів, наукової літератури та юридичної практики дозволяє запропонувати таку типологію видів корупції.

За територіальною ознакою: національна (внутрішня) та транснаціональна (зовнішня) корупція. Відповідно перша розвивається в межах однієї держави, а друга розповсюджується на міжнародному рівні. У ст. 3 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.) вказано, що злочин має транснаціональний характер, якщо: а) його скоєно в більш ніж одній державі; б) його скоєно в одній державі, але істотна частина його підготовки, планування, керівництва або контролю має місце в іншій державі; в) його скоєно в одній державі, але за участі організованої злочинної групи, що здійснює злочинну діяльність у більш ніж одній державі; г) його скоєно в одній державі, але його істотні наслідки мають місце в іншій державі [9]. Положення даної статті можна використовувати й для характеристики транснаціональної корупції. У міжнародних документах виокремлюються корупційні дії, що вчиняються посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій міжнародних організацій, парламентських органів і міжнародних судів, а також посадових осіб іноземних держав, або спільна корупційна діяльність осіб, які обіймають відповідні державні посади і є громадянами різних країн [7, с. 215–216].

Розвитку транснаціональної корупції сприяє поглиблення процесів глобалізації у багатьох сферах суспільного життя. Найбільш враженою цією соціальною недугою є сфера фінансово-економічних відносин. Мова йде про корупційний рух фінансового капіталу в його різноманітних проявах: уникнення оподаткування шляхом розміщення активів у «податкових гаванях», виведення капіталу в офшорні зони, «відмивання» доходів від незаконної діяльності шляхом переведення їх у банки інших країн і наступна їхня легалізація в економіці цих країн, злочинні змови з митними структурами, хабарництво при здійсненні міжнародних контрактів, розкрадання міжнародної фінансової допомоги держчиновниками країн-одержувачів тощо [10, с. 22]. У Німеччині наприкінці ХХ ст. досить поширеними були шахрайства із субсидіями, виданими на розвиток зовнішньої торгівлі. Так, наприклад, уряд субсидював торговельні фірми в тому випадку, якщо ціни на світовому ринку

були занадто низькими на продукцію цієї країни, і їхні фірми були не конкурентоспроможні, а уряд – зацікавлений у реалізації товарів. Особливо великі субсидії видавалися на продаж товарів у країні Африки й Азії, тому фірми вигідно було укласти через посередників фіктивний договір із цими країнами, одержати субсидії, а товар продати в інші країни, торгівля з якими не давала права на одержання настільки значних субсидій [11, с. 18–19].

Залежно від культурно-цивілізаційних засад: західний і східний тип корупції. Відмінності між ними криються в особливостях менталітету, традицій, пов'язані з різними принципами функціонування економіки та бюрократії. На Заході, в умовах розвинутого громадянського суспільства, високого рівня громадянської культури, корупційні зв'язки сприймаються масовою свідомістю в цілому негативно, як аномалія, тому корупція не має широкого розповсюдження. Вона має епізодичний характер, переважно економічну мотивацію, набуває вигляду тіньових послуг. На Сході, навпаки, корупційні відносини соціально вмотивовані, вони тісно переплетені з іншими соціальними відносинами: сімейними, корпоративними, етнічними та сприймаються як звичне й суспільно-прийнятне явище, пов'язані з традиціями взаємних подарунків. Наприклад, в Японії протягом історичного розвитку сформувався правила поведінки морально-ритуального характеру – «гирі», які діють переважно в колі осіб та груп, що перебувають у постійному спілкуванні та бажають зміцнення стосунків. Постійні ділові партнери обмінюються на свята знаками уваги – поздоровленнями і подарунками. У разі встановлення подібних стосунків сторони можуть розраховувати на взаємні поступки, не передбачені договором. У даному контексті можна також згадати про практику бакшишу у країнах Середньої Азії [12, с. 71–121]. Відомі випадки, коли державна влада у східних країнах стимулювала корупцію та здійснювала через неї персональний контроль над лояльністю кожного чиновника.

Кожен із вказаних типів корупції має свою специфіку щодо характерних сфер свого прояву. Як вказує С. Роуз-Аккерман, американські або західноєвропейські фірми, як правило, практично не намагаються за допомогою хабарів вибратися з пут регулюючих положень і правил, що мають відношення до охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я й безпеки праці, і не вдаються до кримінальних схем, щоб обійти закон. Навпаки, вони прагнуть змінити законодавство, фінансують на легальних підставах ті або інші кампанії, лобіюють діяльність громадських організацій і оспорожують існуючі закони й регулюючі документи в залах суду [13, с. 24–25]. Якщо на Заході більше зусиль витрачається на зміну «правил гри», то на Сході складалася інша ситуація. Оскільки авторитет офіційного закону не такий високий, як у країнах західної демократії, то немає сенсу витрачати надмірні зусилля на корекцію законодавства, якщо його положення можна у будь-який момент

«відкоригувати» шляхом неформальних домовленостей з правозастосовними й правоохоронними органами.

За ступенем розвиненості та укорінення у соціальній практиці: епізодична, системна (інституційна) корупція, клептократія. Епізодична корупція характеризується тимчасовими зв'язками, кожен корупціонер діє за власною ініціативою, відсутня централізація корупційної діяльності. Даний вид корупції не створює суттєвих проблем існуванню суспільства, не впливає на структуру і рівень злочинності у державі. Системній корупції притаманний достатньо високий рівень інституціалізації, у країні відбувається «корпоративізація корупції» [14, с. 443], тобто створюються стійкі корупційні мережі, під якими слід розуміти групи корупціонерів, об'єднаних на довгостроковій основі для отримання корисливої вигоди зі свого становища, від діяльності яких держава несе значні збитки. Як зазначає І. П. Кутик, системна корупція «є наслідком подвійної інституціалізації, що приводить соціальні інститути до їх дисфункції» [6, с. 85]. Державні службовці при виконанні покладених на них обов'язків орієнтуються не на інтереси держави і суспільства, а перш за все – на власні корисливі інтереси, що певною мірою призводить до знецінення функціонування публічних інститутів у суспільстві. Клептократія є вищою формою інституціалізації корупції, коли остання стає основою функціонування держави. Прикладом може слугувати Нігерія, де корупція давно вже перетворилася з частини державного правління на мету цього правління. Держава в цих умовах зорієнтована не на протидію корупції, а на її вдосконалення та централізацію.

У науковій літературі відмічається парадокс, який полягає в тому, що, незважаючи на значний рівень системної корупції у країнах Південно-Східної Азії, обсяг інвестицій, що поступають у ці країни, є достатньо високим. Це пояснюється тим, що інституційна корупція є прогнозованою, оскільки розмір хабарів з кожного питання є детально розробленим і загальновідомим, і представники бізнесу досить часто сприймають їх як додаткове оподаткування. Якщо ж інвесторам заздалегідь невідомо, чи необхідно сплачувати додаткові кошти і в якому розмірі, то вони будуть намагатися уникнути вкладати гроші у таку малопрогнозовану ситуацію [15, с. 185–186].

За рівнем вражених корупцією владних відносин: верхівна і низова корупція. Перша розвивається на рівні вищих політичних кіл та центральних органів влади, представники яких наділені повноваженнями, котрі надають можливість використовувати та розподіляти значні матеріальні й нематеріальні ресурси, приймати рішення та нормативно-правові акти, що регламентують діяльність у різноманітних сферах суспільних відносин. За словами Д. Бромлі, «підкуп осіб, які приймають стратегічні рішення, вузькими групами інтересів забезпечує останнім перерозподільні переваги такого роду: перерозподіл прибутку, перерозподіл економічних можливостей,

перерозподіл економічних переваг» [16, с. 130]. Високий професійний та інтелектуальний рівень організаторів та учасників аналізованого виду корупції, великі владні повноваження дозволяють удосконалювати, видозмінювати її прояви, ускладнюючи тим самим захисні механізми [7, с. 216–217]. Перебуваючи на вищих щаблях влади та отримуючи інформацію про антикорупційні заходи «з перших рук», вони мають можливість своєчасно відреагувати на свої дії та відкоригувати їх. Низова корупція пов'язана з повсякденною взаємодією громадян із представниками влади при вирішенні широкого кола питань. Даний тип корупції, у свою чергу, розподіляється на побутову та ділову. Перша охоплює практично всі сторони життя людини, від її народження до смерті, і стосується діяльності закладів освіти і медицини, державної автомобільної інспекції, органів місцевого самоврядування та соціального забезпечення, військових комісаріатів та бюро ритуальних послуг тощо. Друга обумовлена діяльністю представників бізнесу та пов'язана з необхідністю вирішення питань реєстрації підприємств, отримання ліцензій та дозволів різноманітних контролюючих інстанцій (приміром пожежної, санітарно-епідеміологічної), зменшення подавкового тиску.

Масштабна низова корупція є вкрай небезпечною, оскільки створює сприятливе психологічне підґрунтя для поглиблення інших різновидів корупції. В. І. Козак правильно вказує, що низова корупція більше поширена в суспільствах із зруйнованою владною вертикаллю, де державна влада атрофована. З наведенням мінімального порядку в державі, з відбудовою владної вертикалі низову ланку державних службовців примушують сумлінно виконувати свої функції силою тиску і відповідальності. Дрібні чиновники вже не можуть почуватися настільки безкарно, як раніше, тому можливості для корупції зменшуються. Однак корупція не зникає, вона концентрується на вищих щаблях влади, де вирішуються глобальні питання [17, с. 251].

За цільовою спрямованістю: економічна та політична корупція. Економічна корупція спрямована на отримання конкурентних переваг та незаконних прибутків у сфері бізнесу, вона розповсюджена у банківському та кредитному секторі економіки, у системі страхування та субсидій, у торгівлі, будівництві й на транспорті. Підкуп чиновників здійснюється для прийняття необхідного рішення з різноманітних фінансових, ресурсних та господарських питань. Деякі науковці пов'язують феномен корупції перш за все зі сферою економіки. Так, В. В. Колесніков зазначає, що «корупція є не просто вищою, але й закінченою формою прояву економічної злочинності» [18, с. 59]. Однак в останні десятиліття активно розвивається також політична корупція, яка виявляється у сфері формування політичної системи та правотворчої діяльності. Розрізняють дві головні групи цілей політичних корупційних дій. У першому випадку метою політичної корупції є особисте чи групове

збагачення, у другому – здобуття, збереження та/або розширення політичної влади [19, с. 108–109]. У структурі політичної корупції можна виокремити електоральну та партійну корупцію. Перша, пов'язана зі зловживаннями у сфері виборчого процесу, призводить до викривлення результатів волевиявлення громадян та спричиняє формування державних органів, склад яких не відповідає реальному співвідношенню політичних сил і пануючих настроїв у суспільстві. Партійна корупція виявляється у купівлі-продажу місць у виборчих списках та посад у державних органах за квотою відповідної партії.

Аналізуючи економічну та політичну корупцію, слід звернути увагу на їх переплетеність та взаємне проникнення. Як зазначає І. Корж, політична корупція дає змогу конвертувати владу в капітал, а капітал – знову у владу [20, с. 56]. Відбувається поступова комерціалізація влади і політизація бізнесу. Фінансово-промислові групи та окремі власники великого бізнесу зацікавлені у тому, щоб мати реальні важелі впливу на політику в державі, оскільки політичні рішення здатні суттєво вплинути на діловий клімат у державі, сприяти здоровій конкуренції або обмежувати її. У свою чергу, існує тенденція використання окремими політичними силами своїх владних можливостей для тиску на представників бізнесу з метою отримання так званих «відкатів» та навіть зміни власника привабливого, з економічної точки зору, підприємства (рейдерські атаки). Специфіка українського законодавства є такою, що інколи буває набагато легше захопити чужий бізнес, ніж створити свій. Указані зустрічні тенденції розвитку корупції можна охарактеризувати як «захоплення держави» та «захоплення бізнесу» [21, с. 41–42].

Залежно від сфери суспільного життя: корупція у публічному (державному) та у приватному (корпоративному) секторі. Зазвичай у дослідженні проблем протидії корупції мова йде про її прояви в органах державної влади та місцевого самоврядування, оскільки саме у сфері публічної влади вони є найбільш явними та небезпечними для функціонування держави та розвитку суспільства. Втім, і у співробітників комерційних або громадських організацій також є можливість неправомірного розпорядження наданими їм для виконання певних функцій ресурсами та незаконного збагачення за допомогою дій в інтересах конкуруючих організацій або інших зацікавлених осіб. Одним із таких прикладів є підкуп працівників комерційного банку з метою одержання кредитів без подальшого повернення отриманих грошей. Корупція у приватному секторі сприяє іншим негативним явищам, таким, як рейдерство та корпоративний шантаж [22, с. 30–32]. Зважаючи на небезпеку та значну розповсюдженість подібних корупційних проявів, на міжнародному рівні все частіше йдеться про необхідність введення кримінальної відповідальності за корупційні діяння у приватній сфері. Так, у Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи (1999 р.) згадується про дачу хабара (ст. 7) та одержання

хабара (ст. 8) у приватному секторі [23], а Конвенція ООН проти корупції (2003 р.) містить положення про підкуп (ст. 21) та розкрадання майна (ст. 22) у приватному секторі [24].

Звісно, вказана типологія не є вичерпною, її можна розширювати, вводячи додаткові класифікаційні підстави. Скажімо, за принципом розподілу влад можна говорити про корупцію у законодавчій, виконавчій та судовій владі, за співвідношенням статусу суб'єктів корупційних відносин – про вертикальну та горизонтальну корупцію тощо, але вказані типології лише конкретизують вже наведені вище. Науковий підхід до дослідження будь-яких соціальних явищ вимагає використання логічної операції абстрагування (від лат. *abstrahere* – відволікання), тобто свідомого відвернення від неістотних, другорядних ознак предметів і явищ, зв'язків і відношень між ними та виділення декількох сторін, які цікавлять дослідника. Надмірна деталізація досить часто не прояснює, а лише ускладнює розуміння досліджуваного явища. Загубившись у деталях, можна втратити цілісне бачення проблеми. Розглянута вище типологія, на нашу думку, охоплює найбільш показові типи корупції у сучасному світі і є достатньою для розробки системної стратегії протидії даному негативному соціальному феномену.

Список літератури: 1. Alatas S. H. The problem of corruption / Syed Hussein Alatas. – Singapore : Times Books International, 1986. – 320 p. 2. Heidenheimer A. Political Corruption : A Handbook / A. Heidenheimer, M. Johnston. – New Brunswick : Transaction Publishers, 1989. – 970 p. 3. Johnston M. Political Corruption and Public Policy in America / Michael Johnston. – Monterey, CA : Brooks ; Cole Publishing Co, 1982. – 210 p. 4. Волянская Е. В. Изучение феномена коррупции в социологии: основные методологические подходы / Е. В. Волянская // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 891. – 2010. – С. 56–60. 5. Изотов М. О. Проблема типологии коррупционных отношений / М. О. Изотов // Среднерусский вестник общественных наук. – 2010. – № 4. – С. 121–128. 6. Кутык И. П. Коррупция как социальный феномен: к методологии похода / И. П. Кутык // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2011. – Вип. 8. – С. 82–89. 7. Скулиш Є. Прояви корупції у сучасних умовах / Є. Скулиш // Право України. – 2010. – № 11. – С. 213–228. 8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – 792 с. 9. Конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности : прин. резолюцией 55/25 Ген. Ассамблеи от 15 нояб. 2000 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orgcrime.shtml. 10. Антошкин В. К. Международная система контроля и противодействия коррупции / В. К. Антошкин // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 4 (16). – С. 22–27. 11. Дементьева Е. Е. Экономическая преступность и борьба с ней в странах с развитой рыночной экономикой (на материалах США и Германии) / Е. Е. Дементьева. – М. : Ин-т науч. информ. по общественным наукам РАН, 1992. – 52 с. 12. Jain A. K. Corruption: a Review / A. K. Jain // Journal of Economic Surveys. – 2001. – Vol. 15, № 1. – P. 71–121. 13. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман ; пер. с англ. О. А. Алякринского. – М. :

Логос, 2003. – 356 с. **14.** Глинкина С. П. Коррупция: фатальная угроза? / С. П. Глинкина // Неэкономические грани экономики: непознанное взаимовлияние / под ред. О. Т. Богомолова. – М. : Ин-т экон. стратегий, 2010. – С. 427–455. **15.** Антикоррупционная политика : учеб. пособие / под ред. Г. А. Сагарова. – М. : Спас, 2004. – 368 с. **16.** Bromley D. W. Economic interests and institutions: The conceptual foundations of public policy / Daniel W. Bromley. – New York and Oxford : Basil Blackwell, 1989. – 274 p. **17.** Козак В. І. Феномен корупції: науковий погляд на реальний стан в Україні / В. І. Козак // Науковий вісник Академії муніципального управління. Сер. Управління. – 2011. – Вип. 2. – С. 243–255. **18.** Колесников В. В. Экономическая преступность и рыночные реформы: политико-экономические аспекты / В. В. Колесников. – СПб. : Изд-во СПбУЭФ, 1994. – 173 с. **19.** Маляр Г. В. Політична корупція як самостійний вид корупційних правопорушень / Г. В. Маляр // Митна справа. – 2011. – № 5 (77), ч. 2. – С. 106–111. **20.** Корж І. Політична корупція та правова безпека України / І. Корж // Право України. – 2009. – № 6. – С. 55–60. **21.** Сагаров Г. С. Разнообразие стран и разнообразие коррупции (Анализ сравнительных исследований) / Г. С. Сагаров, С. А. Пархоменко. – М. : ИНДЕМ, 2001. – 80 с. **22.** Кашепов В. П. Корпоративный шантаж: квалификация, ответственность / В. П. Кашепов // Российская юстиция. – 2006. – № 10. – С. 30–32. **23.** Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS № 173) : від 27 січ. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 47–48. – Ст. 497. **24.** Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции : прин. резолюцией 58/4 Ген. Ассамблеи от 31 окт. 2003 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml.

Надійшла до редакції 25.12.2012

Предложена типологизация видов коррупции. Проанализированы основные типы коррупции в современном мире.

The types of corruption are offered. The basic types of corruption in the modern world are analysed.

УДК 351.754(048)

В. І. Ратушняк

ЗАВДАННЯ ТА СТРУКТУРА ПІДРОЗДІЛІВ МІЛІЦІЇ (ПОЛІЦІЇ) ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН СНД: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Досліджено правову основу, завдання та структуру підрозділів міліції громадської безпеки країн – учасниць СНД. Окрему увагу приділено організаційній структурі підрозділів центрального апарату міністерств внутрішніх справ країн СНД, які здійснюють управління та контроль за підрозділами поліції громадської безпеки.

У Міністерстві внутрішніх справ України відбуваються системні реформи, що мають на меті перетворення його на правоохоронне відомство європейського зразка, діяльність якого ґрунтується на

© Ратушняк В. І., 2012

підтримці громадськості, забезпеченні прав і свобод людини та громадянина, захисті інтересів держави від протиправних посягань. Пріоритетними напрямками його діяльності завжди були охорона громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, профілактика правопорушень. Саме працівники ДАІ, патрульної служби, дільничні інспектори міліції є так званими «офіцерами першого контакту», і від них здебільшого залежить громадська думка про міліцію.

Ефективне виконання завдань, покладених на зазначені підрозділи, які складають основу міліції громадської безпеки України, неможливе без створення належного механізму управління. Його розробка та оптимізація мають спиратися на науковий підхід, а також враховувати позитивний зарубіжний досвід управління та діяльності відповідних підрозділів. Отже, в сучасних умовах вивчення досвіду зарубіжних правоохоронних органів, що здійснюють охорону громадського порядку та забезпечують громадську безпеку, набуває особливої актуальності.

Питання правового статусу та організації діяльності підрозділів міліції громадської безпеки розглядали у своїх працях А. П. Головін, І. П. Голосніченко, С. М. Гусаров, О. С. Доценко, О. П. Коренев, С. Ф. Константінюк, М. В. Лошицький, Є. М. Мойсєєв, В. І. Олефір та ін. [1–6]. Проте порівняльний аналіз сучасної системи міліції (поліції) громадської безпеки країн-учасниць СНД спеціально не проводився. Отож метою цієї статті є характеристика структури та повноважень підрозділів міліції (поліції) громадської безпеки країн-учасниць СНД, визначення особливостей їх правового регулювання.

Згідно з чинною структурою МВС України та ст. 7 Закону України «Про міліцію» до міліції громадської безпеки належать такі підрозділи центрального апарату МВС України: Департамент громадської безпеки, Департамент Державної автомобільної інспекції, відділ ветеринарної міліції [7–9]. Департамент громадської безпеки очолює начальник, який підпорядковується Міністру внутрішніх справ України та його заступнику, який відповідно до розподілу функціональних обов'язків здійснює координацію роботи МВС України щодо забезпечення громадського порядку та громадської безпеки.

Департамент громадської безпеки МВС України здійснює контроль за організацією роботи та діяльністю підрозділів патрульної служби, міліції особливого призначення «Беркут», спеціальних установ, підрозділів конвойної служби міліції, спеціальних підрозділів судової міліції «Грифон», дільничних інспекторів міліції, дозвільної системи, ліцензування та державного охоронного нагляду [10]. Таким чином, до підрозділів міліції громадської безпеки України належать: підрозділи патрульно-постової служби міліції; підрозділи конвойної служби; підрозділи судової міліції «Грифон»; підрозділи особливого призначення «Беркут»; підрозділи дозвільної системи, ліцензування та державного охоронного нагляду; підроз-

діли дільничних інспекторів міліції; підрозділи ветеринарної міліції; підрозділи Державної автомобільної інспекції [11]. Наведений перелік підрозділів міліції громадської безпеки України створює основу для порівняння їх організаційних засад та повноважень з аналогічними підрозділами поліції у деяких країнах СНД.

Згідно із Законом Російської Федерації «Про поліцію» до її основних завдань, пов'язаних зі сферою громадського порядку та громадської безпеки, належать: забезпечення правопорядку в громадських місцях, забезпечення безпеки дорожнього руху, контроль за дотриманням законодавства Російської Федерації у сфері обігу зброї.

Закон Російської Федерації «Про поліцію» [12] не виділяє окремі види поліції (кримінальна, поліція охорони, громадської безпеки тощо), адже згідно з його положеннями до складу поліції можуть входити підрозділи, організації та служби, створені для виконання покладених на поліцію обов'язків. Керівництво ж діяльністю поліції здійснюють у межах своєї компетенції керівник федерального органу виконавчої влади у сфері внутрішніх справ, керівники територіальних органів федерального органу виконавчої влади у сфері внутрішніх справ і керівники підрозділів поліції.

Реформа структури поліції Російської Федерації ще триває, проте на підставі дослідження змісту указів Президента Російської Федерації та сайтів територіальних підрозділів МВС Російської Федерації можна визначити приблизну структуру та механізм управління підрозділами, що аналогічні тим, які українське законодавство відносить до міліції громадської безпеки.

Указ Президента Російської Федерації «Питання організації поліції» від 1 березня 2011 р. № 250 [13] встановлює, що до складу поліції мають входити підрозділи, організації та служби, на які покладаються завдання щодо: забезпечення безпеки громадян і громадського порядку, у тому числі в місцях проведення публічних та масових заходів, а також під час надзвичайних ситуацій і ускладнень оперативної обстановки; забезпечення безпеки дорожнього руху; здійснення ліцензійно-дозвільної роботи; тримання, охорони і конвоювання затриманих, підданих адміністративному арешту та (або) взятих під варту осіб, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання підозрюваних і звинувачених органів внутрішніх справ Російської Федерації; контролю за особами, звільненими з місць позбавлення волі, а також за поведінкою засуджених, яким призначено покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

Типове положення про територіальний орган Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації по суб'єкту Російської Федерації, затверджене Указом Президента Російської Федерації від 1 березня 2011 р. № 249 [14], визначає, що керівник територіального органу має трьох заступників (одного заступника – начальника поліції, одного заступника – начальника головного слідчого управління (слідчого управління, відділу) і одного заступника, який

займається іншими питаннями). Згідно з Указом Президента Російської Федерації «Питання Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації» від 1 березня 2011 р. № 248 [15] до єдиної централізованої системи МВС Росії входять: органи внутрішніх справ, що включають в себе поліцію, внутрішні війська, організації та підрозділи, створені для виконання завдань і здійснення повноважень, покладених на МВС Росії. До поліції, зокрема, входять підрозділи у сфері позавідомчої охорони, забезпечення безпеки дорожнього руху, забезпечення охорони громадського порядку та координації взаємодії з органами виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації тощо.

Структуру, аналогічну українському Департаментові громадської безпеки, у Російській Федерації виконує Головне управління по забезпеченню охорони громадського порядку та координації взаємодії з органами виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації. Зазначене управління є самостійним структурним підрозділом центрального апарату МВС Російської Федерації, що забезпечує та здійснює в межах своєї компетенції функції щодо вироблення і реалізації державної політики та нормативно-правового регулювання у сфері охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, ліцензійно-дозвільної роботи, координації взаємодії з органами виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації.

Головне управління по забезпеченню охорони громадського порядку та координації взаємодії з органами виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації спільно з територіальними органами МВС Російської Федерації забезпечує ефективність діяльності підрозділів патрульно-постової служби поліції, з охорони дипломатичних представництв і консульств іноземних держав, дільничних уповноважених поліції, підрозділів у справах неповнолітніх, по боротьбі з правопорушеннями у сфері споживчого ринку та виконання адміністративного законодавства, ліцензійно-дозвільної роботи і контролю за недержавною (приватною) детективною й охоронною діяльністю, охороною і конвоюванням підозрюваних і обвинувачуваних, а також ізоляторів тимчасового тримання підозрюваних і обвинувачуваних, центрів тимчасового тримання неповнолітніх правопорушників, спеціальних приймальників для тримання осіб, заарештованих в адміністративному порядку.

Головне ж управління по забезпеченню безпеки дорожнього руху МВС Російської Федерації, як і аналогічний підрозділ в Україні, є самостійним структурним підрозділом центрального апарату Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації.

На офіційних сайтах більшості територіальних УМВС Російської Федерації висвітлено структуру центрального апарату МВС Російської Федерації і не виокремлено підрозділи поліції за функціональним призначенням. Проте на деяких з них це зроблено, що дозволяє визначити приблизний перелік підрозділів поліції громадської безпеки Російської Федерації.

Так, до підрозділів поліції громадської безпеки по Хантс-Мансійському автономному округу – Югрі входять:

- управління державної інспекції безпеки дорожнього руху;
- управління позавідомчої охорони;
- відділ з організації дізнання;
- відділ по забезпеченню громадського порядку;
- управління з організації діяльності дільничних уповноважених поліції і підрозділів у справах неповнолітніх;
- центр поліції по боротьбі з правопорушеннями у сфері споживчого ринку та виконання адміністративного законодавства;
- відділ організації ліцензійно-дозвільної роботи і контролю за приватною детективною й охоронною діяльністю [16].

Із 2011 р. УМВС Росії по Брянській області поділяється на три основні блоки, причому тільки один з них і є власне поліцією. Другий блок – це попереднє слідство. У цей блок увійшли слідче управління і відділ організації дізнання. У зазначених підрозділах не всі працівники є поліцейськими, багато з них мають спеціальні звання начальницького складу юстиції. Третій блок – це забезпечувальні служби. До нього входять штабні, кадрові та тилові підрозділи.

У «поліцейському блоці» під єдиним керівництвом об'єднані два раніше самостійних підрозділи – кримінальна міліція і міліція громадської безпеки. Очолює цей блок заступник начальника управління – начальник поліції. У нього є три заступники за ключовими напрямками діяльності: з оперативної роботи, з охорони громадського порядку, а також заступник, у підпорядкування якого входять чергова частина, оперативний відділ, Центр спеціального призначення сил оперативного реагування, експертно-криміналістичний центр і комендантське відділення [17]. Така ж структура поліції з трьома заступниками начальника поліції відображена на сайті МВС Республіки Калмикія.

У Ярославлі аналогічні підрозділи об'єднані у поліцію з охорони громадського порядку. До них, згідно з офіційною інформацією, входять:

1. Управління організації охорони громадського порядку та взаємодії з органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування Ярославської області, до складу якого входять відділ організації охорони громадського порядку на вулицях та під час проведення масових заходів; відділ організації роботи дільничних уповноважених поліції і підрозділів у справах неповнолітніх; відділ організації охорони і конвоювання, спецустанов поліції; відділ організації застосування адміністративного законодавства; відділ по взаємодії з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування Ярославської області.

2. Центр ліцензійно-дозвільної роботи.

3. Управління Державної інспекції безпеки дорожнього руху.

4. Федеральна державна казенна установа «Управління позавідомчої охорони УМВС Росії по Ярославській області» [18].

Згідно із законодавством Республіки Білорусь систему органів внутрішніх справ функціонально складають міліція, підрозділи по громадянству і міграції, підрозділи охорони, підрозділи фінансів і тилу, органи й установи кримінально-виконавчої системи.

Міліція громадської безпеки Республіки Білорусь вирішує такі завдання: забезпечення особистої і майнової безпеки громадян; охорона громадського порядку і забезпечення громадської безпеки; профілактика, виявлення, припинення злочинів та адміністративних правопорушень; організація виконання і відбування покарань, крім передбачених законом випадків, коли виконання покарання здійснюється установами кримінально-виконавчої системи, виконання інших заходів кримінальної відповідальності; участь у межах компетенції в здійсненні розшуку осіб, які вчинили злочини, осіб, які ухиляються від відбування покарань або інших заходів кримінальної відповідальності, а також інших осіб у випадках, передбачених законодавчими актами; встановлення осіб, які підлягають притягненню до адміністративної відповідальності, відповідно до компетенції органів внутрішніх справ; забезпечення тримання осіб під вартою в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ.

До складу міліції громадської безпеки Республіки Білорусь входять оперативно-чергові служби, служба дільничних інспекторів міліції, кримінально-виконавчі інспекції, інспекції у справах неповнолітніх, стройові підрозділи міліції, державна автомобільна інспекція, дорожньо-патрульна служба, підрозділи, призначені для тримання осіб, які вчинили злочини, адміністративні правопорушення, а також інші підрозділи, необхідні для здійснення діяльності міліції громадської безпеки [19]. На рівні центрального апарату підрозділи міліції громадської безпеки складають: головне управління охорони правопорядку і профілактики; управління наглядово-виконавчої діяльності; управління державної автомобільної інспекції; департамент охорони; управління оперативно-чергової служби [20].

Закон Республіки Казахстан «Про органи внутрішніх справ Республіки Казахстан» від 21 грудня 1995 р. № 2707 у структурі поліції виділяє адміністративну поліцію. Її основними завданнями є: охорона громадського порядку, забезпечення громадської безпеки; виявлення, попередження і припинення злочинів та адміністративних правопорушень; розкриття злочинів, здійснення дізнання та адміністративного провадження в межах компетенції, встановленої законодавством; забезпечення правопорядку в місцях тримання затриманих і заарештованих осіб, у тому числі осіб без певного місця проживання, документів; виявлення і припинення бездоглядності та правопорушень серед неповнолітніх; здійснення в межах своєї компетенції регулювання міграційних процесів та координації роботи в галузі міграції населення; державний нагляд і контроль за забезпеченням безпеки дорожнього руху; здійснення ліцензійної

та дозвільної діяльності, покладених на органи внутрішніх справ відповідно до законодавства [21].

Адміністративну поліцію Республіки Казахстан утворюють служби дільничних інспекторів поліції і дільничних інспекторів поліції у справах неповнолітніх, підрозділи патрульної служби, ліцензійної і дозвільної системи, природоохоронної та ветеринарної, міграційної та дорожньої поліції, спеціальні установи органів внутрішніх справ та інші підрозділи, необхідні для вирішення поставлених перед нею завдань [21].

Управління підрозділами адміністративної поліції здійснює Комітет адміністративної поліції МВС Республіки Казахстан. На нього покладено реалізацію державної політики у сфері охорони громадського порядку та профілактики правопорушень, безпеки об'єктів, що підлягають державній охороні, забезпечення дотримання прав і законних інтересів осіб, яких тримають у спеціальних установах, здійснення охоронної, ліцензійної і дозвільної діяльності.

Комітет адміністративної поліції складається з: управління організаційно-аналітичної роботи та контролю; управління профілактичної діяльності; управління патрульної поліції; управління ліцензійно-дозвільної роботи; управління державної служби охорони; управління спеціальних установ; відділу координації і контролю за виконанням адміністративного законодавства. Комітет очолює голова, який призначається на посаду та звільняється з посади Міністром внутрішніх справ за погодженням з Адміністрацією Президента Республіки Казахстан [22].

На основі аналізу нормативно-правових актів Республіки Узбекистан можна зробити висновок, що окремому заступникові Міністра внутрішніх справ підпорядковані такі підрозділи, що складають єдину систему, функціонування якої спрямовано на забезпечення громадського порядку та громадської безпеки Республіки Узбекистан: головне управління патрульно-постової служби та забезпечення громадської безпеки; головне управління профілактики правопорушень; головне управління пожежної безпеки; головне управління безпеки дорожнього руху; управління в'їзду, виїзду і оформлення громадянства [23].

До підрозділів органів внутрішніх справ Республіки Узбекистан, що відповідають за підтримання громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, можна віднести: патрульно-постову службу, дільничних інспекторів міліції, підрозділи спеціальних установ органів внутрішніх справ (ізолятори тимчасового тримання, спеціальні приймальники для заарештованих в адміністративному порядку), підрозділи пожежної безпеки та паспортно-візової служби, підрозділи дозвільної системи, дорожньо-патрульної служби.

Таким чином, у результаті проведеного аналізу структури та повноважень підрозділів міліції (поліції) громадської безпеки окремих країн-учасниць СНД можна зробити певні висновки та узагальнення:

– міліція (поліція) громадської безпеки як окремий вид на законодавчому рівні виділяється в Україні та Республіці Білорусь;

– у Російській Федерації управління підрозділами поліції громадської безпеки здійснює заступник начальника поліції з охорони громадського порядку. Окремо підрозділи поліції, що здійснюють охорону громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, структурно не об'єднуються у поліцію громадської безпеки, однак для зручності аналізу власної структури деякі територіальні підрозділи внутрішніх справ зробили таке узагальнення;

– у Республіці Казахстан відповідні підрозділи мають назву «адміністративна поліція», управління якими здійснює Комітет адміністративної поліції МВС Республіки Казахстан;

– у кожній із досліджених країн у центральному апараті існує координуючий підрозділ, що узагальнює практику охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки. Він, звичайно, має різні назви (управління з охорони громадського порядку, комітет адміністративної поліції, головне управління патрульно-постової служби та забезпечення громадської безпеки, головне управління по забезпеченню охорони громадського порядку та координації взаємодії з органами виконавчої влади), але функції зазначених підрозділів схожі між собою;

– структура та перелік підрозділів, які належать до міліції (поліції) громадської безпеки, в основному є майже ідентичними. Це підрозділи дільничних інспекторів поліції, підрозділи патрульної служби, ліцензійної і дозвільної системи, ветеринарної та дорожньої поліції, спеціальні установи органів внутрішніх справ. Проте є й особливості – до структури міліції (поліції) громадської безпеки в окремих країнах належать дільничні інспектори поліції у справах неповнолітніх, кримінально-виконавчі інспекції, оперативно-чергові служби, підрозділи міграційної служби, підрозділи пожежної безпеки тощо.

Слід зазначити, що аналіз досвіду зарубіжних країн у сфері організації управління міліцією (поліцією) громадської безпеки та обґрунтоване впровадження позитивного досвіду дозволить суттєво підвищити ефективність діяльності підрозділів міліції громадської безпеки України, виробити дієву систему заходів щодо якісної охорони громадського порядку, профілактики правопорушень, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, зниження криміналізації суспільства в цілому. Перспективними напрямками подальших досліджень у цій сфері є аналіз досвіду управління підрозділами поліції громадської безпеки в країнах Європи та Північної Америки.

Список літератури: 1. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина : підручник / під заг. ред. І. П. Голосніченка, Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1995. – 177 с. 2. Административная деятельность органов внутренних дел. Часть Общая : учебник / под ред. А. П. Коренева. – Изд. 3-е. – М. : Моск. акад. МВД России ; Щит-М, 2000. – 304 с. 3. Доценко О. С. Функціональне призначення і особливості міліції громадської

безпеки в системі органів виконавчої влади / О. С. Доценко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2. – С. 97–99. **4.** Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ : навч. посіб. / [Олефір В. І., Константинов С. Ф., Лошицький М. В. та ін.] ; за заг. ред. Мойсева Є. М. – К. : ІНТЕРСЕРВІС, 2010. – 428 с. **5.** Гусаров С. М. Дорожньо-патрульна служба у структурі Державної автомобільної інспекції України / С. М. Гусаров // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Вип. 19. – 2002. – С. 312–314. **6.** Головін А.П. Адміністративно-правове регулювання діяльності міліції громадської безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Головін Анатолій Павлович. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 212 с. **7.** Структура МВС України / МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/524421>. **8.** Про міліцію : закон України від 20 груд. 1990 р., № 565-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20. **9.** Структура ГУМВС України в Донецькій області / ГУМВС України в Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://doneck-mvs.gov.ua/body.php?act=str&lang=ukr>. **10.** Структура міліції громадської безпеки / УМВС України у Вінницькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.umvs.vn.ua/struct_id.php?id=5. **11.** Про затвердження Положення про Департамент громадської безпеки Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 31 трав. 2012 р. № 492 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-departament-gromadskoyi-b-doc101700.html>. **12.** О полиции : федеральный закон Российской Федерации от 7 февр. 2011 г. № 3-ФЗ // Российская газета. Федеральный выпуск. – 2011. – № 5401. **13.** Вопросы организации полиции : указ Президента Российской Федерации от 1 марта 2011 г. № 250 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;1547213>. **14.** Об утверждении Типового положения о территориальном органе Министерства внутренних дел Российской Федерации по субъекту Российской Федерации : указ Президента Российской Федерации от 1 марта 2011 г. № 249 // Российская газета. Федеральный выпуск. – 2011. – № 5419. **15.** Вопросы Министерства внутренних дел Российской Федерации : указ Президента Российской Федерации от 1 марта 2011 г. № 248 // Российская газета. Федеральный выпуск. – 2011. – № 5419. **16.** Структура милиции общественной безопасности / Полиция Ханты-Мансийского автономного округа – Югра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://86.mvd.ru/gu_mvd/struktura/miliciya_obw_bezopasnosti. **17.** Утверждена новая структура областного Управления внутренних дел / Пресс-служба УВД по Брянской области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yansk.ru/news/2011/06/01/8318.html>. **18.** Структура УМВД России по Ярославской области / УМВД России по Ярославской области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://76.mvd.ru/gumvd/structure/8411>. **19.** Об органах внутренних дел Республики Беларусь : закон Республики Беларусь от 17 июля 2007 г. № 263-З [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10700263&p2={NRPA}>. **20.** Министерство внутренних дел Республики Беларусь. Структура / МВД Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvd.gov.by/ru/main.aspx?guid=1071>. **21.** Об органах внутренних дел Республики Казахстан : закон Республики Казахстан от 21 дек. 1995 г. № 2707 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004063#scrollpos=1700. **22.** Об утверждении Положения о Комитете административной полиции Министерства внутренних дел Республики

Казахстан : приказ МВД Республики Казахстан от 27 окт. 2011 г. № 565 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mvd.gov.kz/portal/page/portal/mvd/mvd_site/min_activity?_piref133_597874_133_128803_128803.selpageid=133,116977. 23. Организационная структура Министерства внутренних дел Республики Узбекистан / МВД Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mvd.uz/ru/content/st/110>.

Надійшла до редколегії 24.12.2012

Исследованы правовая основа, задачи и структура подразделений милиции общественной безопасности стран – участниц СНГ. Особое внимание уделено организационной структуре подразделений центрального аппарата министерств внутренних дел стран СНГ, осуществляющих управление и контроль за подразделениями полиции общественной безопасности.

The legal basis, tasks and structure of the militia departments of public safety of countries – participants of the CIS are investigational. The special attention is spared to the organizational structure of central vehicle subdivisions of the Ministries of Internal Affairs of the CIS countries, carrying out management and control after the police departments of public safety.

УДК 340.15(47)"1929–1938"

В. В. Россіхін

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЖИМУ У ВИПРАВНО-ТРУДОВИХ ТАБОРАХ У ПРОЦЕСІ СТВЕРДЖЕННЯ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ В СРСР (1929–1938 РР.)

Розкрито зміст правового регулювання режиму у виправно-трудовах таборах у період ствердження командно-адміністративної системи в СРСР. На засадах нормативного матеріалу проаналізовано відмінності в режимі утримання різних категорій ув'язнених, досліджено особливості правозастосування та реалізацію приписів з боку адміністрації виправно-трудовах таборів у зазначений період.

Системі кримінально-виконавчого законодавства в досліджуваній історичній період, як і будь-якій іншій системі законодавства новітньої доби, властивий розподіл правових актів на закони та підзаконні акти. Закони, що містять основні засади правового регулювання тих чи інших правових інститутів, є базисними актами правотворчості законодавця стосовно підзаконних актів, прийнятих в особливому порядку, що виражає державну волю по ключових питаннях громадського життя [1, с. 116].

Закон займає вищий щабель в ієрархічній піраміді законодавства будь-якої правової держави. Це визначає верховенство закону над будь-якими іншими нормативними актами (відомчими чи міжвідомчими наказами, інструкціями, положеннями тощо).

Першою правовою підставою функціонування настільки потужного карального інституту, яким були виправно-трудовах табори, © Россіхін В. В., 2012

стала Постанова ЦВК та РНК СРСР від 6 листопада 1929 р. «Про зміну ст. ст. 13, 18, 22 і 38 Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» [2], у якій як міра соціального захисту судово-виправного характеру передбачалося позбавлення волі у виправно-трудовах таборах (ВТТ) у віддалених місцевостях Союзу РСР. До Кримінального кодексу УСРР відповідні зміни про відбукання покарання з позбавленням волі у виправно-трудовах таборах або в загальних місцях утримання були внесені постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 15 березня 1930 р. [3].

Парадоксальним є той факт, що функціонування виправно-трудовах таборів як самостійного виду установ для відбукання кримінальних покарань з позбавленням волі почалося раніше, ніж було прийнято будь-який акт на законодавчому рівні. Перший виправно-трудоий табір де-факто почав свою роботу у квітні 1929 р., але тільки в листопаді 1929 р., коли вже було створено Північне Управління ВТТ, вказаною вище Постановою ЦВК та РНК СРСР [2] були внесені відповідні зміни в діючі Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР, а ще пізніше – в нормативну базу.

Крім того, у цій же Постанові 1929 р. з метою врегулювання окремих питань виконання нового виду покарань робилися посилення на Положення про виправно-трудоі табори ОДПУ СРСР, однак саме Положення було затверджено лише через півроку Постановою РНК СРСР від 7 квітня 1930 р. [4]

Таким чином, функціонування настільки потужної каральної системи, якою стала інтенсивно зростаюча і кріпнуча в цей період система виправно-трудовах таборів Об'єданого державного політичного управління (ОДПУ) СРСР, здійснювалося без правового регулювання на законодавчому рівні протягом 1,5 років.

Відсутність законодавчого акта про порядок і умови виконання покарання з утриманням у ВТТ змушувала керівників цих установ самостійно шукати вихід зі становища. У перший період функціонування ВТТ доводилося використовувати досвід, накопичений у Соловецькому таборі особливого призначення ОДПУ СРСР. Зокрема, доводилося керуватися Довідкою про порядок утримання ув'язнених у Соловецькому ВТТ, у якій встановлювалися: порядок направлення на роботу; тривалість робочого дня; норми харчування; оплата праці та заходи заохочення.

Під час вирішення питання про призначення на роботу враховувався ступінь працездатності на підставі медичного огляду, професія та кваліфікація, характер вчиненого злочину. За встановленням у Соловецькому таборі правилом, усі знов прибулі ув'язнені протягом перших двох-трьох місяців задіювалися на загальних роботах.

Тривалість робочого дня визначалася, виходячи з характеру виробництва. На фабриках, заводах, у майстернях ув'язнені працювали в кілька змін, тривалість яких становила вісім годин. На всіх інших роботах застосовувалася система з установленням норм виробітку, як і для вільнонайманих працівників в аналогічних

умовах. Норма підлягала обов'язковому виконанню, хоча б це виходило за межі 8-годинного робочого дня.

Норми харчування ставилися у пряму залежність від характеру виконуваної роботи, поведінки та стану здоров'я ув'язненого. За штрафним пайком на добу передбачалося хліба 400 г, за основним – 600, трудовим – 800, посиленням – 1000, спеціальним – 1200 г. Для кожної норми передбачався також спеціальний набір продуктів харчування.

У разі переведення ув'язненого у штрафний розряд його праця не підлягала оплаті. Виконуючі ж встановлені норми на виробництві користувалися поліпшеним продовольчим постачанням і одержували преміальну винагороду у вигляді 10 % оплати по ставках вільнонайманих працівників.

Сумніне ставлення до праці та зразкова поведінка стимулювалися наступними способами: скорочення строку ізоляції в таборі; дострокове звільнення з відправленням у заслання; дострокове звільнення без обмеження місця проживання; видача у власність нових комплектів обмундирування, а також грошових сум із зарахуванням на особові рахунки [5, с. 57].

Аналіз архівних документів, що відносяться до першого періоду роботи таборів, свідчить про те, що на місцях умови утримування ув'язнених визначалися положеннями, зазначеними у цитованій Довідці із Соловецького табору до прийняття також вже згаданого Положення про виправно-трудова табори ОДПУ СРСР [4]. В окремому розділі цього Положення 1930 р., що мав назву «Основні положення про порядок утримування ув'язнених», у певному обсязі передбачалися норми, що безпосередньо регламентують режим утримування ув'язнених: порядок прийому ув'язнених, основи їхньої класифікації, порядок роботи та проживання відповідно до призначеного режиму, деякі питання медичного обслуговування, заходи заохочення та дисциплінарної відповідальності, підстави надання побачення утримуваним, одержання ними посилок і передач, переведення ув'язнених і порядок їхнього вибуття та деякі інші питання.

Однак, незважаючи на значущість прийнятого Положення як основного документа, що регулював весь комплекс правовідносин, що складали у зв'язку з відбуванням покарання у ВТТ, воно передбачало, в основному, матеріальні норми права, порядок реалізації яких був урегульований іншими відомчими інструкціями та положеннями ОДПУ СРСР. Дійсно, аналіз норм Положення про ВТТ, що регулюють режим виконання покарань, свідчить, що цим відомством урегульовані такі основні положення внутрішнього порядку у ВТТ, як підстави направлення до ВТТ, список речей, що допускаються до зберігання в ув'язнених, норми пайків, порядок і норми преміювання, норми оплати праці, порядок надання побачень, одержання посилок і передач, переведення з одного табору до іншого тощо. Навіть умови й порядок застосування заходів дисциплінарного впливу визначалися особливою інструкцією ОДПУ.

У досліджуваній історичній період підміна законотворчої діяльності на державному рівні прийняттям безлічі відомчих нормативних актів, зміст яких вступав у протиріччя із чинним законодавством, включаючи Конституцію, Основні засади кримінально-виконавчої політики та інші нормативні акти, істотно порушувала основні права та інтереси ув'язнених, що було очевидним.

На жаль, Положення про ВТТ передбачало чимало так званих відкритих, тобто оцінних норм, несумлінне застосування яких тягнуло за собою порушення законності, або, принаймні, до порушення принципу рівності ув'язнених перед законом.

Як приклад можна навести норму Положення про ВТТ, закріплену в п. 22, який передбачав видачу одягу, взуття, білизни та постільних принадлежностей ув'язненим у міру необхідності. Цю міру визначало керівництво табору та інтендантська служба. Подібне формулювання норми права дозволяло несумлінним працівникам ВТТ відчутно обмежувати права ув'язнених, створювало ґрунт для розкрадання матеріальних цінностей.

Аналіз п. 45 Положення про ВТТ, що регламентував культурно-просвітню роботу у ВТТ, дозволяє зробити висновок про те, що така робота, яка базувалася на класовому підході, переважно обслуговувала потреби ув'язнених, що були вихідцями з робітничого класу та селянства. У свою чергу, інтелігенція, яка за чисельністю посідала значне місце серед загального числа ув'язнених у ВТТ, могла на розсуд місцевого керівництва фактично відсторонятися від культурно-виховної роботи, що розглядалася як умова для можливого спілкування з товаришами, як можливість певною мірою реалізувати свій творчий та інтелектуальний потенціал. Адміністрація ВТТ могла виявляти суб'єктивізм і під час застосування положень, передбачених у п. 43, у частині визначення місця поселення ув'язненого, що звільняється достроково, або навіть звільнених після закінчення строку ув'язнення. Цією нормою законодавчо була закріплена потенційна сваволя адміністрації ВТТ у постпенітенціарний період.

Особливий інтерес викликає аналіз п. «г» ст. 47 Положення, що регламентував випадки застосування зброї, де, зокрема, передбачена можливість її застосування «у випадку виникнення безладдя», хоча жоден нормативний акт того часу, закон або підзаконний нормативний акт досліджуваного історичного періоду не розкривав поняття «безладдя» у правовому аспекті. Тобто за відсутності правових підстав застосування зброї, у тому числі вогнепальної, їх визначення давалося на відкуп особам, котрі здійснювали нагляд за засудженими та охорону контингенту таборів. Якщо врахувати, що досить часто ці функції виконували самі ув'язнені, насамперед із числа кримінальників, можна припускати, що кількість випадків неправомірного застосування зброї стосовно ув'язнених ВТТ була значною.

Не можна не відзначити того факту, що Положення про ВТТ досить повно регламентувало особливості режиму утримування засуджених на підставі їхньої класифікації за кримінально-правовими ознаками, а також з урахуванням поведінки під час відбування покарання.

Відомо, що класифікація засуджених є основою їх подальшої диференціації з метою визначення індивідуального підходу в процесі виконання покарань із позбавленням волі та вибору найбільш оптимального співвідношення застосовуваних заходів виправно-трудового впливу.

Необхідність чіткої та правильної класифікації засуджених до позбавлення волі, проблеми диференціації та індивідуалізації різних категорій правопорушників досліджувалися багатьма авторами [6; 7]. Вони одностайно висловлювали точку зору про необхідність закріплення на законодавчому рівні критеріїв класифікації засуджених під час відбування ними покарання в межах однієї виправної установи. У Положенні про ВТТ передбачалася класифікація засуджених на три категорії, залежно від їхнього соціального стану та характеру вчиненого злочину. До першої категорії відносилися ув'язнені, вперше засуджені на строк не понад 5 років і не за контрреволюційні злочини, з так званого соціально близького пролетаріатові середовища, тобто робітники, селяни та службовці, які до винесення вироку користувалися виборчими правами. До другої категорії законодавець відносив тих же ув'язнених, але засуджених на строк понад 5 років. До третьої категорії включалися ув'язнені з числа нетрудових елементів, а також засуджені за контрреволюційні злочини.

Важливою особливістю досліджуваного документа є те, що в ньому на законодавчому рівні було закріплено прогресивну систему відбування покарання в умовах одного ВТТ. Законодавець, з урахуванням закладеної в Положенні класифікації, встановлював різні види режиму, визначаючи деякі умови реалізації його вимог до виділених категорій ув'язнених.

Закріплюючи існування первісного, полегшеного і пільгового режимів для ув'язнених, Положення регулювало порядок і умови залучення ув'язнених до праці, умови їхнього проживання, деякі інші питання їхнього життя та побуту, можливість одержання низки пільг тощо. Однак законодавець далеко не бездоганно врегулював такий важливий, на наш погляд, момент, яким, наприклад, є порядок і умови переведення засудженого з одного виду режиму на інший. Він обмежився лише визначенням мінімальних строків утримування ув'язнених на первісному виді режиму, передбачивши, що до ув'язнених першої категорії первісний режим застосовується на строк не менш як півроку, до ув'язнених другої категорії – на строк не менше року й до ув'язнених третьої категорії – на строк не менше двох років. Ані підстав, ані порядку переведення ув'язнених з одного режиму на інший законодавець не встановлює.

вав, у черговий раз віддавши вирішення цих питань керівництву кожного ВТТ або управлінню таборів окремого регіону.

Більше того, законодавець не передбачив нормативного закріплення умов первісного, тобто найсуворішого режиму утримування, підкресливши, що умови первісного режиму можуть бути залежно від характеру робіт змінені начальником табору, але лише за неодмінної умови, щоб режим не наближався до умов полегшеного або пільгового режиму. Це ще раз підтверджує тезу, що умови утримування засуджених у різних таборах були далеко не рівноцінними й залежали від цілого ряду факторів об'єктивного й суб'єктивного характеру, чому значною мірою сприяло чинне законодавство. Фактично норми, що регулювали порядок відбування покарання за прогресивною системою, виявилися недіючими. Ні в архівних документах, ані в дослідженнях учених нами не виявлено якихось слідів застосування прогресивних норм на практиці. Таке положення, на наш погляд, можна пояснити наступними фактами.

Намагаючись урегулювати в Положенні про ВТТ основні вимоги режиму та засоби його забезпечення, законодавець передбачав лише матеріальні правові норми практично повністю, окрім визначення порядку їхньої реалізації. Адміністрація ВТТ сама встановлювала та визначала порядок застосування до ув'язнених системи заходів заохочення та стягнення, порядок надання засудженим права пересування без конвою та проживання за межами табору, порядок придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності, надання побачень тощо. Особливо наочно це проглядається під час аналізу відповідних норм, що регулюють дисциплінарні заходи впливу, застосовувані за порушення встановлених у таборі режиму та правил внутрішнього розпорядку. Заходами стягнення, що могли накладатись начальником табору, були такі дисциплінарні покарання: догана (проста або сувора), обмеження або позбавлення права листування на строк до трьох місяців, обмеження права розпорядження наявними на особистому рахунку грошима на той же строк, ізоляція в окремому приміщенні на строк до 30 днів, зміна режиму, направлення на штрафні роботи на строк до шести місяців, переведення у штрафне відділення на строк до одного року. Посилання на те, що умови та порядок застосування перерахованих дисциплінарних заходів визначалися окремою інструкцією ОДПУ, фактично залишила без централізованої правової регламентації ці інститути ще на десять років, тому що відповідний правовий акт був затверджений лише у 1939 р. Відомчі нормативні акти намагалися заповнити виниклі прогалини у правовому регулюванні окремих інститутів режиму у ВТТ, але настільки розпливчасті формулювання закону, наприклад, термін «обмеження», відсутність чіткого окреслення кола суб'єктів, надієних повноваженнями накладати зазначені стягнення (крім начальника табору), повна відсутність процесуальних норм і визначення кола осіб, що контролюють законність застосування заходів

стягнення, – неминуче призводило до неоднозначного застосування цих заходів у різних ВТТ, а іноді до прийняття положень і наказів по окремому ВТТ, у яких грубо порушувався принцип верховенства закону. Перелік заходів дисциплінарної відповідальності підлягав розширеному тлумаченню, а самі заходи називалися адміністративними заходами за правопорушення, вчинені ув'язненими під час відбування покарання. Аж ніяк не випадково начальники окремих таборів наділялися правом збільшення строку відбування покарання ув'язненим, які допустили дисциплінарні провini.

Оскільки закладені у Положенні про ВТТ заходи стягнення стосовно ув'язнених виявилися недостатньо ефективними, то з метою його розвитку в 1931 р. було затверджено Положення про штрафізолятори виправно-трудових таборів ОДПУ [8]. У ст. 1 цього Положення так визначалися мета і завдання штрафізоляторів: застосування більш твердих заходів до порушників порядку в таборах. Штрафізолятор призначався для розміщення трьох категорій ув'язнених: а) засуджених по постановках судових трійок на певний строк; б) покарання на строк не більше шести місяців в адміністративному порядку за розпорядженням начальника управління табору; в) осіб, що перебувають під слідством. В особливому приміщенні при штрафізоляторах передбачалося утримувати осіб, арештованих в адміністративному порядку на 20 днів.

У ст. 3 Положення 1931 р. регламентувався й порядок утримання ув'язнених, що відносилися до категорії «підозрілих», що вимагають посиленого нагляду. Вони підлягали направленню до особливих рот із посиленою охороною, але без жодних матеріальних обмежень.

Влаштування штрафних ізоляторів передбачалося тільки при відділеннях або управліннях. Разом із тим, на окремих табпунктах допускалося обладнання арештних приміщень задля утримання арештованих в адміністративному порядку до 20 днів та для тимчасового утримання осіб, що вчинили злочини.

Підставою для поміщення ув'язненого до штрафного ізолятора служили: виписка з постанови судових трійок і колегії ОДПУ; наказ начальника табору; копія постанови для підсвідних.

За умовами утримання усі ув'язнені, крім хворих і підсвідних, підлягали направленню на роботу. Залежно від характеру роботи виконуючі норми одержували загальний або посилений пайок. Систематично виконуючі норму виробітку могли одержувати та відправляти один лист на місяць і один раз на три місяці одержувати посылку.

Таким чином, прийняте Положення про штрафізолятори 1931 р. врегулювало застосування більш твердих санкцій до порушників установленого порядку у ВТТ. Разом із тим, судячи зі складу категорій осіб, що утримувалися, засуджених, вони виконували й роль в'язниць у складі ВТТ. Відомо, що порядок функціонування

будь-якого місця виконання репресивної міри у вигляді позбавлення волі, у частині забезпечення режимних вимог, визначається внутрішнім розпорядком установи, що, у свою чергу, регламентується відповідним документом – Правилами внутрішнього розпорядку або аналогічним нормативним документом, видаваним, як правило, зацікавленим відомством за узгодженням із прокуратурою, що реалізує функції контролю й нагляду за діяльністю місць позбавлення волі. Положення про ВТТ 1930 р. у п. 4 покладало на начальника табору видання інструкцій про роботу окремих частин табору і наказів про організацію внутрішнього розпорядку, але, на жаль, у досліджуваній історичній період єдиний такий документ був відсутній.

Окремі норми, що стосуються організації внутрішнього розпорядку у ВТТ, були передбачені Положенням 1930 р., як от: тривалість робочого дня, деякі питання, що стосуються прийому та розміщення ув'язнених, порядку зберігання речей і грошей, проведення оглядів речей, що перебувають в ув'язнених, і деякі ін. Ці норми не дають повної картини правового регулювання внутрішнього розпорядку у ВТТ. А про розпорядок дня в таборі взагалі не згадується, за винятком встановлення тривалості 8-годинного робочого дня (ст. 27 Положення про ВТТ).

Положенням про ВТТ передбачалося надання ув'язненим побачень на підставі спеціальної інструкції ОДПУ, однак це відомство право надання побачень за ст. 33 залишило за собою. Вирішувати питання, пов'язані з наданням побачень іншим категоріям засуджених, ОДПУ СРСР надало начальникам таборів. Тому процедура і порядок надання побачень у різних регіонах були врегульовані далеко не одноманітно. У деяких ВТТ основний акцент робився на те, що побачення не є правом засудженого, а виступає засобом заохочення за успіхи у праці та зразкову поведінку.

В інших ВТТ детально визначалося коло суб'єктів, які мали право надання загальних і особистих побачень.

У деяких регіонах порядок і строки надання побачень начальниками управлінь взагалі не були визначені. Ув'язнені ставилися в залежність від розсуду начальника табору [5, с. 66]. Таким чином, правомірно зробити висновок про те, що порядок надання ув'язненим побачень і умов такого надання в кожному таборі регулювалися власними наказами, на розсуд керівників.

З метою боротьби з проникненням, зберіганням і виготовленням ув'язненими в ВТТ заборонених предметів, речовин і виробів Положення передбачало здійснення оглядів речей ув'язнених. Обшук і огляд ув'язнених і об'єктів ВТТ Положення не передбачало. Однак, кількість предметів, якими могли користуватися ув'язнені, була надзвичайно великою, що, безсумнівно, сприяло порушенню режиму утримування.

Усе це вимагало модифікації правових норм, пов'язаних з виконанням покарань із позбавленням волі у ВТТ, що й було зроблено

в Тимчасовій інструкції про режим утримування ув'язнених у виправно-трудовах таборах НКВС СРСР 1939 р. [9].

Викладене вище дозволяє зробити висновок про те, що в умовах ВТТ зросла роль підзаконних, особливо відомчих нормативних актів. Безумовно, це до певної міри допомагало усунути прогалини в законодавстві, але, в остаточному підсумку, призвело до посилення тяжкості покарання стосовно ув'язнених протягом досліджуваного періоду.

Закладені в Положенні про ВТТ ОДПУ СРСР правові норми уточнювалися у відомчих нормативних актах, заповнювали прогалини у сфері регулювання режиму, однак, прийняті в різні роки, вони істотно ускладнювали діяльність адміністрації в таборах.

Список літератури: 1. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юрист, 1994. – 348 с. 2. Собрание Законов СССР. – 1929. – № 72. – Ст. 68б. 3. Собрание узаконений УССР. – 1930. – № 8. – Ст. 91. 4. Собрание законов СССР. – 1930. – № 22. – Ст. 248. 5. Христофорова Е. И. Режим в исправительно-трудовах лагерях НКВД СССР, 1929–1941 гг.] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Христофорова Елена Игоревна. – М., 2002. – 154 с. 6. Стругова Е. В. Дифференциация и индивидуализация исполнения наказания в виде лишения свободы в отношении осужденных женщин : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительское право» / Стругова Елена Владимировна. – Рязань, 1995. – 21 с. 7. Рябинин А. Л. Дифференциация и индивидуализация наказания в виде лишения свободы : автореф. дис. на соиск. науч. степ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовах право» / Рябинин Александр Александрович. – М., 1995. – 20 с. 8. Положение о штрафизоляторах исправительно-трудовах лагерей ОГПУ [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/db-docs/37>. 9. Временная инструкция о режиме содержания заключенных в исправительно-трудовах лагерях НКВД СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1010319>.

Надійшла до редколегії 04.12.2012

Раскрыто содержание правового регулирования режима в исправительно-трудовах лагерях в период утверждения командно-административной системы в СССР. На основе нормативного материала проанализированы различия в режиме содержания различных категорий заключенных, исследованы особенности правоприменения и реализация предписаний со стороны администрации исправительно-трудовах лагерей в указанный период.

The content of the legal adjusting of the regime in community-service camps is exposed in the period of claim of the administrative-command system in the USSR. On the basis of normative material the distinctions in the regime of maintenance of various categories of prisoners are analysed; the features of law application and realization of regulations by the administration of community-service camps in an indicated period are investigational.

УДК 343.1(477)"192"

Б. Р. Стецюк

ЗАВЕРШАЛЬНІ СТАДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЗА КПК УСРР 1922 І 1927 РР.

Розглянуто три останні стадії кримінального процесу відповідних Кримінально-процесуальних кодексів, дано розгорнуту характеристику кожного з них.

Під завершальними стадіями кримінального процесу у цей період ми маємо на увазі *постанову вироку, касаційний розгляд, виконання вироку*. Згідно зі ст. 324 КПК 1922 р. при ухваленні вироку суд повинен був вирішити наступні питання: 1) чи мало місце діяння, що приписується підсудному; 2) чи містить це діяння в собі склад злочину; 3) чи вчинив зазначене діяння підсудний; 4) чи підлягає підсудний покаранню за вчинене ним діяння; 5) яке саме покарання має бути призначене підсудному і чи підлягає воно відбуттю підсудним; 6) чи підлягає задоволенню заявлений цивільний позов, а якщо позов заявлений не був, то чи належить вжити заходи забезпечення цивільного позову, що може бути заявленим; 7) як вчинити з речовими доказами; 8) на кого мають бути покладені судові витрати. При винесенні ухвали з кожного окремого питання ніхто із суддів не мав права утримуватися від подання голосу. Голова подавав свій голос останнім. Усі питання повинні були вирішуватися простою більшістю голосів. Суддя, якщо залишився в меншості, мав право викласти в письмовому вигляді свою особливу думку, яка залучалася до вироку, але оголошенню не підлягала. Якщо під час обговорення в дорадчій кімнаті суд визнавав необхідним з'ясувати якусь обставину шляхом передопиту свідків або іншої судової дії, то він, не постановляючи вироку, поновлював судове слідство у справі, надаючи можливість сторонам і підсудному дати додаткове пояснення з приводу знову виконаних дій.

Суд виносив один із трьох видів вироків: 1) про виправдання підсудного в тих випадках, коли не доведена подія злочину, йому приписуваного, або не доведена участь підсудного у вчиненні злочину, або коли діяння, що вчинив підсудний, не містить у собі складу злочину; 2) про звільнення підсудного, визнаного винним, від покарання за амністією або давністю; 3) про призначення підсудному покарання.

У випадках, коли суд за внутрішнім своїм переконанням, оснований на обставинах справи, визнавав справедливим не піддавати підсудного покаранню, він міг, виклавши підстави своєї постанови, увійти з клопотанням у Президію Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про звільнення засудженого від покарання.

Вирок мав бути написаний рукою одного із суддів і підписаний усіма суддями, які брали участь в його постановленні. Після підпи-

сання вироку суд повертався в зал засідання, де голова прочитував привселюдно вирок ім'ям УСРР.

Досить детально законодавець регулював питання оскарження судового рішення. Скарги на вироки народного суду могли бути подані кожною із зацікавлених сторін лише з приводу формального порушення прав та інтересів відповідної сторони під час провадження у справі або розгляду справи на суді та іменувалися касаційними скаргами і не могли торкатися суті вироку (ст. 353 КПК 1922 р.).

Усі інші скарги, подані на визначення і постанови народного суду, іменувалися приватними скаргами. Скарги на вирок, подані прокурором, іменувалися касаційними протестами, а інші – приватними протестами. Прокурор мав право подавати касаційні протести і з приводу порушення прав та інтересів усіх сторін, які брали участь у процесі.

За КПК 1927 р. всі скарги і протести на вироки народного суду і на постанови народного судді могли бути подані до окружного суду в надто короткий строк (протягом 7 днів з дня їх винесення).

В окремій главі (глава XXVI) регулювалися питання особливого провадження народного суду – про заочні вироки, про чергові камери народного суду, про судові накази, а також питання провадження за обставинами, що знов відкрилися (глава XXVII).

Положення яке позбавляло сторони права оскаржити вирок суду по суті (тобто з питання про необґрунтоване засудження підсудного, про застосування до нього покарання, що не відповідає тяжкості вчиненого злочину), явно суперечило вказаним у ст. 359 КПК підставам для відміни вироків у касаційному порядку.

Такими підставами для відміни вироків у касаційному порядку були:

1) недостатність і неправильність проведеного слідства; 2) істотне порушення форм судочинства; 3) порушення або неправильне застосування закону; 4) явна несправедливість вироку. Вирок в усякому разі підлягав відміні: 1) при неправильному складі суду; 2) у разі неприпинення справи судом за наявності умов, що обов'язково спричиняють припинення; 3) при розгляді справи у відсутності підсудного, коли такий розгляд згідно із законом не допускається; 4) у разі розгляду без участі захисника справи, в якій участь захисника є обов'язковою [1].

Якщо скласти дані у справах, призупинених суддями під час розпорядливих засідань, і виправдувальні вироки, то вийде, що 40 % від загального числа справ, надісланих слідчими до судів, завершилися засудженням підсудних. Така статистика була особливо волаючою в контексті інквізиційної системи правосуддя, що допускала, як відомо, що розслідування повинно виробити правдоподібні висновки по суті справи, закріплені у письмовій формі. Важко сказати, якою мірою виправдувальні вироки були заслуженими. За часів непу прокурори майже ніколи не опротестовували

виправдувальні вироки у вищих інстанціях. З іншого боку, розгляд касаційних скарг, поданих захистом по суті засудження, нерідко показував, що багато суддів байдуже ставилися до вимог надання доказів або дотримання процесуальних норм [2].

Зведена статистика про частку кримінальних справ, розглянутих у касаційному порядку, дає таку картину. У 1926 р. на касацію надійшло 20 % усіх вироків, винесених низовими, народними судами, і 30 % – винесених губернськими судами. Касаційні колегії, розглядаючи ці скарги і протести, залишили чинними 57,3 % вироків нарсудів і 71 % вироків губернських судів (дані на 1927 р.). Розглядаючи хід судового розгляду, касаційні колегії приділяли певну увагу документації і тільки у виняткових випадках удавалися до участі в розгляді представників звинувачення і захисту. Справи піддавалися перегляду передусім тому, що документи, що додавалися, не відповідали духу і букві обвинувальних висновків або вироків [3]. Іноді обґрунтуванням для перегляду служило виявлення процесуальних порушень. Однак це траплялося тільки тоді, коли (згідно з директивою Верховного Суду) встановлювалися факти нанесення шкоди якості представлених судових доказів [4].

Якщо порівняти дані про частоту касаційних скарг і протестів і про їх результативність, то виявиться, що зміна вироків сталася в 9,1 % випадків, розглянутих нарсудами, і в 10 %, розглянутих губернськими судами. Для більшості сучасників подібні цифри здавалися досить високими, і, на їх думку, вони свідчили про незадовільну роботу суддів. Якщо припустити, що вироки судів головним чином оскаржили засуджені, засуджені до позбавлення волі, то вийде, що в перше десятиліття радянської влади правом оскарження скористався один із двох засуджених до позбавлення волі. Один з чотирьох засуджених, у свою чергу, міг у результаті подібних касаційних скарг добитися певного успіху. Звичайно, що позакані касаций варіювалися залежно від районів країни. У Ленінграді, де окремі судді в народних судах мали формальну юридичну освіту, в 1926 р. тільки 8,7 % їх вироків були оскаржені [5]. У тому ж році в Харкові були оскаржені 42 % вироків народних судів [6].

Слід зазначити, що судові процеси в той час широко висвітлювалися у пресі і фактично в кожному номері газети можна знайти опис деяких стадій кримінального процесу. Наприклад, газета «Пролетарий» (Харків) в одному з номерів за жовтень 1923 р. описувала суд над якоюсь Самойловою, яка гнала самогон. Спочатку вона була засуджена до одного року примусових робіт умовно, але продовжувала свій «злочинний промисел». Міліція склала на неї 2 протоколи, проте й після цього вона не припинила своєї діяльності, у неї знову знайшли велику кількість самогону. Народний суд засудив її до 3 років позбавлення волі. Вона подала касаційну скаргу, посилаючись на те, що на її утриманні знаходяться маленькі діти. Однак касаційна інстанція не лише не відмінила вирок, але й зробила його суворішим. Самойлова була засуджена до 3 років

ув'язнення з конфіскацією майна, дітей віддали на утримання держави, у дитячий будинок [7].

Законодавець передбачав також провадження в губернському суді в порядку нагляду (ст. 358 КПК 1922 р.) Так, голови губернського суду, губернському прокуророві і дільничним прокурорам, що знаходяться в повітах, районах, дільницях, належало право витребування провадження у будь-якій справі і на будь-якій стадії процесу для огляду його в порядку нагляду. Відомий зарубіжний правознавець М. Карадже-Іскров зазначав, що Кримінально-процесуальний кодекс надає широкі повноваження прокуратурі, головам верховного суду і обласних судів у питанні нагляду за рішеннями, які набули чинності [8, с. 260].

Що стосується Верховного Суду УСРР, то касаційні скарги, що надходили до Верховного Суду, і протести на вироки губернських судів і трибуналів розглядалися в касаційній колегії Верховного Суду в порядку надходження. Справи, у яких винесені вироки, що засуджують до вищої міри покарання (до розстрілу), підлягали виділенню і направленню до слухання з таким розрахунком, щоб з моменту надходження справи і до з'ясування у ній визначення касаційної колегії, не минуло більше за один тиждень.

У разі визнання явної невідповідності призначеного покарання діям засудженого касаційна колегія або ухвалює відміну вироку і передачу справи для нового розгляду до іншого губернського суду чи трибуналу, або до того ж губернського суду чи трибуналу в іншому складі суддів, або ж змінює вирок і пом'якшує покарання на свій розсуд у межах, установлених відповідною статтею Кримінального кодексу. Визнавши необхідним пом'якшити покарання в розмірі не передбаченому відповідною статтею Кримінального кодексу, касаційна колегія могла входити з відповідним поданням у Президію Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

Голові Верховного Суду, його заступникові, Прокурору Республіки і його помічникові, що знаходились при Верховному Суді, належало право витребування будь-якої справи з провадження будь-якого суду Республіки і призупинення вироку для перегляду його в порядку нагляду. Усякий суд негайно після отримання вимоги про вислання справи супроводить таке, призупинивши у ній провадження. Закон регулював також питання про відновлення справ.

Провадження в судовій, військовій і військово-транспортній колегіях Верховного Суду, що діяли як суди першої інстанції, визначалося правилами, встановленими для провадження справ у губернських судах. Проте вироки вказаних колегій не підлягали оскарженню в касаційному порядку і могли бути відмінені або змінені лише пленумом Верховного Суду в порядку нагляду. Прокуророві Республіки, прокуророві Верховного Суду, прокурорам колегій і їх помічникам, останнім у тому випадку, якщо вони безпосередньо брали участь у судовому засіданні, надавалося право оскаржити у пленум Верховного Суду вироки судової, військової, військово-

транспортної колегії, проте лише в частині, що стосується неправильного застосування закону при визначенні покарання, впродовж 24-х годин з моменту проголошення вироку.

Виконання вироків у даний період регулювалося кількома галузями законодавства: кримінально-процесуальним і – в основному – виправно-трудовим. І якщо в першому випадку, як зазначалося, специфіка щодо стосунків осіб, засуджених за державні злочини, не виділялася, то у виправно-трудовому законодавстві це мало місце.

Виконанню вироків у КПК УСРР 1922 р. була присвячена глава XXXII (у КПК 1927 р. – розділ 32). У 1926 р. до ст. 470 КПК було внесено зміни, які передбачали порядок звернення вироку до виконання. Зокрема, вказувалося, що вирок звертає до виконання суд, що його постановив. Для цього суд надсилає копію вироку місцям ув'язнення, міліції та іншим органам, що на них покладено фактичне виконання вироку [9]. У ст. 382 КПК 1927 р. вказувалося, що судовий вирок виконується негайно після набуття ним законної чинності. Вирок виправдовувальний або такий, що звільняє від покарання, виконується головою негайно після проголошення вироку. Нагляд за правильним виконанням вироку здійснюється прокуратурою.

Закон допускав відстрочення виконання вироку в таких випадках: 1) у разі хвороби засуджених, що перешкоджає відбуттю ними покарання, таке відкладається до їх одужання; 2) якщо вагітність засудженої є перешкодою до відбуття нею покарання, то таке відкладається до того, як мине 2 місяці після пологів; 3) коли негайне відбуття покарання може спричинити особливо тяжкі наслідки для осудженого або його сім'ї, з причини особливих обставин або особливих умов його положення, як от: пожежі або інших стихійних лих, тяжкої хвороби або смерті єдиного працездатного члена сім'ї і т. д. Якщо особа, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, була поміщена в лікувальний заклад, зважаючи на психічну або іншу хворобу, то час, проведений засудженим у лікувальному закладі, зараховувався у строк покарання. Ув'язнені, хворі душевною хворобою або важкою невиліковною недугою, згідно з висновком про те лікарської комісії, підлягали розгляду суду, що ухвалив вирок, на предмет переведення їх у спеціальні психіатричні або інші лікарні або про умовне дострокове їх звільнення.

КПК УСРР 1922 р. (ст. 473) визначав підстави умовного дострокового звільнення. Так, умовне дострокове звільнення могло настати лише після відбуття присудженим до позбавлення волі або примусових робіт не менше половини терміну покарання, за винятком випадків тяжкої невиліковної або душевної хвороби, коли умовне дострокове звільнення могло бути застосоване судом і до закінчення половини терміну покарання. У 1927 р. до цієї статті були внесені зміни, які передбачали, що умовне дострокове звільнення могло настати, коли б засуджений відбув не менше 1/3 терміну позбавлення волі [10]. У разі зарахування до терміну покарання у

вигляді позбавлення свободи часу, проведеного засудженим під вартою до набуття вироком чинності, необхідний для застосування умовного дострокового звільнення термін обчислював з усього покарання, спочатку призначеного судом до зарахування попереднього ув'язнення. При цьому в зазначений термін зараховувався час, проведений засудженим під вартою до набуття вироком чинності.

Що стосується штрафу як виду покарання, то він (так само, як і судові витрати) стягався з майна засудженого судовим виконавцем або міліцією. Сплата штрафу могла бути відстрочена або розстрочена на строк до шести місяців у тих випадках, коли негайна сплата штрафу була непосильною для засудженого.

Згідно зі змінами до ст. 477 КПК 1922 р., внесеними у 1927 р. [10], усі питання про відстрочення виконання вироку, про відстрочення і розстрочення сплати штрафу, про заміну штрафу примусовою роботою, про умовне дострокове звільнення, а також усякого роду сумніви і спори, що виникали під час виконання вироку, вирішувалися судом, що ухвалив цей вирок.

Згідно з тими ж змінами до ст. 479 клопотання про умовне дострокове звільнення осіб мали розглядати не пізніше, як у місячний термін з дня надходження клопотання [10].

За даними А. Я. Естріна, в 1922–1925 рр. число осіб, засуджених до страти, склало 0,1 відсотка від загального числа засуджених, а в 1926–1930 рр. – менше 0,1 відсотка [11, с. 229]. Це було, звичайно, менше, ніж у попередні роки, зв'язані з найгострішими суспільними, економічними і військовими потрясіннями: 1919 р. – 14 %; 1920 р. – 11 %; 1921 р. – 5 %; 1922 р. – 1 % [12, с. 43]. Перевірка Наркомату робітничо-селянської інспекції у 1927 р. встановила «факт зростаючого завантаження в'язниць». Пояснювалося це не стільки зростанням рівня злочинності, скільки «захопленням судів переважним застосуванням безумовного позбавлення волі серед інших видів репресій» [13].

За способом регулювання правового становища засуджених до кодексу був включений також розділ V («Порядок відбуття покарання»), де встановлювалося, що нагляд і керівництво виконанням вироків до позбавлення волі і примусових робіт покладається на Центральний виправно-трудоий відділ НКЮ і його органи на місцях, які здійснюють своє керівництво через губернські розподільні комісії, спостережливі комісії при окремих ВТУ і бюро примусових робіт через відділи праці. (У подальших кримінально-правових актах подібних норм уже не буде, оскільки останні виділяються в самостійні правові акти).

Як приклад судочинства за КПК 1922 р. можна навести матеріали з архівної кримінальної справи щодо перевищення влади співробітниками Харківської міліції Н. Ф. Федосовим та І. Я. Байдою. У червні 1922 р. ці 2 працівники міліції, перебуваючи у нетверезому стані, намагалися вдертися до квартири якогось Баранникова в м. Харкові, заявляючи, що їм треба зробити у нього обшук. На шум

вийшов його сусід Д. І. Федотов – слюсар заводу «Електросила» (нині Харківський електромеханічний завод), який почав вимагати ордер на обшук. Ордер не було пред'явлено, роздязненого Федотова вивели з будинку, почали бити, в тому числі руків'ям нагана. Один це побачили люди, які були на вулиці, міліціонери кинули Федотова і втікали. Федотов прибіг до помічника начальника міліції 9-го району м. Харкова Сабілова, який затримав та роззброїв міліціонерів.

Архівна кримінальна справа починається з листа бюро комуністичного осередку заводу «Електросила» до ревтрибуналу при губвикомикомі з проханням розслідувати справу робітника заводу Федотова і притягнути міліціонерів до суворої відповідальності. Цей лист є дуже характерним для того часу і не випадково знаходиться архівній кримінальній справі на першій сторінці. Фактично з цього листа і починається стадія порушення кримінальної справи, хоча у справі є й постанова слідчого про прийняття справи до провадження (31.10.1922) Не дивує й те, що ще до суду орган низової компарторганізації вимагає суворо покарати міліціонерів. Ці події відбувалися ще до прийняття КПК 1922 р., але провадження справи відбувалося вже після того, як КПК набув чинності. У матеріалах справи є протоколи допитів обвинувачених, постанова про пред'явлення обвинувачення і обрання запобіжного заходу – підписки про невиїзд, сама підписка про невиїзд; протокол допиту свідка, протокол очної ставки між свідком та обвинуваченим Федосовим. Далі у справі знаходиться протокол пред'явлення слідства, датований 6 січня 1923 р., витяг з протоколу розпорядчого засідання Харківського губтрибуналу, який затвердив обвинувальну постанову помічника прокурора і призначив справу до слідства, залишивши запобіжний захід незмінним. Після цього слідчий у цій справі Аксельрод написав заключну постанову, де виклав суть справи і, керуючись ст. 210 КПК, постановив віддати під суд Н. Ф. Федосова та І. Я. Байду за обвинуваченням обох у тому, що «будучи міліціонерами Червоної міліції, дискредитують владу, перевищуючи таку, тобто здійснили дію, яка явно виходить за надані їм повноваження і права та супроводжується насиллям і застосуванням зброї» [14, арк. 62–63]. Помічник прокурора Харківського губтрибуналу Козаренський у своїй постанові встановив, що обвинувальний висновок відповідає вимогам ст. 214 КПК і обставинам справи, запропонував Розпорядчому засіданню затвердити вказаний висновок і віддати обвинувачених під суд, змінивши запобіжний захід на арешт. Судове засідання, яке розпочалося 30 січня 1923 р., заслухало показання підсудних, свідків, дебати сторін, останнє слово підсудних. Федосов був засуджений до 4 років ув'язнення, але, враховуючи амністію до 5-річчя Жовтневої революції, отримав 2 роки позбавлення волі і 2 роки поразки в правах. Його співучасник Байда відповідно – 3 роки і 1,5. Прохання засуджених про помилування було відхилено Президією ВУЦВК

[14, арк. 1–74]. Отже, можна відзначити, що провадження цієї справи в цілому здійснювалося відповідно до КПК 1922 р.

Таким чином, завершальні стадії кримінального процесу за КПК 1922 і 1927 рр. були відносно самостійними його частинами, кожна з яких мала власне завдання, специфічне коло процесуальних засобів діяльності і проходила притаманні лише їй етапи.

Список літератури: 1. Кримінально-процесуальний кодекс // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 41. – Ст. 98. 2. Полевой-Генкин М. Деятельность низовой (уездной и районной) прокуратуры / М. Полевой-Генкин // Ежедельник советской юстиции. – 1927. – № 38. – Ч. 2. – С. 1176–1178. 3. Гайлис К. Доклад о работе Уголовно-Кассационной Коллегии Верховного Суда за 1928 г. / К. Гайлис // Судебная практика. – 1929. – № 10. – С. 8–14. 4. Чельшев М. Пять лет работы УКК Верховного РСФСР/ М. Чельшев // Рабочий суд. – 1928. – № 8–9. – С. 677–684. 5. Нахимсон Ф. М. Работа судебно-следственных органов Ленинградской губернии за 1926 год / Ф. М. Нахимсон // Рабочий суд. – 1927. – № 4. – С. 258–260. 6. Сорок семь тысяч неразрешенных судебных дел // Правда. – 1926. – 27 окт. 7. Е. Г. Лишение свободы, имущества и детей / Е. Г. // Пролетарий (Харьков). – 1923. – 6 сент. 8. Мельник Р. Новый взгляд на старую статью (до анализа научовой спадщини М. Карадже-Искрова) / Р. Мельник // Право України. – 2010. – № 2. – С. 258–266. 9. Про зміну ст.ст. 470 Кримінально-процесуального кодексу УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1926. – № 16. – Ст. 123. 10. Про зміну ст. 473, 477 1479 Кримінально-процесуального кодексу УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1927. – № 8. – Ст. 50. 11. Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики / Эстрин А. Я. ; под ред. Крыленко Н. В. – М. : Сов. законодательство, 1933. – 244 с. 12. Тарновский Е. Судебная репрессия в цифрах за 1919–1922 гг. / Е. Тарновский // Ежедельник советской юстиции. – 1922. – № 44/45. – С. 43–44. 13. Зенькович В. Низовая сеть суда, следствия и прокуратуры (по материалам НК РКИ СССР) / В. Зенькович // Ежедельник советской юстиции. – 1927. – № 36. – С. 1112. 14. Державний архів Харківської області, ф. Р-870, оп. 1, спр. 1, арк. 1–74.

Надійшла до редколегії 25.12.2012

Рассмотрены три последних стадии криминального процесса соответствующих Криминально-процесуальных кодексов, дана развернутая характеристика каждого из них.

Three last stages of criminal process of the corresponding Criminal procedure codes are examined; the unfolded description each of them is given.

УДК 343.102(477)+343.102(4)

В. Г. Уваров

ЗНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ З ЕЛЕКТРОННИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ: НОВЕЛИ КПК УКРАЇНИ ТА ЄВРОСТАНДАРТИ

Проаналізовано проблеми становлення інституту зняття інформації з електронних інформаційних систем в системі слідчих дій за новим КПК України.

З прийняттям нового КПК України гостро постала проблема становлення та застосування інституту зняття інформації з електронних інформаційних систем.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що зняття інформації з електронних інформаційних систем є новою слідчою дією, передбаченою новим КПК України.

Аналіз останніх наукових досліджень показує, що проблеми зняття інформації з електронних інформаційних систем у кримінальному процесі залишаються поки що малодослідженими, хоча дослідження цих проблем стають все більш актуальними і все більш активними [1–15].

Мета даної роботи – визначити шляхи реформування інституту зняття інформації з електронних інформаційних систем в контексті міжнародних правових актів та прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

У ст. 264 нового КПК України [16] («Зняття інформації з електронних інформаційних систем») визначено:

«1. Пошук, виявлення і фіксація відомостей, що містяться в електронній інформаційній системі або її частин, доступ до електронної інформаційної системи або її частини, а також отримання таких відомостей без відома її власника, володільця або утримувача може здійснюватися на підставі ухвали слідчого судді, якщо є відомості про наявність інформації в електронній інформаційній системі або її частині, що має значення для певного досудового розслідування.

2. Не потребує дозволу слідчого судді здобуття відомостей з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем або не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту.

3. В ухвалі слідчого судді про дозвіл на втручання у приватне спілкування в цьому випадку додатково повинні бути зазначені ідентифікаційні ознаки електронної інформаційної системи, в якій може здійснюватися втручання у приватне спілкування».

Поява даної слідчої дії обумовлена формуванням нового типу соціальної парадигми – інформаційного суспільства.

На думку М. Я. Сегая, інформатизація судочинства має базуватися на законодавчому дозволі застосування в кримінальному процесі інформаційних технологій (комп'ютерної та телекомуніка-

ційної техніки з відповідними програмними продуктами). Це дасть змогу оптимізувати діяльність усіх правових інституцій, що задіяні в судочинстві, – органів досудового слідства, прокуратури, судово-експертних установ, судів, установ виконання покарань, адвокатури. Застосування інформаційних технологій у судочинстві має бути дозволено при виконанні будь-яких процесуальних дій, як у звичайному, так і в інтерактивному (дистанційному) режимі, з одночасним веденням документообігу і діловодства на паперових та електронних носіях, з яких для учасників процесу у випадках, передбачених процесуальним законодавством, виготовляються автентичні копії процесуальних документів [10].

Комп'ютери можуть зберігати, аналізувати, кодувати і декодувати інформацію в такому об'ємі, що це все більше перетворює їх на могутній і водночас вразливий інструмент, за допомогою якого можуть здійснюватися збір і розповсюдження інформації; віртуальний простір став самостійним місцем існування людського інтелекту і, як будь-яка об'єктивна реальність, породив безліч проблем, у тому числі і правових [5, с. 28].

Сучасні нові технології дозволяють оперативно відстежувати діяльність злочинних співтовариств принципово на іншому рівні. Представляє значний інтерес досвід спецслужб США в розробці і застосуванні систем «Oasis» (ЦРУ) і «Magic Lantern» (ФБР), які уможливають не тільки контролювати інформаційний обмін злочинних співтовариств, але і «зламувати» комп'ютери підозрюваних, упродовжувати в них «трояни» (програми-віруси, що дозволяють відстежувати інформацію у цьому комп'ютері) тощо.

«Magic Lantern» (в перекладі «Чарівний Ліхтар») встановлює на комп'ютер програму, яка реєструє всі натиснення клавіш на клавіатурі. Таким чином з допомогою даної програми можна прочитувати з комп'ютерів зашифровану інформацію. Віруси програма «Magic Lantern» відсилає до підозрюваного електронною поштою. Якщо можливо, то це робиться від імені родича підозрюваного або його хорошого знайомого. Для переміщення в комп'ютер програма «Magic Lantern» використовує також відомі «дірки» в поширених програмних продуктах [5, с. 57].

Безумовно, що зняття інформації з електронних інформаційних систем може носити як характер розвідувальної чи контррозвідувальної інформаційно-пошукової діяльності, так і характер пізнавально-фіксуючої, засвідчуваної, доказової діяльності, яка притаманна сфері кримінального судочинства.

Але знову і знову ми стикаємось не із законодавчим регламентуванням слідчої дії, а фактично лише з дозволом на її проведення.

Згідно з вимогами Загальної декларації прав людини ООН, європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини та рішень Європейського суду з прав людини законними можна вважати такі обмеження права особи на приватне життя, які:

- визначені в законі і мають зрозумілу правову основу;

- переслідують мету, досягнення якої буде більшим благом, ніж шкода, що ними ж і спричиняється;
- діють тимчасово;
- застосовуються без будь-якої дискримінації;
- є підконтрольними суду;
- здійснюються після закріплення механізму поновлення незаконно порушених прав та свобод;
- можна оскаржити відповідно до порядку, встановленого в законі.

Зважаючи на негативні наслідки, яких особа може зазнати за незаконного порушення її прав та свобод у кримінальному судочинстві, наведені міжнародно-правові критерії законних обмежень доцільно брати до уваги під час внесення змін до КПК України [3].

Важливим гарантом захисту прав і свобод людини взагалі і при провадженні слідчих дій зокрема виступає процесуальна форма слідчої дії, яка являє собою приписи закону, які мають на принципах передбачуваності визначати усю процедуру їх провадження: підстави, умови, строки, послідовність та порядок дій учасників процесу, засоби реалізації ними своїх прав, свобод і обов'язків, а також режим документування процесуальної діяльності.

Процесуальна форма слідчої дії є важливим гарантом достовірності отриманої інформації (доказів) та забезпечення верховенства права, виступає важливим гарантом захисту прав і свобод людини.

Як зауважує М. А. Погорецький, в умовах, коли Україна займає одне з провідних місць у світі за рівнем корумпованості, «при реформуванні кримінально-процесуального законодавства на цьому етапі розвитку держави слід максимально звужувати можливості прийняття процесуальних рішень на власний розсуд особами, які ведуть кримінальний процес, водночас всебічно розробляючи, розширюючи та удосконалюючи процесуальну форму. Оскільки саме недосконалість процесуальної форми, як показує практика, є однією з причин зловживань у кримінальному процесі, а також однією з причин судово-слідчих помилок ...» [8, с. 33].

Основа слідчих дій складають окремі методи пізнання – візуальне спостереження, розпитування, сприйняття, пошук, порівняння (ідентифікація), відтворення, дослідження, які супроводжуються закріпленням (фіксацією та засвідченням) одержаної доказової інформації чи висновків дослідження у відповідних процесуальних документах. Передбачуваний законом для певних випадків метод пізнання втілюється в практичній діяльності слідчого із провадження слідчої дії, а хід і результати пізнання відображаються в протоколі слідчої дії як процесуальному документі. Виступаючи як пізнавально-засвідчувальна дія, слідча дія одночасно є також і актом застосування права і в силу цього являє собою певну систему правовідносин. Норми права, які регламентують провадження слідчих дій, являють собою певну модель діяльності слідчого і несуть у собі конструктивні засади. Вони створюють правовий інститут – слідчу дію [11, с. 478].

Регламентація зняття інформації з електронних інформаційних систем потребує суттєвого вдосконалення. Враховуючи, що дана слідча дія нова і немає сталої практики її застосування, а детальна регламентація її проведення може мінімізувати можливі помилки, виходячи із загальних вимог, що пред'являються до інститутів слідчих дій, пропонуємо ст. 264 нового КПК України («Зняття інформації з електронних інформаційних систем») викласти таким чином:

«Зняття інформації з електронних інформаційних систем проводиться в тих випадках, коли є достатні підстави вважати, що фактичні дані, які мають значення для встановлення істини у справі чи забезпечення прав і свобод учасників процесу чи їх безпеки і безпеки суспільства, можуть знаходитись в електронній інформаційній системі, яка знаходиться в певному приміщенні або місці чи в якої-небудь особи, та якщо іншим шляхом досягти виконання завдань правосуддя неможливо.

Пошук, виявлення і фіксація відомостей, що містяться в електронній інформаційній системі або її частині, доступ до електронної інформаційної системи або її частини, а також отримання таких відомостей без відома її власника, володільця або утримувача та користувача може здійснюватися на підставі ухвали слідчого судді.

Не потребує дозволу слідчого судді здобуття відомостей з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем або не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту.

У невідкладних випадках, пов'язаних із необхідністю протидії тероризму, врятуванням життя, честі, гідності і здоров'я людини, захисту її прав і свобод, чи для забезпечення особистої і суспільної безпеки, коли зwołання з проведенням слідчої дії може призвести до втрати важливих доказів, зняття інформації з електронних інформаційних систем проводиться без дозволу слідчого судді з санкції прокурора, але з наступним повідомленням слідчого суддю в добовий строк про проведену слідчу дію і її результати.

При необхідності провести зняття інформації з електронних інформаційних систем слідчий за погодженням з прокурором звертається з поданням до судді за місцем провадження слідства. Суддя негайно і не пізніше доби розглядає подання і матеріали справи і за наявності підстав виносить постанову про зняття інформації з електронних інформаційних систем чи постанову про відмову в проведенні даної слідчої дії.

На постанову слідчого судді про відмову в проведенні зняття інформації з електронних інформаційних систем протягом трьох діб з дня її винесення прокурором може бути подана апеляція до апеляційного суду.

Зняття інформації з електронних інформаційних систем провадиться в присутності власника, володільця чи утримувача та користувача електронної інформаційної системи та двох понятих.

Присутнім при знятті інформації з електронних інформаційних систем особам, понятим і залученим фахівцям повинно бути

роз'яснено їх право бути присутніми при всіх діях слідчого і робити заяви з приводу цих дій; ці заяви підлягають занесенню до протоколу.

Перед зняттям інформації з електронних інформаційних систем слідчий пред'являє постанову про проведення указаної слідчої дії власнику, володільцю, утримувачу чи користувачу електронної інформаційної системи і пропонує їм відкрити доступ до необхідної для справи інформації. У разі відмови виконати його вимоги слідчий застосовує сам чи з допомогою спеціаліста заходи подолання системи захисту та проводить пошук, виявлення і фіксацію відомостей, що містяться в електронній інформаційній системі або їх частинах у примусовому порядку.

При цьому слідчий повинен уникати не викликаних необхідністю пошкоджень електронних інформаційних систем та їх програмного забезпечення, втрати їх інформаційного наповнення.

Під час зняття інформації з електронних інформаційних систем слідчий повинен вживати заходів до того, щоб не були розголошені виявлені при цьому обставини особистого життя будь-якої людини, ділової репутації фізичних і юридичних осіб, нотаріальної, комерційної, лікарської чи іншої охоронюваної законом таємниці.

Інформацію, яка має відношення до справи, слідчий має пред'явити понятим та іншим присутнім особам і зафіксувати в протоколі слідчої дії та засобами технічного документування.

Про проведення зняття інформації з електронних інформаційних систем слідчий складає протокол не менш ніж у двох примірниках. У протоколі повинно бути вказано: час і місце проведення слідчої дії, хід і результати слідчої дії, які саме електронних інформаційні системи були оглянуті і досліджені, що було виявлено і яким чином було зафіксовано, що і з якою метою було вилучено для залучення до справи.

В протокол зняття інформації з електронних інформаційних систем заносяться всі заяви і зауваження присутніх осіб, зроблені з приводу тих чи інших дій слідчого. Примірники протоколу підписують слідчий, особа, у якій проводилось дослідження електронних інформаційних систем, та запрошені особи, що були присутні.

Примірник протоколу зняття інформації з електронних інформаційних систем вручається особі, у якій проведено дослідження електронних інформаційних систем, а також іншим особам на їх вимогу, чії права і свободи при цьому були обмежені.

При наявності в протоколі зауважень на неправильні дії, допущені під час слідчої дії, слідчий не пізніше двох діб повідомляє про це прокурора, який здійснює нагляд за слідством, та слідчого суддю».

У відповідності до вимог, викладених у рішеннях Європейського суду з прав людини, які орієнтують у законодавчій діяльності дотримуватись принципу передбачуваності та верховенства права, зняття інформації з електронних інформаційних систем носить ознаки нової слідчої дії, але процесуальна форма її провадження має бути суттєво удосконалена з тим, щоб чітко визначити підстави, умови, строки, послідовність та порядок дій учасників процесу,

засоби реалізації ними своїх прав, свобод і обов'язків, а також режим документування процесуальної діяльності, що має забезпечити мінімізацію ризиків свавілля.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в розробці практичних рекомендацій щодо провадження нової слідчої дії – зняття інформації з електронних інформаційних систем.

Список літератури: 1. Бірюков В. В. Використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації у процесі розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бірюков Валерій Васильович. – К., 2001. – 206 с. 2. Доронин А. Аналитическая разведка средствами интернета / А. Доронин // Неизвестная разведка. – 2006. – № 3–4. – С. 54–61. 3. Ільченко С. Права та свободи особи у кримінальному судочинстві: міжнародні критерії законних обмежень / С. Ільченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 5. – С. 16–19. 4. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : монографія / Є. Д. Лук'янчиков. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 360 с. 5. Михальчук Т. В. Використання інформації, отриманої телекомунікаційним шляхом, у розслідуванні злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Михальчук Тетяна Володимирівна. – К., 2010. – 223 с. 6. Новицький А. М. Оперативно-розшукова діяльність в Інтернет: проблеми правозастосування / А. М. Новицький // Правова інформатика. – 2009. – № 1 (21). – С. 85–90. 7. Номоконов В. А. Новые информационные технологии в борьбе с преступностью [Електронний ресурс] / В. А. Номоконов // Российский криминологический взгляд. – 2005. – № 1. – С. 90–93. – Режим доступу: <http://www.telcon.ru/articles/analytics/1261/>. 8. Погорельський М. Новий КПК України: політичні, теоретичні та юридичні питання / М. Погорельський // Право України. – 2009. – № 2. – С. 29–35. 9. Садова Т. В. Обмеження прав і свобод у кримінальному судочинстві України та держав англо-американської правової системи в контексті міжнародних стандартів : монографія / Т. В. Садова ; за ред. доц. С. М. Смокова. – Івано-Франківськ : [Надвірнян. друкарня], 2011. – 177 с. 10. Сегай М. Сучасна парадигма інформатизації судочинства і питання захисту прав і законних інтересів учасників кримінального процесу / М. Сегай // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4. – С. 190–198. 11. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підручник / В. М. Тертишник. – К. : А.С.К., 2003. – 1120 с. 12. Тертишник В. Гострі кути реформування кримінального процесу: сім раз... не для нас / В. Тертишник // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 259–262. 13. Шумило М. Є. Реалізація конституційного принципу таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції у досудових стадіях кримінального процесу України : монографія / М. Є. Шумило, В. С. Рудей. – Х. : СПДФО Бровін О. В., 2012. – 208 с. 14. Використання оперативно-технічних засобів у протидії злочинам, що вчиняються у сфері нових інформаційних технологій : монографія / [Хараберюш І. Ф., Мацюк В. Я., Некрасов В. А., Хараберюш О. І.]. – К. : КНТ, 2007. – 196 с. 15. Чабайовський Т. В. Підстави та межі кримінально-процесуального втручання в особисте життя громадян : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чабайовський Тарас Васильович. – К., 2012. – С. 3–16. 16. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квіт. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

Надійшла до редколегії 26.12.2012

Проанализированы проблемы становления института снятия информации с электронных информационных систем в системе следственных действий по новому УПК Украины.

The problems of becoming of institute of removal of information from the electronic informative systems are analysed in the system of the inquisitional operating under new CPC of Ukraine.

УДК [343.915: 343.97](477)

О. О. Царенко

УМОВИ ФОРМУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ЯКИЙ ВЧИНЯЄ НАСИЛЬНИЦЬКИЙ ЗЛОЧИН

Досліджено фактори, які впливають на формування у неповнолітніх мотивації вчинити насильницький злочин. Автором умовно здійснено розподіл таких чинників на ті, які формуються в умовах макросередовища та мікросередовища.

Особа злочинця завжди виступає одним із ключових елементів кримінологічної характеристики будь-якого злочину. Проте злочинні прояви виникають не одразу, а зароджуються та розвиваються поступово, ширше та глибше захоплюючи і руйнуючи моральні та інші важливі соціальні основи (засади) особистості. Цей процес значно прискорюється, якщо підліток потрапляє в так звану кримінальну молодіжну субкультуру, цінності якої формуються відповідно асоціальним товариством. Кримінальний світ дорослих теж, у свою чергу, прямо впливає, потурає та спонукає молодих людей до протиправних дій [1, с. 27].

У звіті Всесвітньої організації охорони здоров'я зазначено, що Україна займає п'яте місце в Європі за рівнем насилля серед молоді. За даними того ж звіту, від насильства в Європі вмирає щодня 40 молодих людей у віці від 10 до 29 років, або 15 000 на рік [2].

На сьогодні загальноприйнятим є те, що становлення особи відбувається в діалектичній єдності біологічних та соціальних факторів. Їх взаємозв'язок у формуванні особи злочинця не розкритий у повному обсязі. Визначено лише, що соціальне, яке поступово формується в людині, мобілізує її біологічні особливості, які в подальшому формують стиль поведінки підлітка.

Яким же чином відбувається становлення особи неповнолітнього злочинця, який вчиняє насильницький злочин? Перш за все необхідно зазначити, що в кожному акті протиправної поведінки виявляється переплетення двох складових: особливих якостей особи неповнолітнього та конкретної життєвої ситуації, що має важливе значення для розуміння механізму вчинення насильницького злочину.

Людина є носієм певних особистих якостей, що сформувалися на основі його попередньої життєвої практики, і тому в конкретній

ситуації вона здійснює вчинки на основі суб'єктивних оцінок. Отож, аналізуючи вчинене протиправне діяння, необхідно включати у сферу дослідження і саму конкретну життєву ситуацію, і ті умови, що лежали в основі формування даної особи.

Необхідно виходити з того, що кожний вчинок є відображенням попередньої життєвої практики, означає мовби перенесення «попереднього» досвіду в «теперішній час». Тоді можна логічно відрізнити загальну кримінологічну ситуацію від звичайної, а саме: сукупність обставин, що призвели до вчинення злочину, включаючи різні аспекти деформації особистості, та безпосередньо кримінологічну ситуацію, під якою слід розуміти наслідок реалізації особистих якостей суб'єктів у конкретній життєвій ситуації.

Формування особистості підлітка проходить як під цілеспрямованим впливом, так і стихійно, шляхом засвоєння тих стандартів поведінки, які він бачить у процесі життя, і вирішальну роль у цьому відіграє його оточення.

«Було встановлено, – відмічає І. І. Карпець, – що причини неналежного формування особистості неповнолітніх злочинців полягають не в «злочинній спадковості», а в несприятливих соціальних умовах того мікросередовища, у якому зростає і виховується підліток» [3, с. 37].

У зв'язку з цим треба перш за все з'ясувати, що ж входить у поняття оточення, з яким пов'язане життя й формування особистості неповнолітніх. Неповнолітній зростає в сім'ї, навчається у школі, спілкується з товаришами. Він перебуває серед батьків і рідних, педагогів і друзів. Якщо підліток працює, то до його оточення треба віднести також виробничу обстановку та практику. Найбільш важливим середовищем формування та розвитку дитини є сім'я. Вона є першоджерелом, у якому засвоюються норми соціальної поведінки та соціальні установи. Саме сім'я впливає на вибір поведінки підлітка.

Не менш важливим є оточення однолітків, яке безпосередньо впливає на соціалізацію та установки підлітка, норми, цінності та підкріплює їх, установаючи соціальну та культурну самобутність, визначає моделі поведінки.

Для пізнання внутрішнього світу неповнолітніх злочинців, зокрема моральних якостей, необхідне знання їх життєвих позицій, їх ставлення до оточуючої дійсності, до людей, до суспільства. Це неможливо без вивчення їх потреб, інтересів, ціннісних орієнтирів, мотивів діяльності тощо. В науковій літературі зазначається, що особа у процесі засвоєння визначеної системи соціальних ролей та культури може сприймати як позитивні, так і «лжецінності». У зв'язку з цим можна говорити про ціннісну орієнтацію особи неповнолітнього злочинця, яка має безпосереднє відношення до конкретних умов його життя та мікросередовища, а також про соціальну установку, де ціннісні орієнтації проходять через призму особистих якостей. Це означає, що процес соціального виховання

моралі та правосвідомості тісно пов'язаний з регулятивними і психологічними підходами до молодого покоління в широкому розумінні.

Схожої позиції дотримується й Г. В. Антонов та О. Л. Чернецький [4, с. 15–16], які стверджують, що на формування неповнолітнього впливають макро- та мікрообставини. Так, з одного боку, процес формування особи неповнолітнього залежить, перш за все, від соціально-економічних умов, від структури суспільної свідомості, яка склалася в державі. З іншого, не менш важливою обставиною, що впливає на розвиток людини та на її соціальні настанови, є умови виховання та навчання неповнолітнього.

На думку значення вище авторів, після народження дитини її подальший розвиток пов'язаний з розширенням соціальних зв'язків та ролей. Так, починаючи з навчання у школі, відбувається формування та засвоєння певної форми поведінки. Саме від оточення підлітка і залежить, якою буде ця поведінка – правомірною чи неправомірною. І від того, яку форму він обере, залежить, стане він суб'єктом кримінальної відповідальності чи ні.

Великого значення набувають для неповнолітнього його взаємовідносини з однолітками. Належність до компанії підвищує впевненість у собі і дає додаткові можливості для самоутвердження. Орієнтуючись на однолітків і наслідуючи їх, підліток виховує в собі якості, які особливо цінуються товаришами. У групі відбувається своєрідна переоцінка цінностей, формується нова ієрархія морально-етичних вимог. Прийняті серед товаришів норми та критерії часто стають більш значущими для підлітка, ніж ті, які існують у дорослих.

Дуже часто неповнолітній, не отримавши визнання у формальному колективі, прагне реалізувати себе у неформальних групах, які зазвичай носять антисоціальний характер. З цього приводу в одній із наукових праць зазначається: «Несприятлива життєва ситуація, що утруднює встановлення звичних соціальних контактів, ставить неповнолітнього перед необхідністю шукати вихід, який він бачить у пошуках нового колективу, а схильність до асоціальної поведінки цілком чітко визначає характер того колективу, в якому неповнолітній сподівається утвердитись» [5, с. 61].

Неповнолітні часто виявляють критичне ставлення до дорослих, яке нерідко переходить у критиканство, відсутність скромності та витримки у стосунках з оточуючими, хворобливе ставлення до зауважень чи покарань та інших спроб впливу на поведінку неповнолітнього, нестерпність до недоліків інших людей, бажання все робити самому, все відчувати на власному досвіді. Ці риси закономірно виявляються у вчинках та діях молодого людини. Причому нерідко метою таких вчинків стає бажання довести оточуючим свою гідність чинити так, як не чинять вони, жити за власними правилами та ін.

На думку Ю. І. Ковальчука [6, с. 170–171], причини деформації особистості неповнолітнього слід шукати саме в сім'ї. Так, підлітки,

які проживають у сім'ях з антисоціальною установкою, переносять стосунки, що складаються в сім'ї, на свої стосунки з оточуючими. При цьому, чим менше в родині зважають на думку підлітка, тим сильніше бажання останнього самоствердитися хоча б поза домом.

Антигромадська спрямованість неповнолітніх формується і в сім'ях, де батьки зловживають спиртними напоями, що, у свою чергу, породжує грубість, жорстокість, агресію, статеву розпущеність. Перебуваючи в такому середовищі, підліток і сам стає агресивним, жорстоким, не рахується з гідністю та почуттями людей, набагато раніше за своїх ровесників починає вживати спиртні напої.

Негативно впливає на формування особистості неповнолітнього й виховання методом фізичних покарань, що формує в них почуття озлобленості, страх перед батьками, спричиняє втечі з дому, а також появу в підлітків стресового стану, що може переходити в агресію. В результаті впливу цих факторів на психічному рівні у дитини формується тривожність, хвилювання, страх втратити своє «Я», виникає невпевненість у своєму існуванні в світі, а отже, зароджується озлобленість до оточуючих. У подальшому, якщо ця тривога інтенсифікуватиметься, вона може досягти рівня страху смерті. У такому випадку неповнолітній починає захищати свій біологічний статус – вчиняти, відповідно, насильницькі дії як засіб захисту від оточуючого світу. Ключовим у даному випадку стає постійне бажання захищати своє «Я» та своє місце у цьому світі.

У ряді випадків недостатній культурно-освітній рівень, вузькість культурних інтересів і потреб батьків теж несприятливо впливають на формування особистості підлітка. Проте далеко не завжди причиною неправильного формування особистості неповнолітнього є сім'ї з яскраво вираженою антисоціальною установкою. На думку О. Б. Сахарова, «часто правильному вихованню підлітка заважає відсутність вимогливості до дітей, потакання всім бажанням і капризам, баловство, намагання уберегти свою дитину від усіх життєвих негараздів і труднощів, надати їй якомога більше різних можливостей і полегшити або зовсім позбавити від необхідності виконувати будь-які обов'язки як усередині сім'ї, так і в школі, училищі, на виробництві, а також у суспільстві» [7, с. 66].

Проблема полягає в тому, що вседозволеність підлітки переносять на інші відносини. Це може виявлятися, наприклад, у порушенні дисципліни в школі, інших навчальних закладах. У випадках, коли вчителі звертаються до батьків з проханням вплинути на своїх дітей, ті нерідко вважають, що їхня дитина права, та потурують їм. Якщо виникають проблеми, пов'язані з правоохоронними органами, батьки намагаються «вирішити» їх за допомогою своїх зв'язків або «великих грошей», що формує в дітей почуття повної безкарності. Такі обставини, а також наявність «великих грошей» штовхають підлітків на пошук розваг, і це часто, як уже зазначалося вище, переходить до розпиття спиртних напоїв, уживання наркотиків, вчинення протиправних дій тощо.

Крім того, зважаючи на те, що неповнолітні дуже різняться між собою за рівнем інтелектуального та вольового розвитку, темпераментом та характером, різним колом інтересів, необхідним є вивчення їх психологічних та вікових особливостей.

Проведений аналіз літератури засвідчив, що однією з причин насильницької поведінки неповнолітніх злочинців є різного роду відхилення й порушення в їх психічному розвитку: акцентуації рис характеру чи його психопатичні прояви, затримка психічного розвитку, соціально-педагогічна занедбаність, психопатії, неврози тощо. Так, із порушень психічного розвитку 42,8 % неповнолітніх, які вчинили насильницькі злочини, мають діагноз психопатії і акцентуацію рис характеру. Додаючи невисокий освітній і культурний рівень неповнолітніх, а також недолаки виховної роботи як удома, так і за місцем навчання, отримуємо негативну динаміку інтелектуального й морально-психологічного розвитку особи.

Особистість неповнолітнього правопорушника формується під впливом тієї соціальної ролі, яку він виконує в різних соціальних групах, під впливом оцінок його поведінки з боку інших осіб, шляхом суб'єктивної переробки моральних норм та інтегрування соціальних групових цінностей (рис. 1).

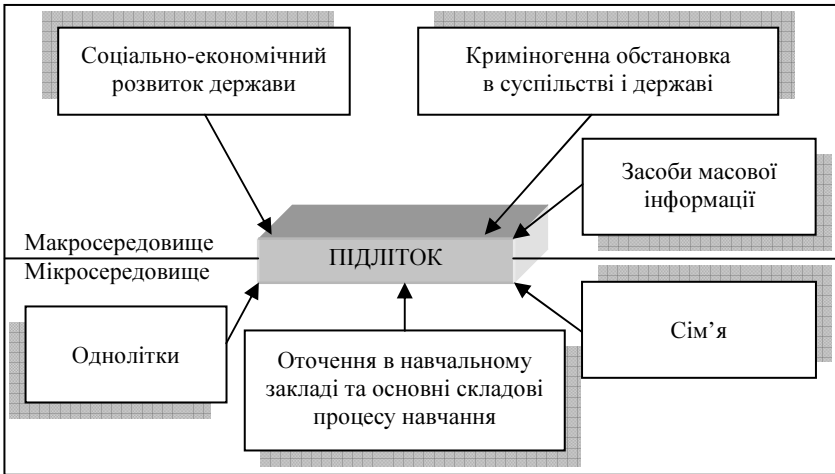

Рис. 1. Чинники впливу на формування особистості неповнолітнього злочинця

Істотною психологічною характеристикою особи неповнолітнього злочинця, який вчинив насильницький злочин, є його напружена проти оточуючих агресивність. Під впливом негативних явищ соціального оточення неповнолітнього у нього, ще до вчинення перших антигромадських вчинків, формується система поглядів та переконань, що розглядають агресію або як ефективний спосіб вирішення конфлікту, або як самоціль антигромадської поведінки.

У науковій літературі вже давно дискутується проблема про зв'язок протиправної поведінки з психічними аномаліями граничного характеру. Психічні аномалії сприяють виникненню та розвитку таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і водночас спричиняють зниження вольових процесів, підвищення навіюваності, ослаблення стримуючих контрольних механізмів. Вони також протидіють нормальній соціалізації особистості, засвоєнню нею суспільних цінностей, встановленню нормальних зв'язків та стосунків, заважають займатись певними видами діяльності, у зв'язку з чим підвищується вірогідність протиправних дій, антисоціального способу життя.

Однак варто зазначити те, що немає таких біопсихологічних рис особи, які б фатально призводили до вчинення злочинів. Будь-яка психологічна характеристика не існує в генетичній програмі індивіда в її даному конкретному виразі, останнє завжди є результатом певного розвитку. Тому дуже зважено необхідно підходити і до проблеми впливу спадковості на протиправну поведінку неповнолітнього злочинця.

Резюмуючи викладене, слід зазначити, що сучасні наукові дослідження, а також законодавча і судова практика погоджуються з існуванням психічних факторів, які можуть впливати на вибір того чи іншого варіанту поведінки. Однак, необхідно вказати на відсутність наукових робіт та практичних рекомендацій, в яких би розглядалися комплексні проблеми попередження протиправної поведінки осіб з аномаліями психіки. Сьогодні й досі не створено загальної теорії впливу психічних аномалій на вчинення протиправних дій. Безсумнівно, ці дослідження є актуальними, а їх проведення викликане потребами правничої практики та науки. Сама по собі психологічна характеристика особи неповнолітнього злочинця, який вчинив насильницький злочин, без поєднання проявів поведінки, як правило, не може розцінюватись як позитивна чи негативна в моральному та правовому полі. Від початку вона за своєю суттю є нейтральною, а тому той вираз, який така характеристика може знайти, залежить від тенденцій, які формують структуру свідомості на всіх рівнях психологічної реальності.

Список літератури: 1. Иванцова Н. В. Криминологическая характеристика личности несовершеннолетнего субъекта преступления / Н. В. Иванцова, Д. В. Бельцов // Российский следователь. – 2008. – № 10. – С. 26–28. 2. Системы здравоохранения: время перемен. – Т. 12. – № 8 : Украина. Обзор системы здравоохранения [Электронный ресурс] / Валерия Лехан, Владимир Рудый, Эрика Ричардсон ; Европейская обсерватория по системам и политике здравоохранения. – 2010. – Режим доступа: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0011/152849/e94973R.pdf. 3. Карпец И. И. Проблема преступности / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1969. – 167 с. 4. Антонов Г. В. Адміністративна відповідальність неповнолітніх в Україні : навч. посіб. / Г. В. Антонов, О. Л. Чернецький. – Х. : ППВ «Нове слово», 2010. – 152 с. 5. Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних / Лановенко И. П., Светлов А. Я., Рошин А. И. и др. – Киев : «Наукова думка», 1982. – 201 с. 6. Ковальчук Ю. І. Розвиток особистості

неповнолітнього правопорушника / Ю. І. Ковальчук // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2002. – № 3. – С. 169–174. 7. Сахаров А. Б. Правонарушение подростка и закон / А. Б. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1967. – 215 с.

Надійшла до редколегії 25.12.2012

Исследованы источники формирования у несовершеннолетних мотивации совершить насильственное преступление. Автором условно осуществлено распределение таких факторов на те, которые формируются в условиях макросреды и микросреды.

Forming sources of motivation at minors to commit the crime of violence are researched. The author conditionally divided distribution of such factors into those that are formed in the conditions of macroenvironment and microenvironment.

ПИТАННЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.472

Н. В. Бобро

**ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА ПРАВООХОРОНЦІВ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Розмежовано три відмінні рівні інтерпретації соціального капіталу, проаналізовано соціальний капітал правоохоронних органів та їх працівників на мезо- та мікрорівнях. Соціальний капітал інтерпретується як властивість соціальних відносин, що виникла в певній соціальній групі (або суспільстві в цілому), яка дає можливість свідомо збільшувати різні види ресурсів окремим членам цієї групи та групі в цілому для досягнення певної мети.

Зміна ролі та місця правоохоронців у суспільстві спричинили переорієнтацію кадрової політики, що проводиться керівництвом правоохоронних органів. Сьогодні основними засадами, на яких будується робота з персоналом, стає професіоналізм, гуманізм, індивідуальний підхід до кожного працівника. Ефективне функціонування правоохоронних органів у таких умовах може бути забезпечене завдяки створенню та активному використанню в процесі службової діяльності норм та цінностей взаємодопомоги, підтримки, довіри та поваги правоохоронців один до одного, тобто потенціалу соціального капіталу.

У межах соціології проблемам дослідження соціального капіталу в різні періоди приділяли увагу представники різних наукових напрямків: П. Бурдье, Дж. Коулман, Г. Лоурі, Р. Патнам, Ф. Фукуяма, Дж. Ханіфан і Дж. Якобс.

З українських дослідників соціальний капітал вивчають А. Бова, О. Демків, А. Колодій, М. Лесечко, В. Степаненко, А. Чемерис. Заслуговують на увагу праці російських дослідників Т. Ворожейкіної, І. Дискіна, Н. Лебедевої, В. Радаєва, В. Римського, Л. Стрельникової, О. Татарка, Н. Тихонової, П. Шихирева та ін. Однак слід відзначити, що сьогодні, незважаючи на ряд вагомих напрацювань з даної проблематики, залишаються відкритими питання, за яких умов і які види соціального капіталу здатні принести користь або завдати шкоди, хто може володіти ним, чи правомірно виділяти соціальний капітал, накопичений різними соціальними групами.

Мета роботи – застосувати концепцію соціального капіталу до аналізу соціального капіталу правоохоронних органів та їх працівників на мезо- та мікрорівнях.

Сьогодні більшість дослідників (С. Боргатті, К. Джонс, М. Еверет, Н. Лін) розрізняють два рівні аналізу досліджуваного феномену – мікро- та макрорівень. Мікрорівень виходить із визначення

© Бобро Н. В., 2012

соціального капіталу як якісної характеристики індивідуального соціального актора, а макрорівень – як характеристики групи (або суспільства в цілому). Мікрорівневе розуміння соціального капіталу передбачає також, що індивід може робити інвестиції у власний соціальний капітал. Це трактування соціального капіталу розвивали такі автори, як П. Бурдье, Б. Веллман, Н. Лін, Г. Лоурі, П. Маджіо [1–3].

Макрорівневий аналіз спирається на наукові традиції, закладені А. Смітом та А. де Токвілем, які хоча і не вживали термін «соціальний капітал», але впритул підійшли до його розуміння. Вагомий внесок у дослідження соціального капіталу макрорівня зробили такі автори, як М. Пелдем, Ф. Фукуяма, Дж. Ханіфан, М. Шифф, Дж. Якобс [4; 5].

Слід зазначити, що виділення двох рівнів аналізу досить умовне. Наприклад, ідеї Р. Патнама та Дж. Коулмана можна віднести до обох підходів, оскільки вони досліджували позитивний вплив соціального капіталу як на окремих індивідів, так і на групу в цілому.

Дж. Тернер говорить про три рівні прояву соціального капіталу. На його думку, соціальний капітал – це ті сили, які підвищують потенціал економічного розвитку суспільства шляхом створення й підтримки соціальних зв'язків і моделей соціальних організацій [6]. Ці сили діють на макро-, мезо- і мікрорівнях. Відповідно соціальний капітал формується як: а) об'єднання індивідів для вирішення фундаментальних питань, пов'язаних із виробництвом, відтворенням, регулюванням і координацією основних потреб (макронституціональний рівень); б) корпоративні елементи людського капіталу й категоріальні елементи, які генерують соціальні розбіжності, що позначаються на ставленні до них у суспільстві (мезорівень); в) безпосередні особисті стосунки в рамках корпоративних і соціальних осередків (мікрорівень).

Розглянемо ще одну класифікацію концепції соціального капіталу за критерієм екзо/ендогенних чинників, що впливають на зміни соціального капіталу. О. Демків пропонує розрізняти два «чисті» типи теорій соціального капіталу: 1) теорії, які аналізують вплив екзогенних чинників; 2) теорії, що вивчають вплив ендогенних чинників. На мікрорівні носієм соціального капіталу є індивідуальний актор, щодо якого розглядаються екзогенні детермінанти соціального капіталу; на макрорівні – колективний актор, тобто суспільство в цілому (щодо нього розглядаються ендогенні чинники) [7]. О. Демків вважає, що у контексті протиставлення екзо- і ендогенних чинників, а також з огляду на немінучу плюралістичність типів групового соціального капіталу є підстави говорити також і про мезорівневий зріз соціального капіталу. Носієм соціального капіталу на мезорівні виступають спільноти індивідуальних акторів, які, втім, знаходяться в межах більших систем, а отже, їх соціальний капітал визначається як ендогенними, так і екзогенними чинниками [7].

Виділяючи індивідуальний (мікрорівень аналізу) і груповий (мезо- та макрорівні) соціальні капітали, О. Демків зазначає, що їх відмінність полягає передусім у тому, що індивідуальний капітал є значно меншою мірою контекстуально зумовленим: незалежно від цінностей, норм та довіри, характерних для певної спільноти, актор може мати високий показник індивідуального соціального капіталу, натомість необхідною умовою великого обсягу соціального капіталу макрорівня є специфічні цінності, норми та довіра. Автор пропонує називати соціальний капітал індивідуального рівня «мережним капіталом» [8, с. 110]. Подібність цих видів капіталу міститься у соціальних зв'язках [8].

Ми вважаємо найбільш повною саме тривірневу структуру аналізу соціального капіталу, а мезорівень – найбільш доцільним для дослідження впливу соціального капіталу на соціальні процеси, що мають місце в системі правоохоронних органів. Тобто коли мова йде про соціальний капітал окремих правоохоронців, аналіз необхідно проводити на мікрорівні; коли мова йде про соціальний капітал правоохоронних органів, – на мезорівні.

Визначивши три рівні аналізу, необхідно визначити робочу дефініцію поняття соціального капіталу, яка відповідатиме меті нашого дослідження. Тому наступним кроком нашого дослідження буде аналіз його структурних компонентів. Здійснивши систематизацію існуючих концепцій соціального капіталу (П. Бурдье, Дж. Коулмена, Ф. Фукуями, П. Шихирєва, В. Радаєва, Н. Тихонової, І. Мачерінскене, Р. Мінкуте-Генріксон та Ж. Сіманавічене), віділимо наступні основні риси цього поняття.

По-перше, соціальний капітал нерозривно пов'язаний із мережами соціальних відносин [7]. Він не може існувати поза цими мережами, тобто наявність соціального капіталу в окремій людині можлива тільки завдяки її приналежності до певних соціальних груп. У свою чергу, соціальний капітал окремої групи або суспільства зникне, як тільки група перестане існувати. Причому коли людина вийде з групи, вона втратить доступ до соціального капіталу цієї групи, хоча соціальним капіталом взагалі вона володіти буде, оскільки залишиться членом інших груп.

По-друге, соціальний капітал має всі характеристики будь-якої форми капіталу і насамперед можливість до накопичення, приросту ресурсів, якими володіє суб'єкт соціального капіталу. Такими ресурсами можуть бути гроші, фізичні якості, знання, досвід, доступ до інших мереж соціальних зв'язків [9]. Про наявність соціального капіталу буде свідчити зростання в людині інших форм капіталу. Тому соціальний капітал слід відрізнити від ресурсу соціальних мереж, або «соціального ресурсу», який люди використовують, як правило, тільки для підтримки свого статусу.

По-третє, поняття соціального капіталу стосується властивості соціальних відносин, що виникають у мережах соціальної взаємодії. Саме по собі членство в групі є тільки необхідною, але не

достатньою умовою соціального капіталу [10]. Тільки специфіка норм та цінностей визначає його рівень.

По-четверте, соціальний капітал передбачає свідоме використання індивідом, соціальною групою або суспільством у цілому соціальних мереж для досягнення певних цілей.

Отже, під соціальним капіталом у даній роботі ми будемо розуміти властивість соціальних відносин, що виникла в певній соціальній групі (або суспільстві в цілому), яка дає можливість свідомо збільшувати різні види ресурсів як окремим членам цієї групи, так і групі в цілому для досягнення поставленої мети.

Наступною ланкою нашого аналізу є розгляд безпосередньо соціального капіталу правоохоронних органів та правоохоронців. Почнемо з соціального капіталу правоохоронців як суб'єктів діяльності, тобто проаналізуємо мікрорівень. Кожна людина з народженням отримує соціальні статуси, які визначаються її належністю до певних соціальних груп. З часом коло цих груп розширюється, особистість отримує нові статуси, включається в дедалі більше коло соціальних мереж. Поступово накопичуються і ресурси, які вона має. Це може бути розвиток фізичних та психічних якостей, зростання обсягу знань та навичок, набуття досвіду в певній сфері, збільшення матеріального достатку, ознайомлення та пристосування до більш широкого кола норм та культурних зразків тощо.

Коли правоохоронець стає членом професійної спільноти, трудового колективу, то він входить туди з певним багажем знань і отримує відповідний статус у цій групі. Який це буде статус, залежить як від самого правоохоронця, його належності до інших соціальних груп, так і від цінностей групи. З часом внутрішньогруповий статус може підвищуватись або знижуватись, правоохоронець користуватиметься більшою або меншою повагою, і від цього залежатиме можливість накопичувати ресурси завдяки різним соціальним зв'язкам. Однак, такий капітал не можна назвати соціальним у повному розумінні цього слова. З нашої точки зору, для цього феномена доцільніше використовувати поняття статусного капіталу. Зв'язки, на яких ґрунтується статусний капітал, можуть бути формальними і неформальними.

Треба зазначити, що індивідуальний соціальний капітал пов'язаний зі специфікою норм групи, а не з особливостями особистості, яка включена у відповідні соціальні зв'язки. За цими нормами кожен член групи (на відміну від тих, хто не є членом) може отримати додаткові ресурси. Наприклад, належність до певної родини в західних та східних країнах по-різному позначається на індивіді. Якщо у східних країнах існують норми взаємодопомоги та поваги, то в західних на протекцію родичів (особливо далеких) марно сподіватись. Те ж саме можна сказати і про будь-які групи, включаючи професійні. Таким чином, індивідуальний соціальний капітал відрізняється від групового соціального капіталу тільки суб'єктом, який отримує користь, тобто накопичує ресурси.

Слід зазначити, що індивідуальний соціальний капітал, отриманий завдяки членству у групі, може мати різні наслідки для самої групи. Наприклад, приносячи в службовий колектив власні соціальні зв'язки з представниками інших правоохоронних органів, слідчий прокуратури розширює межі групового соціального капіталу, тим самим підвищуючи ефективність діяльності колективу. З іншого боку, правоохоронець може використовувати соціальну мережу своєї групи в такий спосіб, що це завдасть їй шкоди. Якщо такі випадки будуть поодинокі, то порушники норм будуть вилучені з групової мережі, якщо ні, то можна говорити, що всередині прокуратури з'явилася «спільнота-паразит», яка користується її соціальним капіталом для своєї користі і може завдати шкоди.

Індивідуальний соціальний капітал правоохоронців складається з трьох основних форм зв'язків: «зв'язків-уз», «зв'язків-мостів» і «зв'язків-ланок» [11]. Так, «зв'язки-узи» характеризують родинні та позаслужбові дружні стосунки працівників; «зв'язки-мости» стосуються відносин з колегами по службі; «зв'язки-ланки» описують взаємодію між членами великих соціальних груп. Відповідно, під час проходження служби працівники правоохоронних органів будуть включатися відразу в три соціальні мережі: дружні стосунки (з колегами), формальні зв'язки у колективі конкретної організації, відносини в межах окремого правоохоронного органу та в правоохоронних органах у цілому. Соціальні відносини у виділених мережах являють собою соціальний капітал мезорівня, або груповий соціальний капітал.

Груповий соціальний капітал має місце в тому випадку, коли соціальні відносини сприяють підвищенню не стільки статусу окремого індивіда, скільки групи в цілому, реалізації нею своїх інтересів. Це досягається тільки тоді, коли окремі члени групи будуть ідентифікувати себе з цією групою, поділяти її цілі та цінності, а норми взаємодії між ними сприятимуть виконанню відповідних ролей. Наприклад, про груповий соціальний капітал правоохоронних органів можна говорити в тому випадку, якщо норми та цінності, на яких будується взаємодія в межах цього соціального інституту, сприятимуть його ефективній роботі, виконанню завдань, поставлених суспільством та державою. Для накопичення групового соціального капіталу мають значення соціальні зв'язки групи з іншими групами, тобто якість соціального капіталу визначається якістю соціальних зв'язків. Міжгрупова взаємодія здійснюється через відносини індивідів, що є носіями певних ролей. Стосовно правоохоронних органів це взаємодія правоохоронців з представниками інших державних, недержавних організацій та громадянами.

Слід зазначити, що високий рівень соціального капіталу певної групи, взаємопідтримка її членів, високий рівень довіри між ними не завжди мають позитивний вплив на суспільство в цілому. Прикладами негативної для суспільства в цілому кооперації між людьми можуть слугувати злочинні угруповання, екстремістські й

терористичні організації. Несприятливо позначається на суспільстві поширення корупції, неписана практика вирішення питань на такі недовіри до органів державної влади. Правоохоронні структури є державними органами, тому культурні зразки, на які зобов'язані орієнтуватися їх працівники, повинні відповідати загальносуспільним нормам та цінностям і відповідно сприяти накопиченню суспільного соціального капіталу.

Підбиваючи підсумки, слід передусім зазначити таке. По-перше, під час аналізу соціального капіталу правоохоронні органи можна розглядати і як державну структуру, створену поряд з іншими державними інституціями, і як спільноту індивідів, що мають певні капітали (матеріальний, культурний, людський, статусний тощо). У першому випадку правоохоронні інститути будуть розцінюватися як самостійний суб'єкт у процесі формування соціального капіталу, у другому – як системний суб'єкт, утворений з окремих особистостей. Залежно від обраної точки зору відрізнятиметься мета й методологічні підходи дослідження соціального капіталу правоохоронних органів.

По-друге, класична методологічна точка зору формулює вимогу, щоб дослідник обрав один рівень аналізу як первинний центр уваги дослідження. Однак сама природа соціального капіталу обумовлює те, що соціальний капітал просвічується на всіх згаданих рівнях. Так, під час формування соціального капіталу зв'язок працівників різних служб та підрозділів (міжособистісний та міжгруповий) усередині кожного правоохоронного органу є активним та постійно відновлюваним, тобто мезо- та мікрорівень соціального капіталу практично неподільні. Крім того, враховуючи, що на соціальний капітал будь-якої організації впливає капітал не тільки її членів, але й інших організацій, а соціальні взаємодії всередині правоохоронної системи досить активні і соціально значущі, повний аналіз соціального капіталу правоохоронців має охоплювати всі рівні аналізу: мікро-, мезо- і макрорівні.

Список літератури: 1. Бурдые П. Кодификация / П. Бурдые ; [пер. с фр. Н. А. Шматко] // Начало. – М. : Sociologies, 1994. – С. 56–78. 2. Lin N. Conceptualizing social support / N. Lin // Social support, life events, and depression / ed. by N. Lin, A. Dean, W. Ensel. – Orlando, 1986. – P. 17–30. 3. Marsden P. V. Interpersonal ties, social capital, and employer staffing practices / P. V. Marsden // Social Capital: Theory and Research. – N.Y. : The Free Press, 1995. – P. 105–125. 4. Paldam M. Social capital: one or many? Definition and measurement / M. Paldam // Journal of economic surveys. – 2000. – Vol. 14. – Is. 5. – P. 629–654. 5. Фукуяма Ф. Социальный капитал / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ.] // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М. : Моск. шк. полит. иссл., 2002. – С. 129–130. 6. Стрельникова Л. В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов / Л. В. Стрельникова // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 33–41. 7. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111. 8. Демків О. Концепція групового соціального

капіталу та її адаптація до вітчизняних умов / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 104–117. **9.** Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 6–16. **10.** Мачеринскене И. Социальный капитал организации: методология исследования / Мачеринскене И., Минкуте-Генриксон Р., Симанавичене Ж. // Социологические исследования. – 2006. – № 3. – С. 29–38. **11.** Грановеттер М. Экономическое действие и социальная структура: проблема ускоренности / М. Грановеттер // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 3. – С. 44–58.

Надійшла до редколегії 02.10.2012

Разграничены три разных уровня интерпретации социального капитала, проанализирован социальный капитал правоохранительных органов и их работников на микро- и мезоуровнях. Социальный капитал интерпретирован как особенность социальных отношений, возникших в определенной социальной группе (или обществе в целом), которые дают возможность сознательно увеличивать различные виды ресурсов как отдельным членам данной группы, так и группе в целом для достижения определенной цели.

Three different levels of interpretation of social capital are differentiated, the social capital of law enforcement authorities and their employees on meso- and micro levels is analysed. A social capital is interpreted as a feature of social relations that emerged in a particular social group (or society on the whole), which enable deliberately to increase the different types of resources to both the individual members of this group and group on the whole to achievement the certain goal.

УДК 316.654

І. В. Довгаль

СТАТУСНО-РОЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРЯМИХ ЕКСПЕРТІВ У РАМКАХ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ

Здійснено теоретичний аналіз статусно-рольових особливостей діяльності прямих експертів у рамках соціального діалогу. Запропоновано шляхи оптимізації діяльності прямих експертів у рамках соціального діалогу.

Актуальність теми дослідження зумовлена соціальними перетвореннями в сучасній Україні, переходом до ринкових відносин. Соціальний діалог є важливим процесом погодження соціальних позицій і вимагає галузевих спеціалістів.

Проблематикою заявленої теми займалися вчені Лоуренс Питер Дж., С. Дружилов, Лайм і Сайн Спенсери та інші. Вони досліджували діалог крізь призму теорії відносин між роботодавцями та найманими працівниками. На нашу думку, в роботах зазначених учених не вистачає відведення окремої ролі прямих і вузькопрофільних експертів у рамках соціального діалогу.

Метою статті є з'ясування особливостей залучення прямих експертів до соціального діалогу.

© Довгаль І. В., 2012

На нашу думку, крім представників держави, роботодавців та найманих працівників, активну участь в соціальному діалозі повинні брати професіонали з питань, які розглядаються в його рамках. Більшість оригінальних рішень сучасності, що базуються на інноваційних підходах, та кращих зразків минулого формують професіонали своєї справи. Через високий рівень своєї компетенції вони можуть сприяти гармонійному розвитку соціальних процесів. Це стає можливим у рамках виробничого процесу, оскільки він надає можливість виявити в дії свої кращі якості, в першу чергу, професіоналам даної галузі. Це спричиняють як природні якості спеціалістів, так і їхній досвід у рамках зазначеної діяльності. «Досвід» є одним з основних понять теорії пізнання. Досвід – частина пізнання, основною характеристикою якої є засвоєння певних теоретичних та практичних знань у рамках значного часового проміжку. Знання, що отримуються в процесі аналізу емпіричних даних, є лише частиною наукової експертної бази, оскільки вони не можуть повністю замінити знання, які особистість осягає в процесі досвіду. На відміну від знань, які досягаються в процесі теоретичних порівнянь чи мислення за допомогою абстрактних категорій, – це поєднання знань, умінь та навичок, що так ціниться в педагогічному процесі. Подібні підходи повинні застосовуватися і в рамках соціального діалогу, тому що вони є важливим аспектом ефективності цього процесу.

Відсутність досвіду та професіоналізму як характеристики в тій чи іншій сфері виробництва та надання послуг може означати, що більшість населення чи професійна громадськість просто не зацікавлені в ефективності функціонування цих промислових та соціальних систем. У тих промислових та соціальних системах, де професіоналізм та досвід не відіграють вирішальної ролі, втрачаються орієнтири успішності і нівелюється конкурентне середовище. Хоча дана характеристика може бути недоречною для певних працівників через те, наприклад, що для тієї чи іншої посади професіоналізм і досвід не потрібні: на них не зосереджується увага, бо вони є мінімальною вимогою для займаної посади [1, с. 32]. В подібній ситуації все одно висока підтримка надається професіоналам та спеціалістам своєї справи, що мають значний досвід у даній сфері. Те, що ці якості, на перший погляд, не відіграють значної ролі, свідчить лише про те, що в даних організаціях чи системах настільки високі стандарти роботи, що ці якості мають значення вже на стадії співбесіди і в роботі вони просто не можуть не застосовуватися. Подібної ситуації з соціальним діалогом бути не може, тому що кожен з учасників даного процесу повинен постійно формально й неформально підтверджувати свій професіоналізм перед тими організаціями, які вони представляють. Не показуючи своїх професійних якостей, представники тієї чи іншої сторони соціального діалогу можуть втратити свою роботу. В той же час соціальний діалог є надто серйозним процесом, щоб довіряти його непрофесіоналам,

тому залучення професіоналів до цього процесу, формування в його рамках власного експертного середовища сприяє і забезпеченню його ефективності.

На думку С. Дружилова, «професіоналізм – особлива властивість людей систематично, ефективно й надійно виконувати складну (професійну) діяльність у найрізноманітніших умовах» [2]. Тобто дана дефініція є основою та запорукою ефективного розвитку будь-якого виробничого та організаційного процесу. Так, саме він дозволяє відбирати кваліфіковані кадри для соціального діалогу. З іншої точки зору, він же створює і стандарти, які мають динамічні характеристики, що дозволяє навчати представників української громади якостей, що є необхідними для участі в соціальному діалозі на різних його рівнях.

Головним завданням професіоналів у сфері соціального діалогу, професіоналів нового європейського демократичного типу є донесення до громадськості ідеології свободи, ідеології справедливості, ідеології солідарності. Адже ніхто не буде відстоювати права людини в рамках соціального діалогу, коли вона сама не буде зацікавлена в цьому. Тому зараз місія всіх спеціалістів у сфері питань, які розглядаються або розглядатимуться в рамках соціального діалогу в майбутньому, – змінити свідомість більшості українців для того, щоб вони зрозуміли, що прийняття участі в соціальному діалозі допомагає громадянам захищати свої права. Це стосується і роботодавців, адже вони також вважають соціальний діалог процесом формальним, під час якого вони можуть зазнати збитків.

Часто говорять про те, що учасники соціального діалогу завжди у конфліктах, завжди у боротьбі і протиріччях. Та саме це і є ознакою того, що соціальний діалог є процесом динамічним, який вимагає постійного наукового аналізу та отримання інформації для додаткового обговорення в рамках соціального діалогу, що призводить до конфліктів. Коли ж у рамках соціального діалогу відсутні конфліктні ситуації та інші проблеми, це є індикатором більшості проблем у рамках даного процесу. В подібних системах високий рівень бюрократичного впливу, де наявний високий рівень корупції. В таких системах наявність соціального діалогу є просто неможливою, оскільки професіоналізм та його носій не можуть змиритися з постійними дисфункціональними флуктуаціями в рамках діяльності, в якій вони можуть будувати ефективні системи управління, виробництва та інших аспектів діяльності. Тому наявність у рамках соціального діалогу на всіх його етапах спеціалістів вузької спрямованості є необхідним елементом, який є одним зі стрижневих елементів процесу ефективності у рамках даного процесу. До їх функціональних обов'язків входить здійснювати фаховий аналіз пропозицій сторін у рамках соціального діалогу з приводу реалістичності й ефективності втілення їх у життя.

У той час, коли соціальний діалог в суспільстві відсутній, ефективно вирішити свої соціальні та соціально-економічні проблеми

неможливо. Тоді в суспільстві робляться спроби деструктивного вирішення проблем, які можуть носити революційний характер. Ще однією з таких форм є страйки. Під страйком ми розуміємо крайню, високу міру громадянської непокори, коли представники окремих соціальних груп блокують діяльність тих чи інших соціальних інституцій або роботу на своєму робочому місці. Головна мета подібних дій – це примусовий діалог з державою та роботодавцями з питань, які не розглядаються на рівні соціального діалогу у рамках держави та соціального діалогу у сфері окремих галузей та підприємств.

Сьогодні в епоху демократичних перетворень та їх остаточної перемоги в рамках сучасних цивілізаційних процесів все більше роботодавців прагнуть вирішувати проблеми зі своїми працівниками та державою у мирний спосіб. Особливо це ефективно при вирішенні колективних конфліктів процедурами переговорів, укладання колективних угод, де закладаються всі моменти, які не мають однозначного трактування в рамках українського законодавства і можуть мати законне інтерпретування в рамках окремих сфер господарської діяльності окремих підприємств та галузей. Тобто сьогодні юридичні аспекти співпраці є важливими для вирішення проблемних відносин між учасниками соціального діалогу, але в той же час сьогодні більшість роботодавців ведуть внутрішній діалог зі своїми працівниками, щоб гармонійний процес діяльності організації чи виробництва не зазнавали деструктивного впливу страйків та інших проявів громадянської непокори працівників окремих підприємств чи галузей. В даному процесі важливо бути чесними і порядними, оскільки відмова від своїх зоб'язань може призвести до конфліктів з деструктивним продовженням. А вони не сприятимуть подальшим успіхам у роботі всіх сторін соціального діалогу. Цей процес не є ефективним без активного залучення до нього експертів із цієї галузі.

Виходячи з того, що більшість учених не в змозі конкретизувати структуру соціального діалогу, навіть окремі поняття в рамках авторських трактувань виходять дуже суперечливими, що виявляється в сильних відмінностях в рамках змісту соціального діалогу залежно від контекстності, що так ціниться в рамках постмодернізму. Однак це шкодить загальному дискурсу досліджень у рамках соціального діалогу.

Ще одним аспектом залучення вузькопрофільних спеціалістів є надійність процесу соціального діалогу та поліпшення його результатів. Вузькопрофільні спеціалісти – це запорука високого рівня соціального діалогу як у комунікаційній, так і в результативній його частині. Крім того, вони забезпечують естетику та професійність роботи учасників соціального діалогу, оскільки надають первинну інформацію для обговорення та корегування позицій його учасників.

Експерти в рамках соціального діалогу активно співпрацюють із засобами масової інформації, вони забезпечують додаткові тех-

нології суспільного тиску, що надає можливість через задіяння додаткових комунікаційних каналів розповсюдити інформацію, яка стосується соціального діалогу, серед широких верств населення та його учасників. Це дозволяє експертам, журналістам та безпосереднім учасникам соціального діалогу гуртом ефективно впливати на позицію учасників соціального діалогу, які не беруть участі в їх співпраці. Саме подібна форма співпраці в поєднанні з наполегливістю, відкритістю діяльності – запорука успіху в будь-якій діяльності.

Робота вузькопрофільних спеціалістів у рамках того чи іншого етапу соціального діалогу повинна обов'язково бути погодженою зі всіма учасниками соціального діалогу. Якщо зазначена умова залишається не задоволеною, то діяльність експертів у рамках соціального діалогу втрачає як ефективність, так і всілякий сенс.

Перші представники професійного блоку соціального діалогу – це представники з дипломатичного протоколу. Сьогодні соціальний діалог на галузевому та національному рівнях повинен бути швидким і компактним, оскільки за умов інформаційної доби суттєво підвищується темп життя. Спеціалісти з протоколу в рамках соціального діалогу виконують функції:

- організаційну, яка полягає в організації ефективних алгоритмів ведення переговорів у рамках різних етапів соціального діалогу. Важливість цих організаційних дій полягає в підвищенні чіткості процедур соціального діалогу та формуванні часового континуму в рамках соціального діалогу та його похідних;

- управлінську, задаючи ритм і прописуючи своєрідний сценарій даного процесу, під який повинні підлаштуватися його учасники, що за правильної організації може сприяти підвищенню ефективності цього процесу;

- естетичну, яка сприяє покращенню естетичного іміджу соціального діалогу, у випадку, коли певні категорії населення та молоді, не сприймаючи ідей, проблем та цілей, які розглядаються в рамках соціального діалогу, випадково натрапляючи на візуальну картину засідань галузевого, регіонального чи національного рівня соціального діалогу, можуть, отримуючи естетичне задоволення, поліпшувати свої знання в даній сфері і в подальшому вже усвідомлено цікавитися та брати участь у процесі соціального діалогу.

У сфері залучення експертів до соціального діалогу треба бути впевненими в компетентності подібних спеціалістів. Традиційно в даній сфері прийнято виділяти регалії даних експертів. Такий підхід прийнятний і для всіх сфер громадського господарства. Залежно від масштабів питання та експертизи здійснюється вибір експертів у даній сфері.

Прийнято починати пошук експертів з формування первісного кола спеціалістів потенційними кандидатами в експерти, можна за публікаціями, тому що автори, які пишуть про об'єкт прогнозування, як правило, не тільки добре знайомі із самим об'єктом, але й найчастіше є найбільш компетентними людьми з цього питання.

Альтернативою даного алгоритму є процедура первинного опитування експертів у даній галузі. Коли ж кількість та якість експертного ряду не задовольняє, треба розширити кількість критеріїв відбору експертів чи професіоналів та провести рейтингове опитування осіб, які набрали більшу кількість балів у минулому опитуванні. Повторне опитування надає вичерпну інформацію про експертів, і це дає можливість вже остаточно визначитися з тими експертами, які необхідні для соціального діалогу чи будь-якого іншого процесу або соціологічного та інших видів дослідження.

Соціальний діалог може мати безмежну кількість експертів. Єдиною перепоною в кількісному вимірі професійного блоку соціального діалогу може бути якість експертів та можливість якісно і швидко обробити експертні оцінки та результати експертних оцінок. Адже велика кількість необробленої експертної інформації унеможливає процес її репрезентації в рамках безпосереднього соціального діалогу.

Подібна діяльність експертів у рамках соціального діалогу вимагає чіткого адміністрування, тобто експерт чи група експертів зобов'язані одержувати дозвіл на таку діяльність. Механізм цього процесу повинен формуватися на базі того, що того чи іншого експерта повинна рекомендувати одна зі сторін соціального діалогу. Експерт чи представник групи експертів повинен виступити з доповіддю, відповісти на питання інших сторін соціального діалогу (конкретного етапу, в якому він має брати участь), і через процедуру голосування простою більшістю експерт або група експертів повинні бути погоджені чи не погоджені з колективом учасників соціального діалогу (конкретного етапу).

Звільнення експерта чи експертної групи повинно відбуватися через недовіру, яка повинна бути винесена більшістю учасників соціального діалогу на конкретному етапі.

Причина цього звільнення повинна бути логічною і базуватися на конкретних фактах. На думку Дж. Лоуренса, для співробітника, який досяг рівня некомпетентності, характерний специфічний набір особливостей поведінки, названий «синдром кінцевої зупинки». Причиною появи цього синдрому є те, що співробітник звичайно усвідомлює або хоча б підсвідомо почуває свою некомпетентність [3]. Для створення симулякрального іміджу (вдаваної компетентності), який конвертується у внутрішню індивідуальну позитивну самооцінку, необхідно імітувати поведінку компетентної людини. Дана компетенція шкодить розвитку як соціального діалогу, так і всієї сфери, в рамках якої імітується компетентність того чи іншого експерта, оскільки вона підмінює результативну роботу вдаваною активністю.

Прямими експертами у сфері соціального діалогу є вузькоспеціалізовані експерти, які можуть дати кваліфіковану оцінку наявним та потенційним інноваціям у сфері соціального діалогу. Прямі експерти повинні залучатися для оцінки інновацій у сфері соціального

діалогу ще на стадії розробки та обговорення їх потенційного впровадження. Залучати конкретних прямих експертів у сфері соціального діалогу може як держава, так і інші активні учасники соціального діалогу.

У подальшому слід розробити технології відбору прямих експертів у рамках соціального діалогу та розробити детальні інструкції їх діяльності, які слід закріпити на законодавчому рівні.

Список літератури: 1. Спенсер Л. Компетенции на работе / Лайл Спенсер, Сайн Спенсер ; пер. с англ. – М. : Изд-во ГИППО, 2010. – 384 с. 2. Дружилов С. А. Обобщенный (интегральный) подход к обеспечению становления профессионализма человека [Електронний ресурс] / С. А. Дружилов. – Режим доступу: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2012n1-21/621-druzhilov21.html>. 3. Питер Лоуренс Дж. Принцип Питера / Лоуренс Дж. Питер ; пер. с англ. М. Арского // Иностранная Литература. – 1971. – № 8. – С. 32–34.

Надійшла до редколегії 02.11.2012

Осуществлен теоретический анализ статусно-ролевых особенностей деятельности прямых экспертов в рамках социального диалога. Предложены пути оптимизации деятельности прямых экспертов в рамках социального диалога.

The theoretical analysis of status and role features of activity of direct role experts within the framework of social dialogue is carried out. The ways of optimization of activity of direct experts within the framework of social dialogue are offered.

УДК 316.33:37

К. М. Котеленець

УНІВЕРСИТЕТ ДОНБАСУ ОЧИМА СТУДЕНТІВ (ЗА ДАНИМИ АНКЕТУВАННЯ СТУДЕНТІВ)

Розкрито сучасний стан університетів Донбасу. Проаналізовано думку студентів щодо престижності університетів у регіональному, національному та європейському освітньому просторі, якості університетської освіти, потрібності та престижності спеціальностей регіону та його перспективний шлях розвитку.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. почала змінюватися політика у вищій освіті. Соціально-економічна криза викликала застій у цій сфері. У перші роки кризи університети стають на шлях жорсткої конкуренції (внаслідок повної або часткової відсутності державного фінансування). Університети активно змінюють свої назви, відкривають нові факультети, напрямки навчання. У кожному університеті Донбасу з'являється економічний факультет. Спостерігається мода на економічні та юридичні спеціальності, на що швидко реагують ВНЗ. У підсумку, випускники ВНЗ стикаються з проблемами працевлаштування внаслідок того, що спеціалістів економічних та юридичних спеціальностей випускається більше, ніж потрібно не тільки регіону, але й Україні
© Котеленець К. М., 2012

в цілому. Масове включення ВНЗ у Болонський процес є проявом глобалізації й пов'язане з установленням єдиних навчальних стандартів Європи. Але існує протиріччя між вимогами Болонського процесу та основною соціальною метою української вищої освіти. Він налаштований на виховання дешевої робочої сили, яка не могла б критично мислити та проявляти ініціативу. А національна програма була націлена на підготовку інтелектуально розвиненої, креативно мислячої особистості із соціальним капіталом. Зростає кількість університетів. Вища освіта стає бізнесом. На сучасному етапі розвитку університети не відповідають ні європейським, ні національним вимогам. Зараз головний суб'єкт трансформаційних процесів у системі освіти «завис» між європейським вектором розвитку та пострадянськими стандартами освіти [1, с. 515]. Вважаючи проблему престижності актуальною, ми провели дослідження «Університет Донбасу та престижність спеціальностей» в університетах Донбасу. Престижність нами розуміється як результат співвідношення соціально значущих характеристик особистості зі шкалою цінностей, яка складалась у студентському середовищі, та розглядається в розрізі доказу збільшення економічних, юридичних та інформаційних напрямів навчання у ВНЗ Донбасу.

За підсумками аналізу студентських порталів та сайтів університетів¹, всі університети були розділені нами на медичні, технічні, гуманітарні (класичні та педагогічні) та сільськогосподарські. Нас цікавить трансформація університетів та їх організаційна динаміка, тому ми обрали найбільш, на наш погляд, трансформовані університети – технічні та гуманітарні (класичні та педагогічні). Класичними найчастіше виявлялись у минулому педагогічні ВНЗ, тому під аналіз підпадали і педагогічні університети, але були й такі, які на базі технічної освіти трансформувались у класичний університет, наприклад, Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. Він виявився єдиним на Донбасі, який важко було віднести до того або іншого класифікаційного критерію, тому ми його виключили.

Провівши якісний аналіз змісту освіти, напрямів підготовки, структурних підрозділів та міжнародного співробітництва, нами були відібрані університети, поділені на периферійні та центральні. Так, з урахуванням усіх критеріїв ми обрали чотири університети: *периферійний технічний* – Донбаський державний технічний університет (ДонДТУ), *периферійний гуманітарний* – Слов'янський державний педагогічний університет (СДПУ), *центральний технічний* – Донецький національний технічний університет (ДонНТУ) та *центральний гуманітарний* – Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка (ЛНУ). Таким чином, обрано по два ВНЗ з Донецької та Луганської областей, де один з них периферійний, другий центральний.

¹ <http://mir-studenta.com/vuzy-ukrainy/>.

Об'єктом дослідження виступили студенти університетів Донбасу. **Предметом дослідження** є думка студентів щодо університетської освіти, престижності спеціальностей та перспективного шляху розвитку Донбасу. Випадковим чином було обрано групи і курси. Нас цікавлять студенти різних спеціальностей, які умовно можна розділити на чотири напрями: природничий, гуманітарний, технічний та економічний. На наступному етапі вибірки відбувається серійний відбір. ГС – студенти університетів Донбасу. ВС – 1600 студентів. ГС одного університету складає від 25 до 30 тис. осіб, тому ВС одного університету складає 400 осіб, за розрахунковою таблицею В. І. Паніотта та В. С. Максименка [2]. Тип вибірки – багатоступінчаста. Основа вибірки – список університетів Донбасу. Одиниці відбору – університети Донбасу; курси і групи; студенти.

Дослідження проводилось методом анкетування. Анкета для самозаповнення складалась із преамбули, інструкції до кожного питання, 10 питань та демографічного блоку. Умовно питання анкети можна розділити на блоки: «престижність університетів», «якість освіти», «перспективний розвиток Донбасу», «престижність спеціальностей» та «демографічний». Було опитано 1784 студента (N=1784), з них 411 студентів з ДонНТУ (23,0 % від загальної кількості опитаних), 449 – з СДПУ (25,2 %), 457 – ЛНУ (25,6 %), – 467 – ДонДТУ (26,2 %); 597 (33,5 %) анкетованих студентів були чоловіками та 1187 (66,5 %) – жінками. Така статева розбіжність пояснюється тенденцією опитування більшості студентів гуманітарних спеціальностей, де навчаються переважно жінки. З них навчалися на 1-му курсі 229 (12,8 %) студентів, на 2-му – 492 (27,6 %), на 3-му – 433 (24,3 %), на 4-му – 457 (25,6 %) та на 5-му – 173 (9,7 %). Відбір факультетів (інститутів) ґрунтувався на триєдиному аналізі направленості підготовки спеціалістів: соціальні та гуманітарні науки, технічні та формальні науки, природничі науки.

Гіпотези дослідження: 1. Студенти Донбасу бачать свій університет одним з найпрестижніших ВНЗ Донбасу; одним з престижних університетів України. 2. Студенти Донбасу бачать свій університет одним з непрестижних ВНЗ Європи. 3. Якість освіти в університеті не відповідає очікуванням студентів. 4. Для покращення якості освіти студенти пропонують удосконалити матеріально-технічну базу та збільшити кількість бюджетних і контрактних місць для навчання в університеті. 5. Найперспективнішим шляхом розвитку Донбасу студенти вбачають інформаційний та торговельно-комерційний. 6. Потрібними в першу чергу спеціальностями для успішного розвитку Донбасу студенти називають економічні, юридичні, медичні та інформаційні; в другу чергу – освітні, інженерні, металургійні та шахтарські. Непотрібними студенти називають спеціальності фізичної праці. 7. Серед престижних спеціальностей найчастіше студенти називають економічні, юридичні, медичні та інформаційні напрями підготовки. 8. Непрестижними спеціальностями студенти визначили робітничі, культурні, сільсь-

когосподарські напрями підготовки. 9. Якщо б студентам запропонували змінити безкоштовно спеціальність, вони б обрали економічні, юридичні та інформаційні спеціальності. 10. Відповіді студентів Донбасу будуть різнитись за університетами, факультетами, курсами та статтю.

У результаті опитування було встановлено:

В уяві студентів переважає оптимістично-ідеалістичне бачення навчального закладу Донбасу в системі європейської освіти. Для студентів Донбасу університет, де вони навчаються, є провідним у регіоні та Україні й займає середні позиції серед ВНЗ Європи. Так, на питання «З якими з наведених суджень асоціюється Ваш університет?» студентська думка розподілилась на «університет займає провідні позиції серед університетів Донбасу, України, Європи» та «університет займає середні позиції серед університетів Донбасу, України, Європи». З табл. 1 видно, що більшість студентів вважають, що їх університет займає одну з провідних позицій серед університетів Донбасу. Цікавим є факт, що студенти університету обласного центру (ЛНУ ім. Тараса Шевченка та ДонНТУ) впевненіше стверджували, що університет займає найпровіднішу позицію серед університетів Донбасу (21,2 % та 31,4 % відповідно), ніж студенти університетів периферії (ДонДТУ – 14,3 % та СДПУ – 10,5 %). Ситуація повторюється і стосовно масштабів України та Європи. Більшість студентів ДонНТУ (66,9 %) без сумнівів стверджують, що їх ВНЗ займає одну з провідних позицій серед університетів України, у свою чергу відповіді студентів ЛНУ розподілились майже навпіл між позиціями «займає одну з провідних позицій серед університетів України» та «займає середню позицію серед університетів України» (44,2 % та 44,4 % відповідно), більше половини респондентів периферійних університетів (СДПУ та ДонДТУ) приписали своєму ВНЗ середню позицію серед університетів України (52,8 % та 54,8 % відповідно). Знову найупевненішими були відповіді студентів ДонНТУ. Вони вважають, що їх університет в змозі зайняти середню позицію серед університетів Європи (62,8 %); трохи більше половини респондентів з ЛНУ та ДонДТУ підтримують думку студентів з ДонНТУ (50,8 % та 52,2 % відповідно), а ось відповіді студентів СДПУ розділились між «середньою» та «однією з останніх позицій» (37,0 % та 36,1 %).

Таким чином, територіальне розташування ВНЗ, його статус (державний або національний) впливає на відповіді респондентів про місце університетів серед ВНЗ Донбасу, України та Європи. Чим вищий статус та центральніше розташування, тим більш упевнені та позитивні відповіді.

Хотілося б підкреслити, що курс та факультет студентів майже не впливають на розподіл відповідей респондентів. За статевою ознакою чоловіки СДПУ менш оптимістичні, ніж жінки цього ВНЗ. Що ж стосується гендерного розподілу відповідей інших університетів, то вони практично не відрізняються.

Таблиця 1

«3 якими з наведених суджень асоціюється Ваш університет?»

Варіанти відповідей	Регіон	Університет			
		ДонНТУ	СДПУ	ЛНУ	ДонДТУ
Займає най-провіднішу позицію серед університетів:	Донбасу	31,4 %	10,5 %	21,2 %	14,3 %
	України	7,5 %	3,8 %	7,2 %	5,1 %
	Європи	2,4 %	1,6 %	4,8 %	1,3 %
Займає одну з провідних позицій серед університетів:	Донбасу	63,7 %	47,0 %	58,4 %	58,9 %
	України	66,9 %	24,5 %	44,2 %	36,2 %
	Європи	18,5 %	6,2 %	10,9 %	9,4 %
Займає середню позицію серед університетів	Донбасу	3,6 %	36,5 %	18,4 %	25,1 %
	України	22,9 %	52,8 %	44,4 %	54,8 %
	Європи	62,8 %	37,0 %	50,8 %	52,2 %
Займає одну з останніх позицій серед університетів	Донбасу	0,7 %	5,3 %	1,8 %	1,3 %
	України	2,2 %	15,4 %	3,7 %	3,9 %
	Європи	13,9 %	36,1 %	27,8 %	31,0 %
Займає най-останнішу позицію серед університетів	Донбасу	0,5 %	0,2 %	0,2 %	0,4 %
	України	0,0 %	2,0 %	0,4 %	0,0 %
	Європи	1,9 %	16,0 %	4,8 %	5,8 %

Якість освіти в університеті відповідає очікуванням студентів. Для удосконалення освітніх послуг опитані найчастіше називали: «збільшення кількості місць навчання», «удосконалення матеріально-технічної бази» та «удосконалення майстерності викладання матеріалу викладачами». У питанні про очікування якості освіти студентам пропонувалась номінальна прогресивна шкала, яка складається з 10 позицій, де 1 – «зовсім не відповідає моїм очікуванням» та 10 – «цілком відповідає моїм очікуванням». Аналізували ми таким чином: розбили шкалу як систему координат, так ми отримали, що позиції шкали з 1 по 5 мають невідповідний характер очікувань, а позиції – з 6 по 10 – відповідний. Таким чином, 80,9 % респондентів відповіли, що якість освіти в університеті, де вони навчаються, відповідає їхнім очікуванням, 17,9 % – освіта в університеті, де вони навчаються, не відповідає їхнім очікуванням та 1,2 % відмовились відповідати на питання. Ні стась, ні курс, ні факультет, на якому навчаються респонденти, не впливає на їх вибір, тобто відповіді одностайні, лише зауважимо, що відсоток довіри до якості університетської освіти найбільший у ВНЗ технічної направленості (ДонНТУ – 87,3 %, ДонДТУ – 86,1 %), в той час як

найбільший відсоток недовіри та небажання відповідати на питання у студентів СДПУ (27,4 % та 2,4 % відповідно). Можна припустити, що студенти цього ВНЗ або не впевнені у своїй відповіді, або не хочуть негативно оцінювати якість освіти свого університету з етичних або особистих міркувань. Найчастіше для удосконалення освіти у своєму університеті студенти пропонують: «збільшення кількості місць навчання», «удосконалення матеріально-технічної бази» та «удосконалення майстерності викладання матеріалу викладачами».

Проранжовані відповіді студентів різняться за університетами. При цьому, ранги перших трьох місць суголосні, але слід відзначити, що тільки студенти СДПУ зазначили серед пропонованих позицій необхідність удосконалення контролю знань. З вищесказаного можна зробити висновок, що студенти Донбасу вважають масовість отримання вищої освіти (доступність вищої освіти для кожного) необхідною для розвитку здорового суспільства, а також виявлені деякі тези щодо удосконалення роботи університету (науково-методичне забезпечення, майстерність викладачів і матеріально-технічну базу), що дає підстави говорити про комерційність надання освітніх послуг за принципом конвеєра. Звісно, при цьому спостерігається певна суперечність між відповіддю «якість освіти відповідає моїм очікуванням» та різнобарвністю думок щодо вживання заходів адміністрації для поліпшення якості освіти в університеті.

Найперспективнішим шляхом подальшого розвитку Донбасу більшість студентів вбачають індустріально-промисловий. Більше половини, 61,8 % респондентів зазначили індустріально-промисловий шлях, 14,9 % – інформаційний, 8,4 % – торгово-комерційний, 7,8 % – аграрний, значно менше респондентів вважають бажаним шляхом розвитку Донбасу споживацький та обслуговуючий (2,1 % та 3,7 % відповідно). Приналежність студентів до ВНЗ не впливає на результат відповіді опитаних, лише зазначимо, що найбільший відсоток відповідей про індустріально-промисловий шлях був у студентів периферійних університетів: ДонДТУ – 71,3 % та СДПУ – 70,6 %, для порівняння у ЛНУ – 50,1 % та ДонНТУ – 54,5 %. Така тенденція може бути пояснена двома взаємопов'язаними факторами: перший полягає у сконцентрованості найбільшої частини робочої сили у промисловості на підприємствах міст, другий – у сконцентрованості на доволі маленькій площі декількох промислових підприємств у місті середнього значення. Наприклад, у Слов'янську на площі 58,9 км² працюють три величезних підприємства: Слов'янський завод важкого машинобудування, завод будівельних машин та Слов'янський механічний завод, не враховуючи інші менші; в Алчевську (Комунарську) на площі 50 км² – Алчевський металургійний комбінат, Алчевський коксохімічний завод та завод «Метали та полімери» та ще 14 підприємств.

Ні курс, ні гендерна приналежність студентів не впливають на їх відповіді. На вибір перспективного розвитку Донбасу студентами не впливає і факультет навчання, лише зазначимо, що серед інших відповідей студенти, які навчаються на факультетах інформаційно-програмувального напрямку, зазначають інформаційний шлях розвитку, а економіко-управлінського – комерційний.

Серед найважливіших професій для подальшого успішного розвитку Донбасу студенти назвали: працівників у медичній, економічній, юридичній, інформаційній, освітній, науковій, металургійній та шахтарській сферах. Серед неважливих професій – працівників сфери туризму, торгівлі, обслуговування, різномобочих, діячів культури, кіно-, телемистецтва, образотворчого мистецтва та офісних працівників. Позиція «дуже важливі» регресує, а позиція «неважливі» прогресує, що є доказом валідності відповідей на питання.

Найпрестижнішими спеціальностями студенти вважають спеціаліста юриспруденції, медицини, економіки, інформаційних технологій та освіти. Перші 10 позицій ми вирішили проаналізувати більш ретельно. Так, перші три позиції рейтингу найпрестижніших професій корелюють між собою, вже після п'ятої позиції бачимо розбіжності відповідей залежно від університету. Наприклад, університети технічного профілю зазначили важливість інженерно-технічних, шахтарських і металургійних спеціальностей, а гуманітарні – спеціалістів у сфері лінгвістики, освіти, науки та журналістики, також службовців МВС. Загалом такий розподіл був очікуваний. Зазначимо, що спеціальності у сфері менеджменту, аудиту та інформаційних технологій хоча й отримали різні місця в рейтингу від університетів, але мають значення для студентів як необхідні спеціальності для розвитку свого регіону. Такий же очікуваний результат ми отримали при розподілі відповідей студентів за направленістю їх підготовки. Виявилось, що до п'ятірки рейтингу увійшли спеціальності профілю направленості студентів та, як вже зазначалось, економічні, юридичні й медичні спеціальності. Таким чином, ми виявили, що студенти бачать свою спеціальність однією з важливіших для успішного розвитку Донбасу поряд з незмінними економічними, юридичними та медичними. За гендерним розподілом та курсами відповіді студентів не різняться.

Проаналізувавши кореляції деяких питань, ми дійшли висновку, що для різних шляхів розвитку Донбасу потрібні однакові спеціальності, серед яких першими названі працівники у медичній, економічній, юридичній, освітній, інформаційній сферах, шахтарські та підземні спеціальності, а в другу чергу для індустріально-металургійного шляху – металургійні та інженерні спеціальності, аграрного – аграрні спеціальності, інформаційного – програмно-інформаційні. Серед непотрібних – різномобочі, працівники туризму і дозвілля, журналістики та видавничої справи, листоноші, телеграфісти. Цікавим є те, що для обслуговуючого шляху неважливими виявились спеціальності управлінського апарату, а для

торговельно-комерційного – діячі культури. «Престижні» та «непрестижні» спеціальності співпадають з «потрібними» та «непотрібними». Лише зазначимо, що з економічними спеціальностями ситуація повторюється і мають місце відхилення щодо спеціальностей управління та механізації.

Висновки. Гіпотези дослідження були перевірені. Гіпотези 1, 2, 7, 8 та 9 підтвердились повністю. Дійсно, студенти Донбасу бачать свій університет одним із найпрестижніших ВНЗ регіону та України. Територіальне розташування ВНЗ, його статус (державний або національний) впливає на відповіді респондентів про місце університетів серед ВНЗ. Чим вищий статус та центральніше розташування, тим більш упевнені й позитивні відповіді. Серед найважливіших професій для подальшого успішного перспективного розвитку регіону студенти дійсно виділили в першу чергу медичні, юридичні, економічні та інформаційні професії, у другу – освітні, інженерні, шахтарські та металургійні. Непотрібними виявились працівники фізичної роботи, туризму, торгівлі й діячі культури. Така ж само картина окреслилась і з престижними та непрестижними професіями.

Гіпотези 5 і 10 підтвердились частково. Для удосконалення якості освітніх послуг студенти пропонують крім «збільшення кількості навчальних місць» та «удосконалення матеріально-технічної бази» ще й «удосконалення майстерності викладання матеріалу» та «удосконалення системи оцінювання та контролю знань студентів», що є доказом незадоволеності студентів новою Болонською системою освіти. Цікавим для нас виявився той факт, що студенти не хотіли б змінити свою спеціальність, що означає свідомий вибір професійного напрямку. Третина опитаних зауважили, що змінили б свою спеціальність на юридичні, економічні, медичні спеціальності та переклад. Зауважимо, що лише студенти факультетів інформаційно-програмувальної та будівельної направленості хотіли б залишитись у своїй сфері й змінити лише спеціалізацію. Це дозволяє зробити припущення, що студенти цього напрямку свідомо вступають на факультет без конкретної спеціалізації, лише для отримання диплома цієї галузі. Цікавими здаються і відповіді студентів факультетів фізико-математичної спрямованості. Вони хотіли б змінити свою спеціальність на перекладацький напрям, що знову дозволяє зробити припущення, що студенти цього напрямку підготовки не пройшли конкурс на спеціальності філології (перекладу) та вступили на інші будь-які напрями.

Гіпотези 3, 4, 6, 11 не підтвердились. Виявилось, що студенти задоволені якістю освіти, вона відповідає їх очікуванням. Оптимістичними є погляди щодо займаної позиції ВНЗ серед університетів Європи. Ми припустили, що відповіді будуть більш негативними. Цікавим виявився факт, що більше половини опитаних бачать перспективний шлях розвитку Донбасу у розвитку важкої промисловості, що, на наш погляд, є стереотипним розумінням регіону як

потужного промислового комплексу України, який склався історично. Загалом відповіді студентів Донбасу виявилися сталими та відносно однотайними.

Таким чином, результати дослідження дозволяють зробити висновок, що найперспективніший шлях розвитку нашого регіону, на думку студентів, є індустріально-металургійним з найпрестижнішими спеціальностями юридичного, економічного, медичного та інформаційного напрямів. Що, насамперед, викликає низку питань, які стосуються перспектив інженерних та технічних професій.

Список літератури: 1. Калініна К. М. Університет Донбасу, як суб'єкт трансформаційних процесів в системі освіти / К. М. Калініна // Вісник Одеського національного університету. Одеса. – Т. 16. – Вип. 10 «Соціологія і політичні науки». – 2011. – С. 513–519. 2. Паниотто В. И., Максименко В.С. Количественные методы в социологическом исследовании [Электронный ресурс] / В. И. Паниотто, В. С. Максименко. – Киев, 2003. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/text/19153534/>.

Надійшла до редколегії 25.09.2012

Раскрыто современное состояние университетов Донбасса. Проанализировано мнение студентов о престижности университетов в региональном, национальном и европейском образовательном пространстве, качестве университетского образования, востребованности и престижности специальностей региона и его перспективном пути развития.

The present state of Donbas universities is exposed. Students opinion is analysed of the prestige of universities in regional, national and European educational space, the quality of university education, highly sought and of prestige of specialties of region and its perspective way of development.

УДК 316.334:796

Ю. В. Мосаєв

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФУТБОЛЬНИХ ДЕРБІ КРАЇН ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ

З'ясовано соціальні передумови та закономірності футбольних дербі країн Північної Європи. Проаналізовано особливості футбольних дербі в різних частинах країн північної Європи залежно від соціальних та демографічних особливостей регіонів.

Футбольні дербі є своєрідним відображенням соціальних перипетій, які відбуваються в рамках суспільства. Футбольні дербі в країнах Північної Європи мають відмінну від континентальної Європи специфіку, оскільки розвиток спорту та футболу зокрема в цих країнах відповідає принципам соціальної справедливості та соціальної держави найбільшою мірою. Саме тому дослідження футбольних дербі в країнах Північної Європи має інтерес як для

розвитку соціології спорту, так і для дослідження теорії соціальної структури в рамках окремих соціальних інститутів.

Дослідженням соціальних особливостей футбольних дербі в Північній Європі займалися такі вчені, як В. Ellert, К. Johnsen, J. Hansen, A. Fran, G. Hasse, L. Nylin та інші. В той же час даний аспект соціальної реальності у вітчизняній соціологічній думці не є вивченим. До того ж проблематика футбольних дербі взагалі не розглядається в українській соціологічній думці.

Метою статті є здійснення соціологічного аналізу футбольних дербі країн Північної Європи.

Під країнами Північної Європи ми розуміємо країни Скандинавського півострова (Норвегію та Швецію), Фінляндію, Данію та Ісландію. До того ж слід відзначити, що до цих країн ми відносимо дві данські автономії – Фарерські острови та Гренландію. Це ми робимо через те, що Фарерські острови є членами ФІФА і окремо від Данії беруть участь в європейських футбольних турнірах, вони мають інститут футбольних збірних, на чолі якого знаходиться національна збірна Фарерських островів з футболу.

Футбол у Норвегії не є спортом номер один. Ця північна країна славиться своїми лижниками, біатлоністами, стрибунками з трампліна та ковзанярками. Серед ігрових видів спорту розвинені хокей та гандбол. І саме гандбол – як чоловічий, так жіночий – є найбільш розвиненим командним видом спорту в Норвегії.

У той час, коли футбол розвивається в країні більше ніж 110 років, але найбільшим успіхом національного футболу на міжнародному рівні є участь норвезької збірної в 1/8 фіналу Кубка Світу в 1998 р. Та в період із 1995 по 2002 р. «Русенборг» із міста Тронхейм регулярно виступав у найпрестижнішому євротурнірі – Лізі Чемпіонів європейських країн. А загалом норвезький футбол сприймався серед уболівальників та спеціалістів як ресурсна база англійського футболу. Участь у норвезькій першості для футболістів була трампліном для переходу в британський футбол. Футболісти, які за своїм рівнем майстерності не могли розраховувати на перехід до британських клубів, підвищували свою кваліфікацію в чемпіонатах Швеції та Данії. Тільки останні двадцять років норвезькі клуби суттєво вирівняли становище і, ставши самодостатніми, почали самі залучати футболістів з Фінляндії та Ісландії.

Футбольні дербі Норвегії різноманітні, через те що футбол у Норвегії здебільшого любительський і це не дає можливості сформувати пул професійних та заможних клубів. Тому на даний момент найуспішнішими клубами Норвегії є тронхеймський «Русенборг» та «Фредрікстад» з однойменного міста. Обидва клуби представляють портові міста, тому і дербі має має назву портового. Відмінність міст у тому, що Тронхейм – це морський порт, а Фредрікстад – річковий. І успіхи клубів різняться в часі.

Футбольний клуб із міста Тронхейм з'явився у 1917 р. за назвою «Одд», яка була взята найуспішнішого на той момент норвезького

клубу «Одд Шиєн», а «Фредрікстад» – один із клубів, успіхи якого приходяться на середину ХХ століття [1]. Як бачимо, дане дербі є класичним прикладом протистояння клубів, які уособлюють різні покоління норвезького футболу. Норвезькі вболівальники є одними з найтолерантніших уболівальників Європи, і тому протистояння між цими клубами не існує. Точніше, воно носить формальний характер, не має соціально-політичних основ і не закінчується масовими порушеннями громадського порядку.

Однією з особливостей норвезького футболу є те, що столичні клуби не домінують і загалом показують посередні показники. Найвідомішим із клубів столичного міста Осло є «Волеренга», заснований у 1913 р., що виступає у найвищому дивізіоні Норвегії. Клуб було названо іменем сусіднього до Осло містечка Волеренги [2]. Цей футбольний клуб 5 разів вигравав національну першість і сильних суперників на теренах Осло ніколи не мав. Інші клуби з Осло «Люн» та «Скейд», які на двох виграли 3 національних першості з футболу, зараз грають у нижчих дивізіонах норвезької першості.

Найбільше угруповання фанатів «Русенборга», що називається Кланен (клан), виникло в травні 1991 р. Нині це найбільше ультрас-угруповання Норвегії, до якого входять 10 тис. осіб [2]. Це свідчить про те, що в Норвегії до початку 90-х років ХХ століття не існувало «фанатського» руху, і тому ми не можемо говорити про стійке протистояння клубів з Осло. Однак, з іншого боку, розуміючи особливості нордичного характеру норвежців, ми можемо стверджувати, що прояви дербі між клубами Осло все ж існували, оскільки дане протистояння наявне зараз за рахунок уболівальників з малих міст Норвегії, в яких розвинені настрої проти «Волеренги» та її фанів. Більш запеклими є настрої вболівальників «Волеренги» та «Русенборга» з вболівальниками «Вікінга».

Футбольний клуб «Вікінг» – норвезький футбольний клуб з міста Ставангер, заснований в 1899 р. Восьмиразовий чемпіон Норвегії та п'ятиразовий володар кубка Норвегії, клуб грає у вищому дивізіоні з моменту його існування [3]. Цей клуб найпопулярніший у норвезькій провінції і протистоїть усім клубам з великих міст Норвегії; клуб є феноменом і своєрідною командою, що представляє інтереси малих міст. Тому і вболівальники «Вікінга» є у всіх містах країни. Майже кожен матч цього клубу – подія всієї країни, але через те, що в місті немає значних спонсорів, клуб не є беззаперечним лідером місцевої першості.

Ще двома великими клубами Норвегії є «Лілестрем» та «Бран». Ці два клуби мають велику кількість шанувальників і представляють великі промислові міста, тому і протистояння між ними можна назвати промисловим дербі Норвегії. Обидва клуби мають середню відвідуваність матчів вищу за 10 тис. уболівальників [4]. Дані клуби та вболівальники – з великими амбіціями, не раз вигравали місцевий чемпіонат і протистоять «Волерензі» та «Русенборгу» як на футбольному полі, так і за його межами.

Подібна ситуація з футбольними дербі і в Фінляндії, тільки тут національна збірна з футболу жодного разу не брала участі в офіційних турнірах серед футбольних національних збірних високого рівня, і взагалі в цій країні спорт розвинений на порядок гірше, ніж у Норвегії, і спортом номер один є хокей.

Найтитлованіший клуб країни – гельсінський «ХІК», який виграє кожен четвертий чемпіонат Фінляндії [5]. Цей клуб є єдиним фінським клубом, який брав участь в Лізі європейських чемпіонів, що є найпрестижнішим футбольним турніром Європи серед клубних команд. У рамках гельсінського дербі йому протистоїть «ХІФК». Даний клуб – представник подібного універсального спортивного товариства, яке розраховане на розвиток хокею. В минулому це дербі було значним, і «ХІФК» навіть 7 разів вигравав фінську футбольну першість. Зараз клуб представляє Гельсінкі у нижчих дивізіонах фінського футболу.

Другим за титулованістю в Фінляндії є футбольний клуб «Хака» і міста Валкеакоскі. В даного клубу немає великої кількості антипатиків, тому дербі між «ХІКом» та «Хакою» не є принциповим, однак у нього є всі можливості в майбутньому стати протистоянням між столицею і провінцією.

Специфіка всіх скандинавських країн в тому, що, крім великого столичного міста, тут є два промислових центри. У Фінляндії це Турку і Тампере, але роль Тампере в фінському футболі відіграє клуб, одноіменний іншому великому фінському місту, – «Лахті». Роль Турку у Фінляндії неоціненна, оскільки внутрішні дербі міста розігрують «ТПС» та «Інтер» [6]. Це протистояння є головним фінським внутрішнім дербі. Соціальний аспект дербі – це протистояння місцевого клубу та клубу, що створювався як клуб фінських іноземців. А загалом футбольні представники міста Турку протистоять клубам з міста Лахті й Тампере.

Швеція – це найбільша, найтитлованіша та найспортивніша країна Північної Європи. Збірна цієї країни – одна з найтитлованіших збірних Європи, про що свідчать 3 комплекти нагород світових футбольних першостей, проведення європейського та світового футбольних форумів. Футбольний клуб «Гетеборг» – один із засновників перших розіграшів Ліги Європейських чемпіонів. З. Ібрагімович, Т. Бролін, М. Далін, С. Терн, С. Шварц, Т. Равелі – гравці з тисячі кращих футболістів за історію європейського футболу – виховані саме у Швеції.

Найбільш відоме футбольне дербі у Швеції – це протистояння клубів «Гетеборг» та «Мальме». Ці футбольні клуби на двох виграли 38 національних першостей, є містами-сусідами і найбільшими містами Швеції після столичного Стокгольма.

«Гетеборг» є найуспішнішим клубом не тільки Швеції, але й усього скандинавського регіону. Адже він єдиний зі скандинавських клубів, що виграв Кубок УЄФА, до того ж двічі – в 1982 і 1987 рр. Цей клуб є рекордсменом і за кількістю національних титулів,

єдиним клубом, який у Швеції має подібні результати, є клуб «Мальме». Гетеборг – великий промисловий, торговельний, культурний центр країни, заснований в 1603 р. як морська фортеця і торговий центр. Зараз це друге за величиною шведське місто; у ньому переважають рівні квартали будинків, оточені приміськими віллами з вільним плануванням [7]. Мальме виріс із села, яке має багато історичних пам'яток. Звідси витікають соціальні аспекти даного дербі, до того ж ці міста, як і Стокгольм, знаходяться на Півдні Швеції, де відносно нормальний клімат і є доступ до моря, що зумовило наявність фінансів у цих клубах.

У рамках Гетеборга присутнє і найбільше класичне дербі Швеції, в якому «Гетеборгу» протистоять земляки з «Ергрюте», які на зорі розвитку шведського футболу здобули 12 чемпіонських титулів [8]. Дане дербі – це протистояння минулого та позаминулого, оскільки останнє десятиліття проходить під домінуванням клубів з інших міст Швеції. Це дербі проходить в добродушній атмосфері, як і більшість скандинавських дербі. Ще один із клубів цього міста – «Гаїс» має занадто мало шанувальників, хоча раніше цей клуб фінської громади протистояв «Ергрюте» і дербі мало міжнародний характер.

Має своє дербі і Норчепінг – важливий промисловий центр Швеції, де його розігрують однойменний клуб та футбольний клуб «Слейпнер». Дане протистояння є одним з мертвих дербі країни, оскільки обидва клуби на двох виграли 13 шведських першостей, але успіхи клубів у далекому минулому.

Стокгольм у вищому дивізіоні місцевого футболу представляють столичні клуби «АІК» та «Юргорден».

«Юргорден» заснований у 1891 р. на одному з островів Стокгольма, названому Юргорден. Спочатку «Юргорден» складався з 20 молодих спортсменів, єдиною вимогою для вклучення в клуб було проживання на однойменному острові [9, р. 54]. За свою історію клуб виграв 11 першостей з футболу, а ще більше з хокею. Його результати не зміг перевершити більш популярний стокгольмський клуб «АІК», заснований того ж 1891 р., футбольна секція якого була відкрита в 1896 р. Традиційно «АІК» вважався одним із найсильніших клубів Швеції [10, р. 35]. Столичне дербі є цікавим і запеклим та підпадає під категорію територіального дербі, в якому за кількістю народної любові передує «АІК», але за результатами – «Юргорден».

Багато спеціалістів відносять «АІК» до так званої великої трійки шведських футбольних клубів, але, на нашу думку, успіхи цього клубу не є значними для такого зарахування. В той же час цей клуб є подразником для всіх провінційних клубів Швеції, на відміну від «Юргордена».

Швеція як найсильніша футбольна країна регіону останнім часом почала відчувати конкуренцію з боку Данії. Особливо вона розгорнулася у 1992 р., коли Данія виграла чемпіонат Європи з

футболу саме на території Швеції. Це сприяло швидкому розвитку футболу в країні, і вже сьогодні данці за результатами на рівні збірних та клубів випереджають Швецію.

Специфіка данського чемпіонату полягає в тому, що більшість національних першостей виграли клуби з Копенгагена. Футбольні клуби «КБ», «АБ», «Б 1903», «Б 93» та «Фрем» були студентськими клубами, що до 1991 р. виграли майже всі місцеві першості з футболу. За ці клуби грало багато науковців, наприклад брати Бори виступали за футбольний клуб «АБ». У 1991 р. всі клуби об'єдналися в один під назвою футбольний клуб «Копенгаген». З того часу існує одне дербі національного масштабу на теренах Данії – це протистояння клубів «Копенгаген» та «Брондбю». Це дербі синтезованого столичного клубу з клубом, який виховав найвидатніших данських футболістів.

Ісландія ніколи не була видатною спортивною країною, оскільки ця країна північна і маленька. Сьогодні ісландці відомі гандболом та шахами, а футбол перебуває в затінку цих видів спорту. Всі найвідоміші клуби країни знаходяться в місті Рейк'явік. «Рейк'явік», «Валюр» та «Фрам» – це команди, що мають любительський статус, і протистояння між ними зводиться до звичайного районного дербі, проте воно має національний масштаб, що є унікальним випадком у світовій історії футбольних дербі [12].

Ще двома суб'єктами футболу регіону є дві колишні данські колонії. Це Фарерські острови та Гренландія. Фарерські острови – це територія Данії, яка має широку економічну автономію. Дана територія є членом УЄФА та ФІФА, але футбольні клуби цієї території є одними з найслабших у Європі та світі. У міру своїх сил вони розвивають ігрові види спорту і мають непогану спортивну інфраструктуру. В той же час головною вадою розвитку їх футболу є відсутність професійних футбольних клубів.

При цьому на Фарерських островах є цікаве столичне дербі, в якому беруть участь футбольні клуби «ХБ Торсхавн» та «Б36 Торсхавн» [11]. Це протистояння між представниками рибальських підприємств, які існують і донині. Інше важливе місце у сфері місцевих дербі займають відносини зазначених клубів із клубом «Кефлавік» з однойменного міста. Цей клуб є другим за значенням клубом даної території, і протистояння зі столичними клубами є запеклим і значущим для всіх учасників згаданого дербі.

Зараз фарерський футбол переживає нову стадію розвитку. Лідером місцевого футболу став футбольний клуб «Стреймур», який має вже одне чемпіонство і лідирує в нинішньому чемпіонаті, що говорить про актуалізацію матчів провідних клубів саме з цим клубом, однак нових повноцінних дербі ще не сформувалося.

Гренландія не є офіційним членом міжнародних футбольних федерацій, в той же час на острові розігрується національна першість з футболу більше ніж 60 років. Головне дербі острова – «Нагддунгуак-48» з міста Ілууасат та «В-67» з міста Нуук. Наявне в

«Гренландії і велике класичне дербі. До нього ми відносимо проти-стояння згаданого «В-67» та клубу «Нуук Ідраетслаг». Дане проти-стояння є важливим, оскільки обидва клуби не раз вигравали наці-ональну першість з футболу. Та головна проблема всіх гренландських клубів – невизнання їх футбольним світом і немож-ливість брати участь в офіційних матчах як на клубному рівні, так і на рівні національних збірних.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити певні висновки. Північна Європа не є на найрозвиненішим футбольним регіоном Європи. У всіх країнах футбол розвинений на значному рівні, але відсутність великої кількості клубів не сприяє досягненню місце-вими клубами значних міжнародних результатів. У той же час во-ни виховують велику кількість футболістів для всієї Європи. Така політика сприяє створенню сильних національних збірних.

Зазначені фактори не нівелюють місцевих дербі. Особливо за-пеклими дербі є в Норвегії і Швеції, де розвинені національні пер-шості, що мають значні кошти на залучення іноземних футболістів. У той же час в Ісландії та Фінляндії дербі менш значні через відсу-тність стабільних клубів. І важливою характеристикою регіону є дербі на території данських автономій в рамках їх окремих націо-нальних першостей.

Надалі футбольні та інші спортивні дербі даного регіону вима-гають детального емпіричного дослідження та створення описової моделі для продукування соціальних технологій широкого вжитку в даній сфері.

Список літератури: 1. Fredrikstad Fotballklubb har en av de rikeste historiene av alle [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fredrikstadfk.no/club-history>. 2. Historikk. Her får du litt om Vålerengas historie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vif-fotball.no/club-history/article/62i97t1he7h12uqoy1yxg8vt/title/historikk>. 3. Tidligere spillere [Елек-тронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viking-fk.no/former-players>. 4. Branns historie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historie.brann.no/>. 5. Hjk Helsinki [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hjk.fi/>. 6. TPS Turku [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fc.tps.fi/tps_in_brief.151.html. 7. Города Швеции: Стокгольм, Гётеборг, Мальмё [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://turfo.ru/sweden/153-goorda-shvecii-stokgolm-gjoteborg-malmjo.html>. 8. Liedholm J. Från A till ÖIS : sällskapet genom 100 år : 1887–1987 / Jan Liedholm, Tomas Svedberg, Örgryte idrottssällskap. – Göteborg, 1987. – 260 p. 9. Hasse G. Djurgårdens IF Fotboll 1899–2006 / G. Hasse. – Attraktiv Media ; Djurgårdens IF Fotboll, 2007. – 360 p. 10. Nylin L. Den nödvändiga boken om Allsvenskan. Sundbyberg Semic / L. Nylin. – Stockholm. – 380 p. 11. Arge J. Havnarmenn í Gundadali 1904–1994 / J. Arge. – Göteborg, 1994. – 400 p. 12. Schram E. B. Fyrsta öldin – saga KR í 100 ár. / Ellert B. Schram. – Knattspyrnufélag Reykjavíkur, 1999. – 320 p.

Надійшла до редколегії 02.11.2012

Выяснены социальные предпосылки и закономерности футбольных дерби стран Северной Европы. Проанализированы особенности футбольных дерби в разных частях стран Северной Европы в зависимости от социальных и демографических особенностей регионов.

Social pre-conditions and conformities to of football derbies in the countries of North Europe are found out. The features of football derbies in different parts of countries of North Europe are analysed depending on the social and demographic characteristics of regions.

УДК 316:473.743(477)

**Ю. О. Свеженцева,
І. В. Щербакова**

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРЮВАННЯ МОДАЛЬНОСТЕЙ СТРАХУ

Ідентифіковано та описано методичні проблеми соціологічного вимірювання модальностей страху, а також розроблено пропозиції щодо підвищення валідності та надійності вимірювання цих феноменів. Обґрунтовано висновок, що побоювання, утлумачені як знані страхи, є найбільш придатними для вимірювання методом соціологічного опитування.

Останніми роками світові тенденції інтенсифікації багатьох соціальних процесів, соціально-економічні, політичні кризи підривають передбачуваний для людей розвиток суспільства, вносять дезорієнтацію, ускладнюють адаптаційні процеси. Постійна необхідність пристосування до дійсності, що змінюється, спричинила сильні емоційні реакції серед населення, а саме посилення тривожності, страхів та побоювань у суспільстві. Саме ці соціальні настрої викликали хвилю уваги соціологів багатьох країн, зокрема пострадянських, до вивчення різних модальностей страху, що набули масового характеру.

Дослідження страху виникли спочатку як емпіричні і тільки пізніше стали оформлятися теоретично. Проблематика соціальних страхів порушена у роботах В. О. Андрусенко, Д. М. Барбалета, З. Баумана, У. Бека, А. Віддавскі, Е. Гідденса, О. О. Голіва, Є. І. Головахи, А. Д. Гудкова, К. Дейка, Б. В. Дубіна, В. І. Зубкова, В. О. Іванової, В. М. Кузнецова, Д. Луптон, Ю. О. Левади, Н. Лумена, С. Я. Матвєєвої, Н. В. Паніної, В. І. Паніотто, О. В. Покальчука, А. І. Пригожина, Н. І. Соболевої, Дж. Тернера, В. Е. Шляпентоха, В. М. Шубкіна, В. О. Ядова, О. М. Яницького та ін. Разом із збільшенням уваги до цієї тематики гостро постало питання розробки та удосконалення методик для соціологічного вивчення модальностей страху. Можна стверджувати, що й сьогодні соціологи знаходяться у активному пошуку адекватних та надійних методів дослідження та виміру всіх проявів масових страхів.

Метою статті є ідентифікація і опис методичних проблем соціологічного вимірювання модальностей страху, а також розробка пропозицій щодо підвищення його валідності та надійності.

Модальності страху (страх, побоювання, острах, тривога, жах та ін.) як суспільні настрої є і соціокультурним, і психофізіологічним явищем; проявляються у певних станах почуттів та розуму тих чи інших соціальних груп у певний період часу та накладають відбиток на їх поведінку. Семантичний аналіз показав, що поняття «страх», «побоювання», «острах», «тривога», «жах» досить важко відокремити одне від одного. Причини всіх цих проявів страху з часів античності пов'язувалися з передчуттям зла, як передбачення певної негативної закономірності, а сам страх розглядався як відчуття цієї можливості.

Емпіричні дослідження російських та українських вчених масових переживань страху проводилися з використанням кількісних методів. Так, наприклад, при вимірюванні присутності побоювань і страху серед інших громадських настроїв фахівці російського «Левада-центру» застосовують наступні питання [1, с. 7–8; 2]:

- Що Ви зазвичай відчуваєте, думаючи про майбутнє? (Варіанти відповіді – упевненість, оптимізм; надія; спокій, без особливих сподівань; тривога, побоювання; страх, відчай; нічого з цього).
- Яким був Ваш настрій у останні дні? (Варіанти відповіді – добрий настрій; нормальний, рівний стан; відчуваю напруження, роздратування; відчуваю страх, сум; важко відповісти).
- Які почуття проявились, зміцніли особисто у Вас/у людей з Вашого оточення за останній рік? (Варіанти відповіді – надія; стомленість, байдужість; самотність; страх; почуття власної гідності; образа; розгубленість; заздрість; відчай; упевненість у завтрашньому дні; почуття свободи; озлоблення, агресивність; відповідальність за те, що відбувається у країні; гордість за свій народ; інше; важко відповісти).
- За останні 4 роки у країні стало більше або менше страху (поряд із радістю, впевненістю, свободою, порядком)?

При проведенні міжнародних порівняльних досліджень соціальної тривожності використовуються наступні питання [3]:

- Ви упевнені або не впевнені у своєму майбутньому? (Варіанти відповіді – повністю впевнений; мабуть, впевнений; мабуть, не впевнений; повністю не впевнений).
- Життя у нашій країні стає: (варіанти – безумовно більш безпечним; скоріше більш безпечним; скоріше більш небезпечним; безумовно більш небезпечним).

Незважаючи на показну банальність різних проявів страху, спроби їх кількісного виміру викликають безліч методичних про-

блем. Ці проблеми головним чином пов'язані з тим, що модальності страху мають два важливих компоненти: емоцію як стан фізіологічного збудження та когніції як інтерпретацію, пояснення цього стану. Під час опитування респондент може й не відчувати емоційного стану, адже останній є ситуативно обумовленим, а пережити в уяві страхаючу ситуацію може бути важко, в першу чергу за браком часу. Крім того, за допомогою опитування практично неможливо виявити неусвідомлюваний або прихований страх, але ж, як свідчить соціологія катастроф та емоцій, саме в такий стан може перейти гострий страх, якщо небезпека загрожує досить тривалий час і немає можливостей її уникнути.

При опитуванні вимірюється не власне настрої або емоційний стан респондента, а інтерпретація респондентом свого настрою. Як вже було показано американськими дослідниками Стенлі Шахтером і Джером Сінгером [4], визначальним для емоції є не особливості фізіологічного збудження, а спосіб, яким людина пояснює цей стан збудження. Один і той самий стан фізіологічного збудження можна було б назвати будь-яким словом, що означає якесь із різноманітних емоційних переживань, залежно від когнітивних аспектів ситуації. Вони довели, що коли людина буде пояснювати стан збудження неемоційним чином, то й емоцій ніяких не відчуватиме. Отже, велике розмаїття емоцій пояснюється способами інтерпретації людьми свого збудженого стану, а ці способи інтерпретації, звісно, мають соціально-культурне походження. Тому респондентам дуже важко розрізнити страх, побоювання серед інших станів, з якими останні можуть перетинатися або межувати у реальному житті, та визначити інтенсивність емоційних переживань.

Іншою проблемою є те, що оцінка теперішнього емоційного стану значною мірою не співпадає з оцінками стану у минулому або відносно майбутнього. Так, при оцінці настрою в останні дні «страх, сум» відзначає значно менший відсоток респондентів (у Росії цей показник коливається у межах 7–12 %), ніж «страх» як почуття, що проявилось, зміцніло у респондента за останній рік. У відчуттях відносно майбутнього страх відзначає майже така ж кількість, як і страх в останні дні. Проте ще майже третина опитаних, думаючи про майбутнє, відчуває побоювання та тривогу. В цілому ж тривожні емоції відносно майбутнього відчуває значно більше респондентів, ніж відносно теперішнього часу. Все це вносить значні складнощі щодо операціоналізації модальностей страху, а також обмежує можливості дослідників у порівняльному аналізі та при оцінці динаміки громадських настроїв.

Крім того, люди частіше приписують стан побоювань, страху іншим людям, ніж собі. Є значна різниця між тим, що відчуває респондент за його оцінкою сам, і тим, як він/вона оцінює настрої свого соціального оточення. Показник «відчуваю побоювання, страх», як показує практика емпіричних досліджень, завжди нижче оцінок того ж самого у оточення. Крім того, за даними «Левада-

центру» перший показник відрізняється стабільністю, а другий демонструє значні та малопередбачувані коливання, які важко інтерпретувати.

Додатковою методичною складністю є те, що люди в цілому не можуть адекватно оцінювати зміну громадських настроїв. Так, попри стабільність у часі (і навіть деякого зменшення) відсотка тих респондентів, хто сам відчуває побоювання і страх, більше половини опитаних вважають, що страху за останні 4 роки у країні стало більше, і цей показник має тенденцію до зростання.

Отже, побоювання і страхи як суспільне явище мало співпадають за кількісними та динамічними характеристиками з емоціями страху та побоювань в їх масовому прояві. У дослідників громадських настроїв, зокрема страхів, укріплюється критичне ставлення до можливості адекватно вивчати це явище за допомогою кількісних методів.

Не менш проблемними є методики вимірювання страхів перед конкретними подіями і процесами [1, с. 9; 5–8]. Респондентам зазвичай пропонується перелік від 10 до майже півсотні різних потенційних об'єктів страху, і вони мають визначити по кожній із позицій переліку інтенсивність свого почуття страху від «зовсім не відчуваю страху» до «відчуваю постійний страх». Далі для кожного об'єкта страху розраховувались індекси, за допомогою яких можна було порівнювати інтенсивність переживання цієї емоції. Такий підхід має й свої недоліки: узагальнені показники хоча й надають можливість порівняння, але при цьому нівелюється важлива для розуміння страхів інформація. Натомість ми пропонуємо оцінювати кожний об'єкт страху за двома показниками – поширеність та інтенсивність страху, і ця методика вимірювання надає таку можливість. Одразу зазначимо, що динаміка цих показників часто не співпадала: деякі страхи ставали більш поширеними, але не збільшувались в інтенсивності, і навпаки, зростала інтенсивність при зменшенні поширеності.

Слід зазначити, що використання соціологами різних переліків потенційних об'єктів страху, невідповідність у формулюванні призводять до того, що часто практично неможливо порівняти результати досліджень між собою у територіальному розрізі або часовій перспективі, за винятком деяких моніторингових, які проводяться з використанням однієї методики. Так, наприклад, при одному вимірюванні варіанти відповідей «низький рівень життя» та «безробіття» сформульовані окремо, а в іншому дослідженні ці дві відповіді поєднані, що не дає можливості оцінити динаміку страху безробіття як окремого явища [6–8]. Такі ж методичні проблеми з валідністю вимірювання та порівнянням результатів зустрічаються і в українській дослідницькій практиці [9–12].

При аналізі рейтингу найбільш поширених у суспільстві страхів був помітним сильний детермінуючий вплив засобів масової інформації. Саме вони завжди головним чином визначають, чого слід

боятися. Разом з тим методика досліджень не була націлена на з'ясування того, чи є об'єктивні підстави боятися того, що навіязується ЗМІ, а також як часто у повсякденному житті, поза впливом мас-медіа, люди фізіологічно відчують стан страху у зв'язку з цими об'єктами.

Аналіз колективних страхів перед конкретними соціальними подіями і процесами, а також порівняння результатів досліджень теж змусили поставити під сумнів надійність існуючих методик та їх валідність відповідно до показників, що мали бути виміряні. Як зазначила А. В. Мігунова [13, с. 22], емпірично вивчати це переживання досить складно. Є труднощі з його операціоналізацією, диференціацією складенів інтенсивності, виділенням серед інших станів, інтерпретацією отриманих результатів та ін. У підсумку деякі соціологи визнають, що не вимірюють безпосередніх переживань страху, що слова «емоція» і «страх» у їхніх опитуваннях носять метафоричний характер.

Вищезгадані методичні проблеми показують умовну придатність таких методів, як масове опитування, для вивчення модальностей страху, що в свою чергу примушує науковців до пошуку нових методологічних підходів та методик для вивчення цих соціальних явищ.

Песимістичні погляди вчених щодо можливості валідного і надійного кількісного соціологічного виміру модальностей страху все більше налаштовують їх до використання якісних методів, принаймні на перших етапах дослідження. Цілоком погоджуючись із необхідністю переважного застосування якісних методів для дослідження побоювань, все ж таки зазначимо, що деякі кількісні методи є незамінні.

Які ж модальності страху найбільш придатні для вимірювання за допомогою соціологічного опитування? На нашу думку, такими є побоювання. Загальноприйнятим є тлумачення побоювань, яке було надане Є. П. Ільїним [14]: побоювання – це узагальнюючий термін, що характеризує відношення людини до небезпечних ситуацій, і вони не обов'язково зв'язані з переживаннями тієї або іншої емоції. Ці ситуації можуть викликати у людини тривогу, страх різного ступеня виразності (від остраху до жаху і паніки), тобто супроводжуватися переживаннями, але можуть бути сприйняті і без переживань, коли людина обмежується лише констатацією небезпеки. Саме тому побоювання слід вивчати як *знаний страх*, зафіксований в емоційній пам'яті разом з об'єктом, що його викликав, але не обов'язково пережитий в момент соціологічного вимірювання (опитування), тобто вивчати як знання про страхи. А вивчення феноменів, що мають відношення до знань, дуже добре здійснюється за допомогою опитувальних технік. Разом з тим модальності страху, в яких емоційна складова є визначальною, на нашу думку, слід вимірювати через включене або необструктивне спостереження або експеримент.

Ці висновки дають підґрунтя для соціологічної дефініції побоювань як *передбачення можливих втрат цінних ресурсів* (у широкому, соціологічному розумінні останнього терміна, тобто як відчужувана або невідчужувана приватна власність, що ціниться у суспільстві). Цей феномен, фактично, є глумаченням можливості, що не суперечить філософським трактуванням побоювань і страху. Що ж до суспільних настроїв, то є цілий спектр явищ, які є беземоційним (або майже таким) передбаченням можливих втрат важливих ресурсів. У них когнітивна складова є визначальною, а емоційна (якою може і не буде взагалі) – другорядною. Таке передбачення є скоріше осмисленням, яке припускає великий ступінь рефлексії й інтерпретації, і воно зазвичай висловлюється як «я остерегаюся», «я побоююся», а не «я боюся». Ці майже емоційно нейтральні явища є теж важливими детермінантами людських дій, а отже соціальних процесів і явищ.

Кожна наукова дисципліна більше зацікавлена на якомусь одному з проявів страху. Психологія та психіатрія роблять акцент на тривозі. Для філософського осмислення домінуючою ознакою виступає саме страх у тій чи іншій модальності. Для соціологічного вивчення цих феноменів на перший план, на нашу думку, мають виходити побоювання.

Варто аргументувати необхідність такого «широкого» визначення побоювань, з акцентом на їх когнітивній природі, при соціологічному вивченні цих феноменів. По-перше, у громадській думці побоювання є більш поширеним явищем, ніж страхи, і межа між ними в індивідуальній свідомості дещо розмита. При масових опитуваннях значно більше людей відзначають побоювання як домінуючий настрій, ніж страхи (в Росії приблизно 35 та 7 відсотків відповідно).

По-друге, у нашому світі стресогенні фактори впливають на людей дедалі сильніше, і це, безумовно, позначається на культурі як сукупності знань, символів, норм, цінностей, які зв'язують між собою індивідуальні дії; визначають «нормальні» форми виявлення та характер емоцій, зокрема страху, відповідно до ситуацій; встановлюють правила і терміни, в яких описується картина світу. Суб'єктивні переживання страху, тривоги, як і потреба уникнути того, що викликає побоювання, екстерналізуються і об'єктивуються, створюючи соціально-культурні інститути сучасного світу, які, у свою чергу, через вдале зародження/підсилення/зменшення побоювань, управляють (а скоріше маніпулюють) людськими діями. Страх, побоювання постійно перетворюються з глибоко суб'єктивного переживання в соціокультурну тему: будучи формою вияву сукупності внутрішніх станів, страх та побоювання постійно знаходять втілення в різних формах комунікації. Соціальний розподіл знання про те, чого слід боятися, чому й що потрібно робити для забезпечення себе і інших, є визначальним для розуміння людських вчинків, колективних дій та функціонування інститутів.

Вивчення побоювань як знань про страхи знімає частину методичних проблем, з якими стикаються соціологи при спробах виміряти модальності страху. А акценти на ресурсах, які можливо втратити, відкривають нові напрямки для типологізації та вивчення функцій/дисфункцій побоювань.

Список літератури: 1. Левада Ю. Проблема эмоционального баланса общества / Ю. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2000. – № 2. – С. 7–16. 2. Голов А. Порядок-Свобода-Страх: перемены за два года [Електронний ресурс] / А. Голов. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/press/2006011101.html>. – Назва з екрана. 3. Социальные угрозы: опасения и тревоги населения стран G-8. Июнь 2006 г. Основные результаты опроса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zircon.ru/upload/iblock/7f7/060712.zip>. – Назва з екрана. 4. Schachter S. Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state / S. Schachter, & J. E. Singer // Psychological Review. – Vol. 69. – 1962. – P. 379–399. 5. Левада Ю. «Человек советский» десять лет спустя: 1989–1999 (предварительные итоги сравнительного исследования) / Ю. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1999. – № 3. – С. 7–15. 6. Соболева Н. И. Социальные чувства как феномен субъективной реальности: восприятие массовым сознанием структурных изменений в обществе / Н. И. Соболева // Якість життя в Україні: час жити і час виживати : матеріали круглого столу. – К. : ВІРА, 2003. – С. 87–94. 7. Иванова В. А. Массовая тревожность россиян как препятствие интеграции общества / В. А. Иванова, В. Н. Шубкин // Социс. – 2005. – № 2. – С. 22–28. 8. Евразийский монитор: мониторинг социальных настроений населения стран постсоветского пространства. 5-я волна опросов. Апрель – май 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zircon.ru/upload/iblock/697/060602.ppt>. – Назва з екрана. 9. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження», 2005–2007–2009 / С. І. Головаха, А. П. Горбачик ; НАН України, Ін-т соціології ; Міжнар. фонд «Відродження». – К. : [Ін-т соціології НАН України ; РПФ Азбука], 2010. – 117 с. 10. Чого ми боїмося? : Рівень страху залежить від довіри до уряду : [інтерв'ю з В. І. Паніотто] / Оксана Миколок ; Щоденна всеукраїнська газета «День» // День. – 20.03.2008. – № 51. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=198198&mainlang=ukr>. 11. 53% українців побоюються економічних проблем у країні (опитування) [Електронний ресурс] / Всеукр. асоц. кадрівиків. – Режим доступу: <http://kadrovik.com.ua/content/53-ukra-nts-v-poboyuyutsya-ekonom-chnikh-problem-u-kr-n-opituvannya>. – Назва з екрана. 12. Результати соціологічного дослідження, проведеного в листопаді 2009 р. МБФ «Планета взаємодопомоги» [Електронний ресурс] / Міжнар. благод. Фонд «Планета взаємодопомоги». – Режим доступу: <http://planetofsupport.org/ua/rezultaty-issledovaniy/rezultaty-sotsiologicheskogo-issledovaniya-provedennogo-v-noyabre-2009-g-mbf-planeta-vzaimopomoschi>. – Назва з екрана. 13. Мигунова А. В. Социологические концептуализации и эмпирические исследования переживания страха : автореф. дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Мигунова Арина Владимировна. – Н. Новгород, 2007. – 27 с. 14. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с. : ил. – (Сер. «Мастера психологии»).

Надійшла до редколегії 27.11.2012

Идентифицированы и описаны методические проблемы социологического измерения модальностей страха, а также разработаны предложения относительно повышения валидности и надежности измерения этих феноменов. Обоснован вывод, что опасения, интерпретируемые как известные страхи, являются наиболее подходящими для измерения методом социологического опроса.

The methodical problems of the sociological measuring of fear modalities are identified and described, and also the suggestions to increase validity and reliability of measuring of such phenomena are developed. Conclusion that fears, interpreted as knowledge about dangers, are most suitable for measuring by the method of sociological research was grounded.

НА КНИЖКОВУ ПОЛІЦЮ

Бандурка О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов. – Х. : НікаНо-ва, 2012. – 320 с.

У монографії розглянуто комплекс теоретичних та практичних питань сучасного стану формування та реалізації стратегії і тактики протидії злочинності в Україні. Із залученням різних методів наукового аналізу визначено соціальний і правовий зміст стратегії і тактики, їх місце в державному механізмі. Розглянуто актуальні проблеми забезпечення кримінальної безпеки країни різними організаційно-управлінськими засобами, а також питання організації та здійснення кримінологічного впливу на злочинність на індивідуальному рівні.

Для науковців, практичних працівників, викладачів, курсантів і студентів, широкого кола читачів, які цікавляться проблематикою протидії злочинності.

Созановський Т. І. Кваліфікація сукупності злочинів : монографія / Т. І. Созановський ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л. : ЛьвДУВС, 2012. – 240 с.

У монографії досліджено питання кваліфікації сукупності злочинів: висвітлено зміст та обсяг поняття сукупності злочинів, аспекти розмежування сукупності злочинів і суміжних понять, розглянуто правила кваліфікації сукупності злочинів за статтями КК України. Загалом праця є результатом натхнення та пошуку дослідника. Автором використано попередні досягнення учених, проаналізовано зарубіжний досвід, критично оцінена правозастосовна практика.

Для науковців, викладачів, курсантів та студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю, працівників правоохоронних органів України.

Современное оружие сотрудников органов внутренних дел: информационные технологии как ответ на вызовы времени : практ. пособие / Ю. А. Задорожный, А. Е. Трубкович, О. В. Калтырин и др. ; МВД Украины, Луганск. гос. ун-т внутр. дел им. Э. А. Дидоренко. – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2012. – 104 с.

Пособие ориентировано на оказание содействия сотрудникам органов внутренних дел и курсантам вузов системы МВД Украины в практике работы с правоохранительными интегрированными информационно-аналитическими системами.

Теоретико-прикладні засади професіоналізації особового складу вищих навчальних закладів МВС України : навч. посіб. / В. К. Гришук, А. Й. Гуменюк, Ю. Ц. Жидецький, А. В. Мовчан ; МВС України, Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л. : ЛьвДУВС, 2012. – 352 с.

У навчальному посібнику розкрито зміст, форми, методи та технології вирішення соціальних, психологічних та педагогічних проблем професіоналізації особового складу вищих навчальних закладів МВС України. Посібник підготовлено з урахуванням найновіших досягнень зарубіжної та вітчизняної педагогічної теорії та практики.

Матеріали посібника спрямовані на забезпечення викладання навчальних дисциплін «Психологія і педагогіка вищої школи», «Педагогічна майстерність» для курсантів та слухачів ад'юнктури. Видання також буде корисним слухачам шкіл педагогічної майстерності, курсів підвищення кваліфікації працівників ОВС, керівникам освітніх закладів і установ, широкому загалу педагогічних працівників МВС України.

Теорія та практика правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ України : навч. посіб. / авт. кол.: М. І. Іншин, В. І. Олефір, С. М. Гусаров та ін. ; за заг. ред. М. І. Іншина, В. І. Олефіра. – К. : Хай-Тек Прес, 2012. – 1192 с.

У навчальному посібнику всебічно розкрито теоретичні, організаційні та правові питання діяльності органів внутрішніх справ України. Проаналізовано особливості професійної підготовки персоналу ОВС. Окремий розділ присвячено участі громадськості в охороні громадського порядку, її взаємодії з ОВС. Надано загальну характеристику ролі підрозділів внутрішньої безпеки у забезпеченні дисципліни та законності в ОВС. Розкрито теоретико-методологічні засади контролю за діяльністю правоохоронних органів.

Навчальний посібник розраховано на курсантів, слухачів і студентів, викладачів, ад'юнктів (аспірантів) вищих навчальних закладів системи МВС України, а також науковців і практичних працівників, які цікавляться проблемами діяльності органів внутрішніх справ України.

Чича Р. П. Реалізація даних про особу обвинуваченого у процесуальних рішеннях слідчого : монографія / Р. П. Чича. – Х. : СПДФО Чальцев О. В., 2012. – 224 с.

Монографія присвячена актуальним теоретичним і практичним проблемам, пов'язаним з реалізацією фактичних даних про обставини, що характеризують особу обвинуваченого, у процесуальних рішеннях слідчого. Розглянуто питання вивчення, класифікації даних про особу обвинуваченого. Автором запропоновано свій погляд

на особливості застосування даних про особу обвинуваченого при прийнятті процесуальних рішень слідчим.

Для науковців і практичних працівників, а також широкого кола осіб, які цікавляться проблемами кримінального процесу.

Чорноус Ю. М. Теорія і практика криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру : монографія / Ю. М. Чорноус. – К. : Вид. дім «Скіф», 2012. – 448 с.

У монографії розглянуто теоретичні і практичні питання криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру. Дослідження виконано згідно з міжнародним і національним законодавством, зокрема новим Кримінальним процесуальним кодексом України, супроводжується аналізом численних наукових джерел та ілюструється даними емпіричних досліджень.

Монографія буде корисною для науково-педагогічних та практичних працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться окресленою проблемою.

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

До відома наукової громадськості!*

5 жовтня 2012 р. на базі Харківського національного університету внутрішніх справ відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція **«Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі»**.

23 жовтня 2012 р. на базі ХНУВС відбулося засідання «круглого столу» **«Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові підходи дослідження»**.

3 листопада 2012 р. на базі ХНУВС відбулося засідання «круглого столу» **«Економічна безпека держави та суб'єктів господарювання»**.

9 листопада 2012 р. на базі ХНУВС відбулося засідання науково-практичного семінару **«Актуальні проблеми криміналістики, кримінального процесу, судової експертизи, оперативно-розшукової діяльності»**, присвяченого 95-річчю з дня народження професора М. В. Салтевського.

20 листопада 2012 р. на базі ХНУВС відбулося засідання науково-практичного семінару **«Правові засади місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики (до 15-річчя прийняття Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та ратифікації Європейської хартії місцевого самоврядування)»**.

1 грудня 2012 р. на базі ХНУВС відбулося засідання IV Харківської практичної психологічної конференції **«Актуальні напрями сучасної практичної психології і психотерапії»**.

6 грудня 2012 р. на базі ХНУВС відбулося засідання семінару **«Використання інноваційних технологій у попередженні злочинів»**.

У спеціалізованій вченій раді Д 64.700.01 Харківського національного університету внутрішніх справ відбулись захисти наступних дисертаційних досліджень:

26 вересня 2012 р. – ШЕНДРИК Владислав Володимирович **«Попередження злочинів оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України»** на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза, ОРД;

* Електронні версії матеріалів науково-практичних конференцій, семінарів, «круглих столів» тощо, виданих Харківським національним університетом внутрішніх справ, дивись також на сайті ХНУВС, режим доступу до розділу: <http://univd.edu.ua/dir/401/materiali-naukovo-praktichnih-konferentsiy>.

27 вересня 2012 р. – БАРАШ Євген Юхимович **«Адміністративно-правові засади управління державною кримінально-виконавчою службою України»** на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право;

18 жовтня 2012 р. – СОПІЛЬНИК Любомир Іванович **«Теорія та практика адміністративно-правового регулювання організації безпеки дорожнього руху в Україні»** на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право;

14 листопада 2012 р. – ДМИТРЕНКО Юлія Миколаївна **«Фінансово-правові засади діяльності Національного банку України»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право;

15 листопада 2012 р. – КОВАЛЬ Василь Федорович **«Правове регулювання взаємодії податкової міліції з іншими структурними підрозділами державної податкової служби України»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; КОЗИЦЬКИЙ Віктор Іванович **«Адміністративно-правовий статус регіональних управлінь МВС України в областях»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право.

У спеціалізованій вченій раді Д 64.700.02 Харківського національного університету внутрішніх справ відбулись захисти наступних дисертаційних досліджень:

5 жовтня 2012 р. – ЖЕЛЕЗОВ Олександр Євгенович **«Становлення та розвиток інститутів спільного інвестування в країнах західної Європи, США і Україні (історико-правовий аспект)»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; ЖЕРЕБНОЙ Ігор Олександрович **«Особливості захисту прав неповнолітніх у цивільному судочинстві України»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право;

22 листопада 2012 р. – БЕЗП'ЯТА Вікторія Федорівна **«Судовий захист права на працю»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право; РЯЗАНЦЕВА Ірина Миколаївна **«Діяльність поліції Російської**

імперії з правової охорони державних фінансів на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.)» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень;

23 листопада 2012 р. – ЛИТВИН Степан Йосипович **«Правовий режим компіляції даних (бази даних) як об'єкта цивільного права»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право; СОЛОНЬКО Михайло Федорович **«Здійснення прав суб'єктами спадкових правовідносин»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право;

24 листопада 2012 р. – УСТИМЕНКО Олена Сергіївна **«Особливості формування професійної правової свідомості та правової культури правої свідомості та правової культури слідчого органів внутрішніх справ»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; БЕЛОВ Дмитро Миколайович **«Парадигма українського конституціоналізму»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право;

21 грудня 2012 р. – ГОВОРОВ Валерій Станіславович **«Місцеві та регіональні омбудсмени: світовий досвід організації і діяльності»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право; БИЧКІВСЬКИЙ Олексій Олексійович **«Регулювання спадкових правовідносин за законодавством України та зарубіжних країн: приватно-правовий аспект»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право;

22 грудня 2012 р. – ПАМПУРА Максим Валерійович **«Правове регулювання та організація фінансово-економічної діяльності органів місцевого самоврядування на українських землях у складі російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; ОРИЩЕНКО Ігор Васильович **«Конституційно-правове регулювання наглядової діяльності прокуратури України»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право.

У спеціалізованій вченій раді Д 64.700.03 Харківського національного університету внутрішніх справ відбулись захисти наступних дисертаційних досліджень:

21 вересня 2012 р. – ЧЕПУРКО Андрій Сергійович **«Кримінально-правова протидія незаконному еживанню наркотичних засобів»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; ШАРИКОВА Вікторія Павлівна **«Спричинення злочинної шкоди працівниками органів внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків: детермінація та запобігання»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

22 вересня 2012 р. – ДЕГТЯРЬОВА Ірина Василівна **«Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; ЦВІРКУН Наталія Юріївна **«Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

12 жовтня 2012 р. – ОДИНЦОВА Олена Володимирівна **«Джерела кримінологічної інформації про організовану злочинність та їх використання у кримінологічній науці та практиці»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; САМОТІЄВИЧ Валерія Олександрівна **«Кримінологічна характеристика особистості працівників ОВС України, які вчинили злочини»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

13 жовтня 2012 р. – БОНДАР Ігор Володимирович **«Кримінологічні засади запобігання вчинення злочинів у кримінально-виконавчих установах закритого типу»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; ДЖУЖА Анастасія Олександрівна **«Запобігання злочинам проти статевої недоторканості дитини»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

15 листопада 2012 р. – КАШКАРОВ Олександр Олександрович **«Кримінально-правова характеристика одержання незакон-**

ної винагороди працівником державного підприємства, установи чи організації» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

14 грудня 2012 р. – ГУНЯ Іван Іванович **«Кримінально-правова характеристика насильницьких злочинів проти власності»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; КОСЯК Євген Леонідович **«Нормативно-правова детермінація контрабанди в Україні: характеристика та протидія»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; ЛУЧКО Сергій Володимирович **«Реалізація державною кримінально-виконавчою службою України соціальної роботи із засудженими в установах виконання покарань»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

У спеціалізованій вченій раді Д 64.700.06 Харківського національного університету внутрішніх справ відбулись захисти наступних дисертаційних досліджень:

15 вересня 2012 р. – ГОРБАЧОВА Ольга Вікторівна **«Протидія проявам ксенофобії органами внутрішніх справ України: соціально-технологічний аспект»** на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології; ОГАРЕНКО Таїсія Олександрівна **«Соціальний механізм регулювання правової системи українського суспільства»** на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології;

13 листопада 2012 р. – БУРАК Оксана Сергіївна **«Роль соціального Руху Гюлена у формуванні крос-культурного капіталу»** на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології; ВІЩЬКО Олена Вікторівна **«Профілактика наркотизму як соціальна технологія: регіональний рівень»** на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології; НАЗАРКО Ольга Іванівна **«Якість загальної середньої освіти в сучасній Україні: соціологічний аналіз»** на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

У спеціалізованій вченій раді СРК 08.727.01 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ відбувся захист наступних дисертаційних досліджень:

30 жовтня 2012 р. – ВІНЦУК Вікторія Володимирівна **«Організація і тактика розкриття оперативними підрозділами ОВС порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза, ОРД;

27 листопада 2012 р. – ГРАБАЗІЙ Іван Андрійович **«Оперативна розробка організованих груп, які займаються торгівлею людьми»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза, ОРД.

У спеціалізованій вченій раді УДК 349.2:351.74 Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбувся захист наступного дисертаційного дослідження:

20 грудня 2012 р. – ЯЦЕНКО Тамара Петрівна **«Правове регулювання служби працівників органів внутрішніх справ за контрактом»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.05 – трудове право, право соціального забезпечення.

НАШІ АВТОРИ

- Балинська О. М.** ➤ канд. юрид. наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Бершов Г. Є.** ➤ здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ
- Блажівський Є. М.** ➤ канд. юрид. наук, засл. юрист України, ректор Національної академії прокуратури України
- Бобро Н. В.** ➤ канд. соціол. наук, викладач кафедри соціології та соціальної роботи факультету психології, менеджменту, соціальних та інформаційних технологій Харківського національного університету внутрішніх справ
- Вільгушинський М. Й.** ➤ канд. юрид. наук, заступник голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ
- Вознюк А. А.** ➤ канд. юрид. наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем розкриття та розслідування злочинів Національної академії внутрішніх справ
- Головкін Б. М.** ➤ д-р юрид. наук, професор кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
- Гусаров С. М.** ➤ д-р юрид. наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, ректор Харківського національного університету внутрішніх справ
- Даниленко А. В.** ➤ канд. юрид. наук, доцент кафедри кримінального процесу факультету з підготовки слідчих Харківського національного університету внутрішніх справ

- Довгаль І. В.** ➤ канд. екон. наук, доцент, докторант Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)
- Жаровська І. М.** ➤ канд. юрид. наук, доцент кафедри теорії держави і права Львівської комерційної академії
- Житний О. О.** ➤ канд. юрид. наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології факультету з підготовки слідчих ХНУВС
- Журавльова Г. С.** ➤ канд. юрид. наук, доцент, завідувача кафедрою конституційного та трудового права юридичного факультету Запорізького національного університету
- Загурський О. Б.** ➤ канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри кримінального права юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Книженко О. О.** ➤ д-р юрид. наук, доцент, професор кафедри кримінального права та кримінології факультету з підготовки слідчих ХНУВС
- Кононенко В. П.** ➤ канд. юрид. наук, прокурор прокуратури Київського району м. Харкова
- Кононець В. П.** ➤ канд. юрид. наук, викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
- Корнієнко В. В.** ➤ канд. юрид. наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри державно-правових дисциплін факультету з підготовки слідчих ХНУВС
- Котеленець К. М.** ➤ аспірант Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, заступник завідуючого відділу аналізу та перспективного розвитку ЛНУ ім. Тараса Шевченка

- Купріянова Л. С.** ➤ канд. мед. наук, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії факультету з підготовки слідчих ХНУВС
- Кушнар'ов І. В.** ➤ здобувач ХНУВС
- Мосаєв Ю. В.** ➤ канд. соціол. наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)
- Петров Є. Ю.** ➤ здобувач ХНУВС
- Пиняга Р. О.** ➤ здобувач НАВС, заступник начальника управління карного розшуку ГУМВС України в Київській області
- Прохазка Г. А.** ➤ здобувач НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
- Ратушняк В. І.** ➤ здобувач ХНУВС
- Россіхін В. В.** ➤ канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
- Свеженцева Ю. О.** ➤ канд. соціол. наук, доцент, доцент кафедри соціології та масових комунікацій навчально-наукового інституту права та масових комунікацій ХНУВС
- Сворак С. Д.** ➤ д-р іст. наук, канд. юрид. наук, професор, начальник факультету з підготовки фахівців міліції громадської безпеки ХНУВС
- Стецюк Б. Р.** ➤ канд. юрид. наук, канд. філол. наук, доцент, директор Кіровоградського інституту імені Святого Миколая Міжрегіональної академії управління персоналом
- Уваров В. Г.** ➤ канд. юрид. наук, заслужений юрист України, докторант ДДУВС
- Царенко О. О.** ➤ здобувач ХНУВС
- Щербакова І. В.** ➤ канд. соціол. наук, начальник центру зв'язків з громадськістю ХНУВС

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Редколегія збірника повідомляє, що у зв'язку з виданням наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 17 жовтня 2012 р. № 1111 «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України» приймання матеріалів у чергові номери збірника буде здійснюватися за новими вимогами.

Побачити нові вимоги можна буде на сайті Харківського національного університету внутрішніх справ, режим доступу: <http://univd.edu.ua/dir/407/vimogi-do-oformlennya-materialiv-shcho-podayutsya-do-publikatsii-ufahovih-vidannyah-hnuvs>.

Редагування *С. М. Гука, Г. Я. Ступницької, П. О. Білоуса*
Комп'ютерне верстання *О. Ф. Півень, П. О. Білоуса*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 13013-1897 ПР від 28.08.2007.

Підп. до друку 28.12.2012. Формат 60x84/16.
Ум.-друк.арк. 13,53. Тираж 100 прим. Зам. № 2012-21.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. 50-річчя СРСР, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
petrobilous@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.